T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DİN-SİYASET İLİŞKİSİ AÇISINDAN HEGEL'DE DEVLETLER HUKUKU

DOKTORA TEZİ

CEYHAN IŞIK

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ANKARA, 2020

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DİN-SİYASET İLİŞKİSİ AÇISINDAN HEGEL'DE DEVLETLER HUKUKU

DOKTORA TEZİ

CEYHAN IŞIK

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

PROF. DR. NURİ ADIGÜZEL

ANKARA 2020

ONAY SAYFASI

Ceyhan Işık tarafından hazırlanan "Din-Siyaset İlişkisi Açısından Hegel'de Devletler Hukuku" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Danışman: Prof. Dr. Nuri ADIGÜZEL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Murat DEMİRKOL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR	Ankara Üniversitesi	
Jüri Üyesi: Doç Dr. Hasan AKKANAT	Hacı Bayarm Veli Üniversitesi	
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Mehmet Ata AZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	

Tez Savunma Tarihi:

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Ünvan Ad Soyad

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih (…../……/2020)

İmza:

Adı SOYADI: Ceyhan IŞIK

TEŞEKKÜR

Prof. Dr. Nuri Adıgüzel'e tez danışmanım olarak çalışmamın her aşamasındaki değerli katkı, yakın ilgi, anlayış ve desteklerinden dolayı,

Prof. Dr. Murat Demirkol, Prof. Dr. asan Yücel Başdemir, Doç. Dr. Mehmet Ata Az'a gösterdikleri yakın alaka, anlayış ve desteklerinden dolayı,

Prof. Dr. Emin Çelebi, Prof. Dr. Enver Orman, Doç Dr. Hasan Akkanat, Doç. Dr. Ömer Ali Yıldırım, Dr. Murat Parlakpınar, Dr. Abdullah Kuşlu, Kenan Şeker, Rıdvan Taşdemir ve Eren Caymaz'a tez süreciyle ilgili çeşitli katkılarından dolayı,

Doç Dr. Seyfullah Yıldırım ve Sosyal Bilimler Ensitüsünün değerli çalışanlarının yardımseverliklerinden dolayı,

Teşekkür ederim.

ÖZET

Uluslararası ilişkilerle birçok faklı bilimsel disiplin ilgilenmektedir. Bunlar arasında hukuk, siyaset bilimi, ekonomi, felsefe vs. bulunur. Felsefe tarihi sayesinde birçok filozofun uluslararası ilişkiler hakkında görüşlerini belirttiğini bilmekteyiz. Georg Wilhelm Friedrich Hegel bunlardan biri idi, her ne kadar uluslararası ilişkiler onun felsefesinde hiçbir zaman devlet ve tarih kadar önem kazanmamış olsa bile. Onun felsefesinin devlet merkezli olduğunu iddia etmek abartı olmayacaktır ve ona göre devletsiz hakikat yoktur. Bu sebepten devleti anlamadan Hegelyen uluslararası ilişkiler tam manasıyla açıklanamaz. Ayrıca Hegel açısından din, devlet için vazgeçilmez bir olgudur. Dolayısıyla bu çalışma uluslararası ilişkileri teolojik-politik bağlamda incelemektedir.

Çalışmada inşaî bir metot benimsenmiştir ki, bu bütüncül Hegelyen felsefenin ruhuna da uygundur. Buna göre konular elden geldiğince parçacılıktan uzak olarak ele alınmaya çalışılmıştır ve önce devletler hukuku inşa edilmekte, akabinde failler belirlenmekte ve en sonda ise failler arasındaki ilişkiler tartışılmaktadır. Bununla beraber, yeri geldiğinde ilgi çekebileceği düşünülen dipnotlarda, Hegel başka filozoflar ile karşılaştırılmıştır.

Bu çalışma, Hegelyen uluslararası ilişkileri üç tane tez ile incelemektedir: "Dinin rolü", "birliğin işlevi" ve son olarak da "idealizm-realizm bağlamı". Bu çerçevede mesela şu yargılara ulaşılmıştır: Hegelyen uluslararası ilişkilerin esası dindir. Uluslararası ilişkilerin birliği tümel devlet, yani tarihtir. Savaş ve uluslararası kurumlar Hegel için her şeyden önce idealizmin konularıdır. Lakin Hegel'in politik idealizmi, bilhassa onun savaşa olumlu yaklaşması ve uluslararası kurumlara karşı olan olumsuz tutumu sebebiyle bugün birçok hümanist aydını rahatsız etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dünya Ruhu, Kültür, Tarih, Kozmopolitanizm, Barış Paktı.

ABSTRACT

Many different scientific disciplines are interested with international relations. Among them, there are law, political science, economy, philosophy etc. Through history of philosophy, we know that many philosophers have expressed their opinions on international relation. One of them is Georg Wilhelm Friedrich Hegel, even though international relations never gained significance as much as state and history in his philosophy. It would not be an exaggeration to assert that his philosophy is quite state centric and there is no truth, for him, without the state. For this reason, one cannot properly explain Hegel's international relations unless he clearly understands his opinions of the state. For Hegel, also, the religion is an indispensable fact for the state. Therefore, this study examines the international relations in a theological-political context.

In this study, we take a method, named as constructive, which also fits the total philosophy of Hegel. From point of this method, we attempt to deal with the themes as far as possible away from a particular-atomistic approach and thus establish firstly international law, then determine its subjects and finally discuss the relations among them. In addition, we also compare, in footnotes, Hegel's opinions with some other philosophers' that can draw attentions on occasion.

This study researches Hegelian international relations with three thesis. These are "role of the religion", "function of the unity", and "the idealism-realism context". We reach in this thesis the following results, such as: Religion is the basic of Hegel's international relations. The unity of international relations is the universal state, i.e. the history. War and international institutions are, for Hegel, primarily the subjects of idealism. But today his political idealism disturbs many humanist philosophers especially because of his positive approach to war and negative attitude towards international institutions.

Keywords: World Spirit, Culture, History, Cosmopolitanism, Peace Treaty.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI ii
BEYAN iii
TEŞEKKÜR iv
ÖZET v
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER vii
KISALTMALAR viii
GİRİŞ 1
GENEL BİLGİLER 10
MATERYAL VE YÖNTEM 25
BİRİNCİ BÖLÜM 28
1. DEVLETLER HUKUKUNUN İNŞASI 28
1.1. Yapıcı Dünya Ruhu 28
1.2. Zaman Ruhunun Halk Ruhuna Olan Üstünlüğü 38
1.3. Devletler Hukukunun Hakemi Olarak Dünya Ruhu 43
İKİNCİ BÖLÜM 46
2. DEVLETLER HUKUKUNUN NESNESİ 46
2.1. Nesne: Tarih Üyesi Kültürlü-Bağımsız Toplum 46
2.2. Nesne Olamayan: Kültürsüz Toplum 56
2.3. Nesnelliği Problemli Olan: Hristiyan-Cermen Dışı Dünya 61
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 68
3. DEVLETLER HUKUKUNUN İCRASI 68
3.1. Devletler Hukukunun Başlangıcı 68
3.2. Devletin Çokluğu 71
3.3. Dünya Yurttaşlığı - Devlet Yurttaşlığı Çatışması 73
3.4. Doğal Durum 81
3.4.1. Savaşın Meşruiyeti 93
3.4.2. Savaş Çeşitleri 100
SONUÇ 108
GELECEK İÇİN PERSPEKTİF 111
KAYNAKÇA 115

KISALTMALAR

AB	:	Avrupa Birliği
AET	:	Avrupa Ekonomi Topluluğu
Aufl.	:	Auflage
bkz.	:	bakınız
çev.	:	çeviren
HFSA	:	Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arkivi
Hrsg. von	:	herausgegeben von
Hrsg.	:	Herausgeber
krş.	:	karşılaştırınız
NATO	:	North Atlantic Treaty Organization
s.	:	sayfa
vs.	:	vesaire

GİRİŞ

Devletlerarası ilişkiler öncelikle milletler arasındaki hukukî ve politik ilişkileri inceleyen bir hukuk ve siyaset bilim dalı olagelmiştir. Dolayısıyla bu bilimle ilgilenen bilim adamlarının birçoğu Lassa Francis Lawrence Oppenheim, Seha Lütfü Meray, İsmail Nihat Erim gibi aslında köken itibariyle siyaset ve hukuk bilimciler olmuştur. Öte yandan direkt politikacı, diplomat ya da hukukçu olup bu konuda ciddi çalışmalar yapanlar olmuştur. Bunlara Armand Jean du Plessis de Richelieu, Charles Maurice de Talleyrand-Périgord, Winston Churchill, Mehmet Fuat Köprülü, Adam von Trot zu Solz ve Shlomo Avineri örnek olarak gösterilebilir.[1] Siyaset ve hukuk tarihini ilgilendiren önemli bir husus olması nedeniyle Leopold von Ranke, Pierre Renouvin, Arnold Toynbee, İlber Ortaylı gibi tarihçiler de milletlerarası ilişkilerle yakından ilgilenmişlerdir. Ayrıca dinlerde diğer din mensuplarına karşı olan tutum, dinsel yurttaşlık, fetih gibi olgulardan dolayı din bilginleri milletlerarası ilişkilerle ilgilenmişlerdir. Bu bağlamda Muhammed Hamidullah, Hans Küng ve papalar örnek olarak gösterilebilir. Uluslararası ilişkilerin bağımsız bir bilim dalı haline gelmesiyle bizzat bu bilim dalı çerçevesinde çalışmalar yürüten yazarların eserleri dikkat çekmeye başladı. Mesela Hans Joachim Morgenthau, Edward Hallett Carr ve Kennteh Walz'ın eserleri bunlar arasında yer alır. Uluslararası ilişkilerle alakalı tartışılan birçok düşünce ise Francisco Suares, Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Christian Wolff, Jürgen Habermas gibi filozof-düşünürlere aittir. Bu filozofların en önemlilerinden birisi, her ne kadar devletler hukuku hakkında müstakil bir eser yazmamış olsa da Georg Wilhelm Friedrich Hegel'dir. Devletler hukukunu ele alırken sadece felsefenin yararlanacağı bilgileri kullanmamakta, farklı bilim dallarının verilerinden istifade ettiği gibi bu bilim dalı mensuplarının kullanabilecekleri ciddî fikir ve bilgiler de sunar. Bundan dolayıdır ki, Hegel üzerine yazılan bu çalışmanın Hegelyen ruha uygun bir biçimde interdisipliner olması amaçlanmıştır.

Savaş taraftarı ve kozmopolitimi karşıtı olmakla itham edilen Hegel, devletlerarası ilişkilerde barış yanlısı Immanuel Kant kadar popüler değildir. Uluslararası cemiyetler kurulabilmişse bile ne savaşların önüne tam geçilebilmiş ne de bu kurumlar beklenen sonuçları doğurmamıştır. Bu, Hegel'in devletler hukuku hakkındaki fikirlerinin bazı açılardan güncelliğini hala koruduğu anlamına gelir. Buna rağmen onun uluslararası

[1] Burada branşlarına göre sayılan bilim adamlarının bazıları, yalnızca bir bilim dalı ya da siyasî makam ile tanınmayıp farklı yönleriyle de bilinmektedirler. Örneğin Armand Jean du Plessis de Richelieu, hem hariciye vekilliği hem de kardinalliğiyle ün salmıştır veyahut Nihat Erim başbakan, diplomat, hukukçu gibi çeşitli unvanlarıyla tanınır.

ilişkilerde hak ettiği ilgiyi yeterince gördüğünü söylemek imkân dâhilinde değildir. Elbette ki buna istisna olarak gösterilebilecek yazılar vardır. Örneğin Hegel'i politik totaliter olmakla suçlayan Karl Raimund Popper[2] veyahut tam bunun aksine onu liberal olarak lanse eden Shlomo Avineri'nin[3] eser ve fikirleri halen ilgi görmektedir. Bunun yanı sıra güncel konular bağlamında Hegelyen devletler hukukunu işleyen son dönem önemli ve ilginç çalışmalar bulunmaktadır. Hegel açısından batılılaşmanın evrenselliğine değinen Faruk Yalvaç,[4] Irak savaşı bağlamında Kant'ın düşüncelerini Hegel ile kıyaslayan Andrzej Przyłębski[5] ve Hegel'in sömürgeci düşüncelerini kritize eden Alison Stone'un[6] çalışmaları bu bağlamda örnek olarak verilebilir.

Farklı dallardan gelen araştırmacıların özellikle belli başlı konular etrafında Hegelyen devletler hukukunu tartıştıkları gözlemlenmektedir. Bunların başında şu konular gelir:

i. Savaş
ii. Devletler paktı -ki bu aslında Hegel için barış anlamına gelir-
iii. Tanıma

Araştırmacılar, Hegelyen devletler hukukunu açıklamak için biraz onun mantığına, ama daha çok devlet ve tarih felsefesine[7] sarılmışlardır. Genel olarak bu tutumun bir eksikle beraber doğru olduğu söylenmelidir ki, o da din olgusudur. Din; mantık, devlet ve tarih ile yakından irtibatlıdır. Aynı zamanda din, devletler hukukunu açıklığa kavuşturan temel öğedir. Bunun ana nedeni Hegel'in Fârâbî, Spinoza ve Carl Schmitt gibi bir nevi teolojik bir politiğe sahip olmasıdır. Bununla uyumlu bir biçimde bu çalışma, Hegelyen devletler hukukunu din perspektifinden hipotez olarak incelemektedir. Diğer hipotezler ise genel olarak araştırmacılar tarafından devletlerarası ilişiklerde katı realist tutumu benimsemekle suçlanan Hegel'in aslında idealist tutumunun pek anlaşılmadığına değinmek ve birlik kavramının devletlerarası ilişkilerde oynadığı anahtar rolü göstermektir. İmdi bu çalışmayla varılmak istenen hedeflere kısaca değinmek yerinde olacaktır:

---

[2] Popper KR. (1947). *Open Society and its Enemies*, London, George Routledge & Sons, Ltd..
[3] Avineri S. (1974). *Hegel's Theory of Modern State*, Cambridge University Press.
[4] Yalvaç F. (2008). *Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dünya Tini, Devlet, Savaş*, Ankara, Phoenix, 110-111
[5] Przyłębski A. (2007). Kant, Hegel und der Irakkrieg, In: *Zwischen Konfrontation und Integration Die Logik internationaler Beziehung bei Hegel und Kant*, Hrsg. von Andreas Arndt und Jure Zovko, Berlin, Akademie Verlag, 128-129
[6] Stone A. (2017). Hegel and colonialism, *Hegel Bulletin*, The Hegel Society of Great Britain.
[7] Hegel'in felsefî gelişiminde, tarihin çeşitli karşılıklarının sistematik değerlendirmesi için bkz. Horstmann RP. (1982). Der geheime Kantianismus in Hegels Geschichtsphilosophie, In: *Hegels Philosophie des Rechts*, Hrsg. Dieter Henrich und Rol-Peter Horstmann, Veröffentlichungen der Internationale Hegel-Vereinigung, Band 11, Stuttgart, Klett Cotta, 58-60.

i. Hegel, zannedildiği kadar evrensel bir değer değildir. Bazen sol, liberal ve salt bilimsel yorumlar, onu evrensel katmanında göstermek için zorlayıcı yorumlar yapmışlardır. Bu noktada Hegel'in milliyet düşüncesine kısaca değinmek gerekir:[8] O, farklı dünyalara mesela "dünya yurttaşı" Schiller[9] kadar sempatiyle bakmamakta ve şüphesiz ki Hegel "devlet yurttaşı"dır. Bununla birlikte o; kültürel, politik ve felsefî konularda kapalı bir kimse değildir. Irklarla ilgili analizlerinin olduğu ise doğrudur, hatta çeşitli ırkların niteliklerinden söz eder. Fakat kendisi doğal farkların yanı sıra, ruhsal farklılıklara da değinir.[10] Manfred Riedel, Hegel'i savunma adına onun Antropoloji'yi doğa felsefesinde değil, ruh felsefesinde incelediğine işaret eder.[11] Karl Rosenkranz ise Hegel'in insanî özellikleri salt bedensel olarak görmediğini, buna karşın insana bedensel bir karakter eklendiği görüşünde olduğunu savunur.[12] Gerçekten de Hegel, ruhu esas alır. O, mesela ölü bedeni, varlık olmasına rağmen hakikat olarak görmez zira öle bedene hakikati bahşeden ruhtur. Bununla beraber 21. yy. bağlamında Hegel'in ırk ayrımı hakkındaki görüşleri, pek de kabul edilecek cinsten değildir. Aslında Hegel'in Hristiyanlık, Protestanlık ve Cermenliğe verdiği öncelik, ırklar konusundaki analizlerinden daha fazla önem taşır. O, bu üç olguda eksiklik kabul etmez. Buna karşın Yunan felsefesi, Hint panteizmi ve Sûfilik gibi akımlara sempati beslese dahi yine de mutlaka onlarda eksiklikler bulup eleştirir.[13]

[8] Shlomo Avineri, Hegel'de nasyonalizm konusunu tartışır. Aynı zamanda konu hakkında yapılmış farklı değerlendirmeleri özet olarak sunar. Bkz. Avineri S. (Oct. 1962). Hegel and nationalism, *The Review of Politics*, Vol. 24, No. 4: 461-484. Ayrıca bkz. Hegel Revisted, In: *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 2, Reappraisals. (Apr., 1968): 133-147

[9] Haller-Nevermann M. (9-10/2005 28. Februar 2005). Ein Weltbürger, der keinem Fürsten dient, In: *Aus Politik und Zeitgeschichte Schiller*, Herausgegeben von der Bundeszentrale für politische Bildung Adenauerallee 86 53113 Bonn, 14-15.

[10] Hegel GWF. (1989). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830*, Erster Teil, Die Wissenschaft der Logik Mit den mündlichen Zusätzen, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Werke 10, Suhrkamp, § 390 Zusatz.

[11] Manfred R. (1973). Anthropologie bei Hegel und Marx, In: *System und Geschichte Studien zum historischen Standort von Hegels Philosophie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 122. Hegelyen antropolojinin ruhsallığı hakkında ayrıca bkz. Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 116-117.

[12] Rosenkranz K. (1870). *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Philosophische Bibliothek oder Sammlung der Hauptwerke der Philosophie alter und neuer Zeit, Unter Mitwirkung namhafter Gelehrten herausgegeben, beziehungsweise übersetzt, erläutert und mit Lebensbeschreibungen versehen von J. H. V. Kirchmann., Vierunddreissigster Band., Verlag von L. Heimann Berlin, 76.

[13] Hegel GWF. (1986). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830*, Dritter Teil, Die Philosophie des Geistes Mit den mündlichen Zusätzen, Frankfurt am Main, Werke 10, Suhrkamp, § 573.

ii. İkinci Dünya Savaşı'na giden yolda Hegel'in fatura çıkartılacak kişi olmadığını göstermenin yanı sıra, yine de birçok düşünür gibi onun da bu konuda sorumluluğu vardır. Antisemitizm, Nazilerin iktidara gelmesiyle başlayan bir süreç değildi. Yahudilik dışında mesela İslam, geri kalmış milletler ve sömürgecilik ile Batı'nın kuramadığı sağlıklı ilişkilerde ayrıca Hegel'in ciddi bir sorumluluğu vardır.

iii. Hegel'in Hukuk Felsefesi dersleri, bildiğimiz kadarıyla ilk defa bir çalışmada toplu halde kullanılmaktadır. Hegelyen hukuk ve siyaset felsefesini çalışanlar genelde kendisinin *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi* ve öğrencisi Eduard Gans'ın başta 1822/23 kış sömestrine ait Heinrich Gustav Hotho ve 1824/25 kış sömestrine ait Karl Gustav Julius von Griesheim'ın ders notlarını temel alarak yaptığı gözden geçirilmiş bölüm eklerini baz almaktadır. Oysaki hukuk felsefesi dersleri olmadan yapılan her çalışma eksiktir.

iv. Hegel halen aktüel bir filozoftur. Dolayısıyla Hegel okumak, bugünü okumak demektir. Yakın bir gelecekte Hegel felsefesi pek de popülerlik kaybedeceğe benzemiyor.

v. Önceden hiç ya da çok az değinilen konular etraflıca ele alınmaya çalışılmıştır. Örneğin zaman ve halk ruhunun dünya ruhuyla ilişkisi, devletlerin birden çok olması, Protestan savaşların savaşı meşrulaştıran önemli gerekçeler arasında yer alması gibi.

vi. Anlaşılması güç Hegel felsefesini basit, sade ve felsefî Türkçe ile aktarmak gerekir. Maalesef bu, Hegel çalışmalarında genel olarak yapılmamaktadır. Anlaşılması zor Hegel felsefesi, belki de birçok çalışma yüzünden daha da girift hale getirilmektedir. Bugüne kadar Türkçenin klasik Yunanca, Latince, Fransızca ve Arapça gibi evrensel felsefe dili haline gelmemesinin birçok sebebi olmuş olabilir. Bununla birlikte Türkçenin birçok görüşün aksine, felsefe için uygun bir dil olduğu görüşündeyiz. Türkçe felsefe hakkında en önemli sorunlardan biri, dile karşı olan ideolojik tutumdur. Bu tutuma karşı olan bu çalışmada, öncelikle günlük Türkçe'de kolayca anlaşılan sözcük ve felsefî kavramlara ağırlık verilmeye çalışılmıştır.

vii. Hegel, Avrupa Birliği projesinin karşında gösterilen bir sima olagelmiştir ki, bu doğrudur. Yine de bu ve benzeri bir ittifakta olumlayacağı şeyler olacaktır. Fakat öyle görünüyor ki, bugün salt Hegelci bir perspektifle Türkiye'nin AB üyeliğini onaylamak mümkün değildir.

viii. Klasik İslam felsefesi çalışmaları son yıllarda epey hızlı bir ivme kat etti. Bununla beraber belli kalıpların pek dışına çıkılmamaktadır. İslam felsefesinin ayrıca çok ciddi bir biçimde güncelleştirme sorunu bulunmaktadır. Bu bağlamda "zorunlu varlık"ın yanı sıra "zorunlu kavram", zorunlu-imkân düalitesine karşın ikisinin birliği ve peygamberlik-devlet ilişkisi gibi düşüncelerin farklı perspektifler sunması amaçlanmıştır.

Çalışma, uluslararası ilişkiler etrafında üç ana hipotezle işlenmiştir:

i. *Felsefî Tez*: Birlik, Hegel felsefesinin en esaslı perspektifleri arasında yer alır. Hegel, milletlerarası ilişkileri birlik kavramı çerçevesinde konumlandırdığı gibi birliği temel alan kavramlar etrafında konuyu irdeler. Yine de Hegel'in devletler hukuku açısından kendi birlik felsefesine karşıt gibi duran yönleri vardır.

ii. *Teolojik-Tarihsel Tez*: Din, Hegel için devletler hukukunun temelidir.

iii. *Politik-Hukukî Tez*: Hegelyen devletler hukuku, felsefî perspektiften idealizmken siyaset ve hukuk bilimleri açısından ise realizmdir. Devletler hukuku biliminin realizm olarak adlandırdığı, Hegel'in kendisi için aslında idealizmdir.

Ebette ki Hegel'de bu tezlerin hepsi bir yönüyle mantık, tarih, hukuk vs. ile ilgilidir. Ancak bu sınıflandırma daha çok günümüz bilim adamlarının ilgileri esas alınarak yapılmıştır. Dolayısıyla mesela ilahiyat bilimiyle ilgilenenlerin daha çok ikinci tez veyahut politik bilimcilerin ise daha çok üçüncüsüyle ilgilenecekleri tahmin edilebilir. Şimdi ise tezler etraflıca açıklanacaktır:

i. *Birlik (Felsefî Tez)*: Hegel felsefesi, bir birlik felsefesidir. Enver Orman'ın vurguladığı gibi Hegelyen birlik anlayışı salt özdeşim olmayıp "çoklukta birlik ilkesini temel alır."[14] Hegel, düşünceleri ayırdığı gibi birleştirir de. Bunlara zorunlu-imkân, aklîlik-gerçeklik, devletler-tarih ve ruhsallık-hakikat birlikleri örnek olarak verilebilir. Hegel'in bu tarz düşünceleri, çalışmanın hemen her yerinde karşımıza çıkmaktadır. Diğer iki tez, yani din-devletler hukuku ilgisi ve idealist-realist perspektifler bağlamında değerlendirmeler, felsefî tez birlik ile yoğun bir şekilde harmanlanmıştır. Din; devlet, felsefe, tarih, yurttaşlık, kültür, sömürgecilik, devletler paktı, çokluk, savaş, tanıma, evlilik gibi temalarla

[14] Orman E. (2015). *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, İstanbul, Belge Yayınları, 251-252. Ayrıca bkz. 117-118.

birlikte ve birlik çerçevesinde ele alınmışken idealizm-realizm ilişkisi ise birlik bağlamında irdelenmektedir.

ii. *Din'in İşlevi (Teolojik-Tarihsel Tez)*: Bir dönem Hegel ile çok yakın dostlukta bulunan ve ayrıca Hegel'in tanınmasını sağlayan kişiler arasında yer alan Friedrich Wilhelm Joseph Schelling [15] ile Theodor Adorno ve Jürgen Habermas'ın öğrencisi Hegel uzmanı Herbert Schnädelbach'ın[16] işaret ettikleri gibi Hegel felsefesi teslis akidesine dayanır. Enver Orman ise Hegel için felsefenin bir nevi din olduğunu söyler ve her iki disiplinin aynı konuları ihtiva ettiğinin altını çizer. Tanrı gerçek temayken, doğa ve ruh diğer konulardır.[17] Orman ayrıca Hegel felsefenin dine nazaran daha seküler ve kavramsal olduğuna değinir. Dini, sonlu ruh insanın sonsuz ruh olan Tanrı'yı bilmesi olarak açıklayan Hegel,[18] dini; devlet ve felsefeyi kapsayacak şekilde diğer kavramlarla ilintiler. Bu sebeptendir ki, Hegel felsefesi bir nevi toplu fena ve beka billah imajı verir. Burada yalnızca insan değil, ayrıca toplumlar, kurumlar, sanatlar vs., yani bizzat devletin kendisi Tanrı'da hakikat kazanır. Buna göre devlet, sanki Hallacı Mansur misali "Ene'l-Hakk" diyendir. Karl Rosenkranz [19] ve Schnädelbach'ın [20] ileri sürdükleri gibi Hegelyen din, felsefenin temelinde bulunması sebebiyle herkes için geçerliyken felsefe ise bir gruba aittir: "Öyle ise din, kitleler için bir felsefedir."[21] Devletler hukuku bağlamında ise din yine temel olmaktadır. Savaş ve devletler paktı, Hegelyen milletlerarası hukuk düzleminde üzerinde en çok odaklanan konular olmalarına rağmen din olgusuyla pek fazla ilişkilendirilmemeleri nedeniyle yeterince açıklığa kavuşmamıştır. 20. yy.'da uluslararası ilişkiler bilim dalının kurulmasından itibaren belki de bu

[15] Schelling FWJ. (1984). *Zur Geschichte der neueren Philosophie, Münchener Vorlesungen*, Leipzig, Philipp Reclam jun., 145-146.
[16] Schnädelbach H. (2013*). Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, Hamburg, Junius Verlag, 42-43, 137-138.
[17] Orman E. *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 139, 244-245.
[18] Martin Heidegger, *Ruhun Fenomenoloji*'sini sonlu bilinçten sonsuz bilince giden yol olarak görmez zira ona göre *Ruhun Fenomenoloji*'sinde insan zaten mutlakıyet içerisindedir. Belki de bu yoruma binaen Hegel'in insanın sonluluğundan bahsettiği tüm yerlerde, insanı zaten bir nevi mutlakıyet ve sonsuzluk içinde yüzdürdüğü söylenebilir ((1990). Colloquium über Dialektik, (Eugen Fink, Max Müller, Karl-Heinz Volksmann-Schluck, Marly Biemel, Walter Biemel, Henri Birault), *Hegel-Studien*, Hrsg. Nicolin F., Pöggeler O., Bonn, Bouvier Verlag, 20).
[19] Rosenkranz K. (1843). *Über Schelling und Hegel Ein Sendschreiben an Pierre Leroux*, Königsberg, Im Verlage der Gebrüder Bornträger, 49.
[20] Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 45.
[21] Fazlurrahman, bu tabiri İbn Sînâ sisteminin sonucu için kullanır ((2009). *İslam*, çev. Mehmet Aydın, Mehmet Dağ, Ankara, Ankara Okulu, 181, 184).

bilim dalını meşgul eden en zor problem savaş ve barış paktıdır. Bununla birlikte 1990'lı yıllarda komünizmin yıkılması akabinde din sorunu, tabiri caizse uluslararası ilişkilerin tam göbeğine oturan bir konu oluverdi. Bu bağlamında gündemi en çok işgal eden din, şüphesiz ki İslam olmuştur ve elan da öyledir. 1989'da BBC'ye vermiş olduğu demeçte Turgut Özal, Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğuna üyeliği hakkında her ne kadar yüzüne İslam'dan bahsedilmemesine rağmen AET'nin İslam'ı bir engel olarak telakki ettiği hissini kendisine verdiğini açıkça beyan ediyor.[22] 1990'larda ise mesela Avrupa'da Bosna savaşıyla din konusu daha belirgin konuşulurken son yıllarda ise artık yüksek sesli İslam karşıtlığı öyle bir hal aldı ki, İslamophobia dünya siyaset literatürünün meşhur kavramları arasına giriverdi. Dinin milletlerarası ilişkilerde önemi arttıktan sonra savaş ve barış paktı, daha belirgin tarzda dinîleşti. Ayrıca din ağırlıklı milletlerarası ilişkilerin popülerlik kazanmasında, siyaset bilimci Samuel Huntington'un din merkezli medeniyetler çatışması tezinin menfi anlamdaki katkısına değinmek gerekir. 1993 senesinde yayımladığı *Medeniyetler Çatışması* makalesinde Huntington, ülke olarak en çok Türkiye'yi anar. Buna paralel olarak en fazla zikrettiği politik şahsiyet ise Cumhurbaşkanı Turgut Özal'dır. Özal'ın Brüksel ve Mekke'den geri çevrildiğine değinen Huntington, istihza edercesine onun son adresinin Taşkent olduğunu söyler.[23]

iii. *İdealizm-Realizm Bağlamı (Politik-Hukukî Tez)*: Uluslararası ilişkilerdeki farklı teorilere realizm, idealizm, liberalizm, marksizm ve konstrüktivizm gibi okullar örnek olarak verilebilir. Yukarda belirtildiği gibi 1990'lardan sonra devletler hukukunda popülerliği artmış olan din konusu haricinde, düşünsel bağlamda tartışmalar belki de en çok çatışma (savaş, terör vb.) ve milletlerarası pakt, yani kozmopolitizm etrafında yapılmıştır. Bu iki konu gündeme geldiğinde ise şu sorular soruluyor:

   a. Çatışmayı (savaş, terör vb.) engellemek mümkün müdür?
   b. Devletüstü milletlerarası pakt mümkün müdür?

[22] (https://www.youtube.com/watch?v=hvpEBkFmFc8 Erişim tarihi: 02.03.2020. Ayrıca bkz. Huntington SP. (Summer 1993). The clash of civilizations?, *Foreign Affairs*, 72, 3: 42.
[23] The clash of civilizations? 42. Huntington, burada kendince parçalanmış devlet olarak lanse ettiği Türkiye'nin devletler hukukundaki yalnızlığına da değinmek istiyor.

Uluslararası ilişkiler teorileri aslında geleceğe ilişkin iki duruma odaklanır ve bunlarla ilgili tutumlar belirler. Gelecekle alakalı olumlu ümit besleyen tutum idealist; genelde şimdiki zamanı, dolayısıyla statüko ve devletin kendisini daha çok esas alan yaklaşım ise realist olarak adlandırılır. Tüm uluslararası ilişkiler kuramları bir şekilde bu iki kuramın tutumuyla yakından ilgilidir. Bu sebepten uluslararası ilişkiler teorilerinde iki ana ekolden olmasa dahi iki belirgin tutumdan söz edilebilir: Realist ve idealist yaklaşımdan. Mesela Thomas Hobbes'un yaklaşımı realist, Kant'ınki ise idealist yaklaşım çerçevesinde değerlendirilir. Hegel ise genelde realistler arasında sayılır. Bunun başlıca nedeni, yukarda yer verdiğimiz savaş ve milletler paktıyla ilgili sorulara olumsuz yaklaşmasıdır. Kendilerini daha çok olgulara göre konumlandıran ve felsefeye nazaran daha normatif olan hukuk ve siyaset bilimi açısından Hegelyen devletler hukuku gerçekten realist gözükür. Hegel felsefesinin idealist, hatta mutlak idealist olarak nitelenmesi meşhurdur. Acaba onu teoride idealist, pratikte ise realist olarak vasıflandırmak mümkün müdür? O zaman bu Hegel'in birlik felsefesinin aleyhinde bir ikilem oluşturmaz mı? Eğer gerçekten böyle bir ikilem varsa, teorik idealizm ve pratik realizm arasındaki ikilemi aşıyor mu ve aşıyorsa nasıl? Hegel, mülkiyet hakkını anlatırken idealizm'i en hakikî bakış açısı olarak belirler zira kişi mülkiyetindeki eşyaya iradesini yerleştirerek onun maliki olmaktadır.[24] Eşyanın gerçekliği, irade sayesinde vukuu bulduğu için Hegel, bunu eşyanın idealizmi olarak görür. Buna göre eşyanın ruhu bizatihi kişinin ruhundadır. Durum ruh-beden ilişkisindeki gibidir: İnsan yalnızca ruh olmayıp bizatihi ruh ve bedendir. Lakin bu ruh ve bedenin aynı ağırlıkta oldukları anlamına gelmez. Beden anlamını, hakikatini ruh yoluyla elde eder. Buna karşın realizm, diyor Hegel, eşyayı mutlak hakikî olarak telakki eder.[25] Bundan bedenin de bağımsız olmadığını düşünür. Bu durumda ruh, bedenin hakikati ve hukukîliğidir. Hegel için ruhsal, sanatsal, dinsel, bilimsel ürünler de aynı hükümde olup onların hakikati ruh tarafından verilir. Yalnızca kişinin bu tarz ürünlere, bedene ve eşyaya hakkını, hukukîliğini verebileceğini düşünür.

[24] Hegel GWF. (1989). *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Mit Hegels eigenhändigen Notizen und den mündlichen Zusätzen, Werke 7, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp, § 39, § 41, § 44.
[25] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 44 Zusatz.

Ayrıca bu onların içselleştirilmesi, özgürleştirilmesi ve şahsîleştirilmesidir de.[26] Bu nedenden Hegel, kişi ve eşya hukuku ayrımını kabul etmemektedir.[27] Netice itibariyle Hegel, felsefî idealizm'in hakikatini olumlarken realist bakış açısını ise olumlamamaktadır. Ek olarak çalışmada idealizm-realizm bağlamı, diğer tezler birlik ve dinin işlevi ile yeri geldiğinde harmanlanarak işlenmektedir.

Çalışmada konular işlenirken tezlere, çoğu zaman ismen atıfta bulunulmamaktadır. Aynı zamanda bu tezlerin adını taşıyan başlıklara yer verilmemiştir. Bununla birlikte bu tezler, yeri geldiğinde tek başına yeri geldiğinde ise birbirleriyle harmanlanmış şekilde, çalışmayı baştan sona kadar şekillendirir.

[26] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 40, § 43, § 41.
[27] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 40.

GENEL BİLGİLER

Hegelyen devletler hukuku felsefesi, daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrası ilgi görmeye başladı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bilim adamları, fatura çıkarabilecekleri savaş sorumlusu felsefî bilginler aradıklarında, karşılarına çıkanlardan biri Hegel oldu. Gerçi Nazizm bağlamında birçok düşünür eleştiriye uğramıştı. Filozoflar arasında idealist Johann Gottlieb Fichte ve Hegel, nihilist Friedrich Nietzsche, Nazi dönemini bizzat tecrübe etmiş olan varoluşçu Martin Heidegger ve Katolik hukuk filozofu Carl Schmitt sert ithamlara maruz kaldılar. Hegel, Nazizm hakkında eleştirilirken genelde militarist Prusyacı etatizm (devletçilik), savaşı iyi addetmesi ve devletler paktını imkânsız olarak görmesi temaları gündeme getirilir. Kültür, ulus ve ırkları derecelendirmesi ile sömürgeciliği meşrulaştırması, bu bağlamda pek tartışılmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Hegelyen devletler hukuku felsefesine gösterilen ilginin daha çok olumsuz olması, bugün niçin akademik ve politik camialarda Kant kadar taraftar toplayamadığını açıklayan en önemli etmenler arasındadır. Zaten onun kendisi, devletler hukukunda Kant'ı eleştirir. Hatta denebilir ki Hegel, Kant'ı devletler hukuku bağlamında ötekileştirmektedir. Kant dışında ise Hegel'in kimleri karşısına aldığı ise yeterince tartışılmamıştır. İsmen Kant dışında kimseyi zikretmemesi, bunun önemli etmenleri arasında olsa gerek. Michael Wolff ve Karl-Heinz Ilting, Fichte'nin de kastedildiğini ileri sürmüşlerdir. Wolff'un gerekçelerinden birisi, *Heidelberg 1817/18 Wannenmann Doğal Hukuk ve Devlet Bilimi Dersleri*'nde ebedî barış bağlamında yer alan "Kant ve başkaları"[28] ifadesidir. Bunun dışında Hegel, Schelling'in hukuk felsefesi ve ebedî barış konularında Kantçı fikirlerde kaldığını[29] ve pratik felsefede Kant'ın *Ebedî Barış*'ının ötesine gitmediğine değinir.[30] Başka bir yerde ise Schelling'in ahlak ve devlet konularında Kantçı ilkelerle hareket etiğini belirtirken *Transandantal İdealizm Sistemi'*nde bu konuları Fichteci anlamda Kant'ın *Ebedi Barışı*'na göre yazdığına işaret eder.[31] Dolayısıyla Hegel'in "başkaları" ile kastettikleri arasında muhtemelen Schelling'in de vardır.[32] Hegel, *Berlin 1824/25*

---

[28] (1983). *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, Herausgegeben von C. Becker, W. Bonsiepen, A. Gethmann-Siefert, F. Hogemann, W. Jaeschke, Ch. Jamme, H.-Ch. Lucas, K. R. Meist, H. Schneider mit einer Einleitung von O. Pöggeler, Band 1, Hamburg, Felix Meiner Verlag, § 162.

[29] (1986). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, Werke 20, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 453

[30] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, 444.

[31] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, 422. Bu sadette bkz. Schelling FWJ. (2000). *System des transzendentalen Idealismus*, Hrsg. Horst D. Brand und Peter Müller, Hamburg, Meiner, 256-257.

[32] Carl von Kaltenborn, ((1843). *Zur Geschichte des Natur- und Völkerrechts sowie der Politik*, Erster Band, Das Reformationszeitalter vor Hugo Grotius, Leipzig, Verlag von Gustav Mayer, 63 Fussnote 2) Walter

Griesheim Hukuk Felsefesi Dersleri'nde ise kırk sene önce savaşın engellenmesinin tematize edildiğine değinir.[33] İnsanın mutluluğunu amaç edinen bu insancıl felsefenin fetih ve işgallere lanet okuduklarını belirtir. Gerçi Kant, Fichte ve Schelling; devletler hukuku hakkındaki fikirlerini kırk yıl kadar uzak bir tarihte ifade etmemişlerdi. Hegel'in bu sözlerine, bu üç filozof bağlamında farklı eleştiriler getirilebilir. Kant'ın mutluluğa ahlak felsefesinde merkezi yer vermemiş olması gibi. Gerçi Hegel, bu bağlamda mutluluk ile felsefî mutluluğu değil, belki de savaşa girilmemesini kastetmekteydi, yoksa felsefî mutluluğu değil.

Devletler hukuku hakkında Kant, Hegel'in ismen en çok zikrettiği karşıtıdır. Ek olarak Hegel, devletler hukuku bağlamında en çok Kant ile karşılaştırılmıştır. İki filozof özellikle şu iki konuda karşılaştırılmaktadır:

i. *Kosmopolitizm*: Hegel'in kozmopolitizme karşıyken Kant, devletler paktı yoluyla sonsuz barıştan bahseder ki, bu dünya yurttaşlığına tekabül etmektedir. Hegel, muhtemelen başta evrensel olmaması nedeniyle Kutsal İttifak'ın yaklaşık olarak Kanti'ın ebedî barış projesine denk geldiğine değinir.[34]

ii. *Savaş*: Hegel, Kant'ın aksine savaşı ortadan kaldırmayı amaçlamaz.[35]

Hegel'in özellikle itiraz ettiği bu iki tema, Kant'ın devletler hukukundaki en belirgin iki fikri olagelmiştir.[36] Hegel ise kendisini bu tarz düşüncelerden uzak tutup ideal olanı reel-politikle uyumlu hale getirmeye çabaladı. 20. yy.'daki savaşlar ve Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler gibi paktların kurulması Hegel'in devletler hukuk felsefesine karşı daha fazla mesafe konulmasına neden oldu. Buna karşın daha sempatik karşılanan Kantian devletler hukuku hakkında daha fazla makale, doktora tezi ve kitap yazılmaktadır. Yine de Hegelyen devletler hukuku hakkındaki popülarite azlığı, yalnızca arzu edilmeyen sonuçlara bağlanmamalıdır. Kuşkusuz anlaşılması epey güç olan felsefesi, ilgi azlığının

---

Jaescke; Kant ve Fichte'nin aksine Schelling'in devletler hukukuna pek atıfta bulunmadığına değinir ((2008). Vom Völkerecht zum Völkerrecht, Ein Beitrag zum Verhältnis von Philosophie und Rechtsgeschichte, In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 56 (2): 292-293).

[33] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 324. Bu pasaja atıf yapıp Hegel'in ifadelerini irdeleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır.

[34] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 259 Zusatz, § 324 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 259, § 324.

[35] Ludwig Siep, iki filozofun tutumlarını karşı karşıya getirmekten ziyade yakınlaştırmaya çalışır. Bkz. Siep L. (2003). Kant und Hegel über Krieg und Völkerrecht, In: *Gerechter Krieg*, D. Jansen/M. Quante (Hrsg.), Paderborn (mentis), 103; (1995). Kant and Hegel on Peace and War, Kant and Hegel on Peace and International Law. In: *Proceedings of the Eight International Kant Congress*, Memphis, ed. H. Robinson, Milwaukee (Marquette University Press), Vol. I, 260, 265, 268.

[36] Diğeri ise yukarı da değindiğimiz gibi "tanıma" konusudur.

önemli gerekçeleri arasındadır. Bertrand Russel, en zor felsefe Hegel felsefesidir, der.[37] Devletler hukukunun Hegel'in kendisi için öncelik taşıyan bir konu olmaması da devletler hukuku hakkında onun az rağbet görmesine neden olmuştur. Devletler hukuku hakkında kendi felsefesi açısından düşük değer taşıyan ilineksellik, imkân, "olmalı" gibi felsefî sözcükleri sıkça kullandığı doğrudur.[38] Hegel için önemli olan bizzat devletin kendisi ve tarihti. Bununla birlikte devletler hukuku bilinmeden devlet ve tarih yeterince anlaşılamamaktadır.

Ulaşabildiğimiz kadarıyla "Hegel'de Devletler Hukuku" hakkında iki tane doktora tezi yazılmıştır:

i. İlki, Adam von Trott zu Solz tarafından Göttingen Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Enstitüsünde, Nazilerin iktidara gelmesinden çok kısa bir süre önce, 1932 yılında yazılmıştı.[39] Von Trott'un yazdığı tez, daha çok *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*'nin sistematik betimlemesinden oluşur. Bilim adamı, hukukçu ve diplomat von Trott, Alman tarihinde bilinen bir kişidir. Albay Claus von Staufenberg'in de[40] içinde bulunduğu Adolf Hitler'e karşı 20 Temmuz 1944 suikast girişimi davasından yargılanan von Trott, aynı yıl idam edildi. Her ne kadar von Trott, Staufenberg kadar popüler değilse de neticede o, Alman politik ve entelektüel çevreler tarafından saygıyla anılan bir kişidir. Hitler'e en baştan karşı çıkıp Nazi dönemini daha çok Norveç'te geçiren ve daha sonraları Berlin Belediye Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık dâhil olmak üzere, önemli politik makamların temsilcisi olabilmiş Willy Brand, mesela von Trott'u saygıyla yâd eder.[41] Sonu trajik olan bu saygın bilim insanının Hegel'de devletler hukuku hakkında ilk doktora tezi yazan kişi olması gerçekten manidardır.

---

[37] Russel B. (1947). *History of Western Philosophy*, Second Impression, United Kingdom, Georg Allen and Unwin Ltd., 757.

[38] Krş. Larenz K. (1927). *Hegels Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung*, Ein Beitrag zur Rechtsphilosophie des kritischen Idealismus und zur Lehre von der „juristischen Kausalität", Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung Dr. Werner Scholl, 64.

[39] Von Trott zu Solz A. (1967). *Hegels Staatsphilosophie und das Internationale Recht*, mit einem Geleitwort von Hans Rothfels, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen.

[40] Tom Cruis'in Staufenberg'i oynadığı 2008 yapımlı "Valkrie" filmi, bu suikast girişimi etrafında gelişen olayları anlatır.

[41] Brand W. (2014). *Erinnerungen*, 2. Auflage, Ullstein Buchverlage GmbH, 136-138.

ii. İkincincisi, Rastko Jovanov tarafından 2011 tarihinde Viyana Üniversitesi Felsefe Enstitüsünde tamamlanmıştır.[42] Felsefeci Jovanov, bu tezinde daha çok özgürlük problemi ve tarihi merkeze alır. Yazar ayrıca Hegelyen devletler hukuku hakkındaki çıkarımlarını sıkça Kant'ınkilerle karşılaştırmaktadır.

Diğer taraftan Hegelyen devletler hukuku hakkında epey makale hazırlanmıştır. Alman dilinde genel olarak Hegel felsefesiyle ilgili makale literatürü geniş olmakla birlikte, devletler hukuku hakkındaki makale sayısı azdır. Alman entelektüelliğinin Nazi mazisiyle yüzleşmekten kaçınması, bunun önemli sebepleri arasındadır. İngilizce makale literatürü ise daha geniştir. İngilizce yazan dünyada hem felsefeciler hem de uluslararası ilişkiler teorisyenleri konu hakkında bol miktarda makale üretmişlerdir. Gerçi İngilizce yazan müelliflerin bir kısmı İngilizce konuşmayan dünyadandır. Türk dilinde ise siyaset bilimci Faruk Yalvaç'ın konuyla alakalı genişletilmiş bir makalenin ürünü olan kitabına işaret etmek gerekir.[43] Politik sistem ve bakış açısına sahip olan eser, başta tanıma bağlamında olmak üzere önemli felsefî yorumlar ihtiva eder.

Hegel, Aristoteles gibi sistem filozofudur. Bu sebepten uluslararası hukukun sisteminin neresinde yer aldığını belirtmek gerekir. Genel Hegel sistemi şu şekildedir:

Mantık
Varlık
Öz
Kavram
Doğa
Mekanik
Fizik
Organik
Ruh
Sübjektif ruh
Objektif ruh
Mutlak ruh

[42] Jovanov R. (2011). *Freiheit und internationales Recht. Die Geschichtlichkeit der Rechtsphilosophie Hegels*, Universität Wien Dissertation.
[43] Yalvaç F. *Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dünya Tini, Devlet, Savaş.*

Hukuk felsefesi objektif ruha denk gelir. Hukuk felsefesinin momentleri şunlardır:

Objektif Ruh
Soyut hukuk
Ahlak
Törellik[44]

Törellik başlığı altında devlet irdelenir:

Devlet
Aile
Sivil Toplum
Devlet

Devlet momenti içerisinde uluslararası ilişkiler yer alır:

Devlet	
İçsel Devlet Hukuku	İçsel Egemenlik
	Dışa Yönelik Egemenlik
Dışsal Devlet Hukuku	
Dünya Tarihi	

Hegel'in kendisi devletler hukuku anlamında iki tabir kullanır:

i. *Dışsal Devlet Hukuku (Das äußere Staatsrecht)*: Hegel'in *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi* ve *Felsefî Bilimler Ansiklopedisi*'nde esas kullandığı ifadedir. Bu bilimsel tabir, lafzî olarak dışsal (ya da haricî) devlet hukuku, mana açısından ise günümüzde kullanımı artık epey azalmış olan hariciye sözcüğüyle çevrilebilir. Bildiğimiz kadarıyla Hegel tarafından üretilen bu ifade, ne siyaset ne de akademi de hiçbir zaman popüler hale gelmedi.

[44] "Sittlichkeit"ın çevirisi olarak tercih edildi. Sözcüğü aynı şekilde törellik olarak çeviren Enver Orman, bu kavramı "toplumsal ve siyasal açıdan örgütlenmiş ya da kurumsallaşmış ahlak" olarak tanımlanabileceği gibi "toplumsal ahlak ya da politik ahlak olarak da anlaşılabilir." der (*Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 213). Benzer açıklamalar için bkz. Bedevî A. (1996). *Felsefetü'l-ḳānûn ve's-siyâse ʿinde Hegel*, Kahire, Dâruş-Şurûk, 9.

ii. *Milletlerarası Hukuk (Völkerrecht)*: Hegel zamanında kullanılan yaygın Almanca ifadedir. Lafzî tercümesi uluslar (ya da milletler) hukukudur. Hegel tarafından da sıkça kullanılır.

Hegel, dışsal devlet ve milletler hukukunu kullanırken sadece hukukî bağları değil, ayrıca devletlerarasındaki tüm ilişkileri kasteder. Dolayısıyla o, bugün Türkçede "uluslararası ilişkiler" ifadesiyle anlaşılanı kastetmektedir. Uluslararası hukuk ise günümüzde uluslararası ilişkilerin bir alt dalıdır. Bununla beraber bu çalışmada; devletler hukuku, beynelmilel hukuk ve milletlerarası ilişkiler gibi ifadeler kullanılırken uluslararası ilişkiler kastedilmektedir.

İmdi çalışmayı daha kolay anlaşılır kılabilecek Hegelyen felsefe bilgisi vermek yerinde olacaktır. Hegel için mantıksal olan bizatihi aklîdir, ruhsaldır.[45] Gerçek mantıksal kavram ise aklîlik ve gerçeklik birliğidir: "Aklî olan gerçektir; ve gerçek olan aklîdir."[46] "kavram nesneye, nesne kavrama tekabül eder."[47] Dolayısıyla "Yalnız ruhsal olan gerçektir".[48] Sonuç itibariyle Hegel açısından kavram; akıl, yani ruhtan neşet eden ve nesnesinden ayrı salt düşünülmüş bir şey değildir.[49] Kavram ve nesnenin birliği özellikle Ortaçağ ve rasyonel felsefede mahiyet ve varlığın birliği olarak karşımıza çıkar.[50] Bu sebepten olmalı ki, Hegel; Descartes[51] ve Spinoza'nın kullandıkları mahiyetin karşılığı ve tercümesi olarak "kavram"ı kullanır.[52] Buna göre Hegel'in kavramdan kastettiği şey

[45] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 574.
[46] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Vorrede, 24; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 I*, § 6.
[47] (1989). *Phänomenologie des Geistes*, Werke 3, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 74. Krş. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 1, § 1 Zusatz, § 21 Zusatz, § 23, § 280; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 379 Zusatz; Ausführung des ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1831, In: *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II Vorlesungen über die Beweise vom Dasein Gottes*, Werke 17, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 531; Inwood M. (1999). *A Hegel Dictionary*, Oxford UK, The Blackwell Philosophers Dictionaries, 299; Emundts D, Horstmann R. P. (2002). *G.W.F. Hegel Eine Einführung*, Stuttgart, Reclam, 43.
[48] *Phänomenologie des Geistes*, 24.
[49] Düşünce-varlık birliği konusunda Ömer Naci Soykan'ın da belirttiği üzere Hegel'in çağdaşı Friedrich Wilhelm Joseph Schelling'in benzer görüşleri bulunur (Soykan ÖN. (1999). Hegel sisteminde tarih felsefesi betimleyici-eleştirel bir giriş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (1): 271; Schelling FWJ. (2005). *Bruno oder über das göttliche und natürliche Prinzip der Dinge Ein Gespräch*, Mit einer Einleitung und Anmerkung herausgegeben von Manfred Durner, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 120).
[50] (2003). *Wissenschaft der Logik II*, Werke 6, 6. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 186. Krş. Böckenförde EW. (1979). Bemerkungen zum Verhältnis von Staat und Religion bei Hegel, In: *Der Staat*, 18: 484.
[51] Hegel. GWF. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, 141.
[52] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, 169.

"varlığı olan mahiyet" olarak da anlaşılabilir.[53] Ortaçağ ve rasyonalizmin ifadeleriyle tekrar söylenecek olursa mahiyet ve varlık arasındaki birlik zorunlu bir şekilde gerçekleşir.[54] Zorunluluğun kavramdan ayrılmazlığı nedeniyle Hegel açısından bir nevi "zorunlu kavram"dan söz edilebilir. Hegel için her şeyden önce Tanrı zorunlu bir kavramdır. Bunun yanı sıra hukuk, devlet, tarih, aile, din, mülkiyet, ahlak, özgürlük, tanıma, aşk gibi formlar da zorunlu kavramlar arasında yer alır. Bu kavramlar bizatihi nesnelerini zorunlu olarak içermektedir: Aklîlikleri gerçeklikleriyle, aynı şekilde varlıkları mahiyetleriyle birliktedir. Hegel, bu tarz formları mesela kavram, gerçek(lik), tanrısal, iyi, akıl kavramı, kavram formu, düşünce, düşünce olarak adlandırır.[55] Ancak yine de öyle kavramlar vardır ki, Hegel'e göre onlar var değildir veyahut gerçek değildir. Yani ya nesnesizdir ya da nesnesi gerçek değildir.[56] Bu tarz kavramı ise Hegel mesela tahayyül,[57] yalın[58] kavram, müdrike kavramı, müdrike belirliliği diye isimlendirir.[59] Yalın kavram

---

[53] Krş. Lasson G. (1916). *Was heißt Hegelianismus*, Philosophische Vorträge, veröffentlicht von der Kantgesellschaft unter Mitwirkung von Ernst Cassirer und Max Frischeisen = Köhker, Hrsg. von Arthur Liebert, Nr. 11, Berlin, Verlag von Reuther & Reichard, 27, 35; Nuzzo A. (1995). Zum ontologischen Gottesbeweis, *Hegel Studien*, Hrsg. Friedhelm Nicoln und Otto Pöggeler, Band 30, Bonn, Bouvier Verlag, 106-107; Volkmann-Schluck KH. (Köln) (1964). Die Entäußerung der Idee zur Natur, *Hegel-Studien*, herausgegeben von Friedhelm Nicolin und Otto Pöggeler, Beiheft 1, Heidelberger Hegel-Tage 1962, Vorträge und Dokumente, Herausgegeben von Hans-Georg Gadamer, Bonn, H. Bouvier u. Co. Verlag, 38.

[54] Hegel GWF. (1974). Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 270;(1999). *Philosophie des Rechts Nachschrift der Vorlesung von 1822/23 von Karl Wilhelm Ludwig Heyse*, Herausgegeben und eingeleitet von Erich Schilbach, Hegeliana / Studien und Quellen zu Hegel und zum Hegelianismus, Band 11, Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 66; (1973). Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Erster Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog, § 1.

[55] Mesela bkz. Philosophische Enzyklopädie für die Oberklasse (1808 ff.), In: *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, Werke 4, Suhrkamp, § 208; (2003). *Wissenschaft der Logik II*, 6. Aufl. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 462; (1986). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830*, Zweiter Teil, Die Naturphilosophie Mit den mündlichen Zusätzen, Frankfurt am Main, Werke 10, Suhrkamp, § 270 Zusatz; Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 1; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 132, § 280; Orman E. *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 247; Soykan ÖN. Hegel sisteminde tarih felsefesi betimleyici-eleştirel bir giriş, 272.

[56] Krş. Volkmann-Schluck KH. Die Entäußerung der Idee zur Natur, 37; Gadamer HG. (1971), Die Idee der Hegelschen Logik, In: *Hegels Dialektik Fünf hermeneutische Studien*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 54; Kaufmann E. (1932). *Hegel-Feier, Der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, am 14. November 1931 in der Neuen Aula zur Erinnerung an den 100 jährigen Todestag. Reden: Eduard Spranger, Erich Kaufmann, Reinhold Seeberg*, Berlin, Preußische Druckerei- und Verlags-Aktiengesellschaft, 7; De Vos L. (1981). Die Logik der hegelschen Rechtsphilosophie: Eine Vermutung, *Hegel-Studien*, Hrsg. Nicolin F. Pöggeler O., Band 16, Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 101.

[57] "Vorstellung"un tercümesi olarak yeğlendi.

[58] Bu sözcük "bloss"un tercümesi olarak yeğlendi.

[59] Hegel GWF. (1986). Ausführung des teleologischen und ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1827, In: *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II Vorlesungen über die Beweise vom Dasein Gottes*, Werke 17, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 524; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 1; (1986). Über die wissenschaftlichen Behandlungsartendes Naturrechts seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften, In: *Jenaer Schriften 1801-1807*, Werke 2, Suhrkamp, 434; (1984). Anhang zur Jenaer Realphilosophie. Ausarbeitungen

bağlamında Hegel, Kant'ı yüz lira[60] argümanı vasıtasıyla ontolojik delili geçersiz saymasından dolayı sert eleştirir. Kant, yüz lira kavramına sahip olmakla ona ayanda sahip olmayı ayırır. Yüz lira, ruhsal kavram "Tanrı'nın aksine duyusal bir nesnedir ve bu sebepten Hegel için duyuma bağlı bu tarz bir formun zorunlu olarak içeriği[61] bulunmamaktadır. Yani yüz lira içeriğe sahip olabileceği gibi olmayabilir de.[62] Peki, var olup da aklî olmayan bir müdrike formunun durumu nedir? Bu Hegel için mesela dünya ve maddeyi, Tanrısız ve ruhsuz anlamlandırmak gibidir. O zaman maddenin sadece varlığı olur çünkü müdrike; varlık ve kavramı kesin bir şekilde birbirinden ayırır.[63] Hegel'e göre bir nesnenin ruhu yoksa var olan bu nesne ruhsuz, kavramsızdır.[64] Bu duruma kendisi somut örnekler verir: Ölü insanın varlığı olmasına karşın hakikati, gerçekliği yoktur.[65] Kesik el, gerçek olmadan vardır. Hasta bedenin gerçekliği yoktur, sadece varlığı vardır.[66] Çocuk sadece kendinde varlıktır, henüz kendisi için gerçek değildir:[67] Çocuk kendi doğal iradesiyle bilkuvvedir, henüz bilfiil-gerçek özgür insan değildir.[68] Sonuçta "var olan her şey gerçek değildir".[69] Hegel nezdinde anlamsız olan dolayımsız[70] varlık ancak ruhsallık sayesinde dolaylandırılıp[71] anlamlı bir gerçeklik haline gelir.[72] Aslında bu tarz

---

zur Geistesphilosophie von 1803/04, In: *Frühe politische Systeme*, Herausgegeben und kommentiert von Gerhard Göhler. Frankfurt/M - Berlin - Wien, Ullstein Buch, 313.

[60] Kant, Prusya para birimi "Thaler"i kullanır. Ancak verilen örnek daha iyi anlaşılsın diye, örnek lira üzerinden anlatılmıştır.

[61] "Inhalt"ın tercümesi olarak tercih edildi.

[62] Hegel GWF. Ausführung des teleologischen und ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1827, 524; Ausführung des ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1831, 531. Krş. McTaggart JEM. (1896). *Studies in the Hegelian Dialectics*, Cambridge University Press, 67-72.

[63] Hegel GWF. Ausführung des ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1831, 531.

[64] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 21 Zusatz; Ausführung des ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1831, 531. Krş. Marx K. (1957). *Das Elend der Philosophie*, Antwort auf Proudhon «Philosophie des Elends», Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky, Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels, Berlin, Dietz Verlag, 124.

[65] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 21 Zusatz; (1974). Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 270[d].

[66] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 270[d].

[67] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, 39-40.

[68] Einleitung nach der Vorlesung im Wintersemester 1818/19 in Berlin, In: *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, Herausgegeben von C. Becker, W. Bonsiepen, A. Gethmann-Siefert, F. Hogemann, W. Jaeschke, Ch. Jamme, H.-Ch. Lucas, K. R. Meist, H. Schneider mit einer Einleitung von O. Pöggeler, Band 1, Hamburg, Felix Meiner Verlag, ad § 2.

[69] (1974). Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift D. F. Strauß 1831, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Vierter Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog, 923.

[70] "Dolayımsız" "unmittelbar"ın çevirisi olarak yeğlendi. Dolayımsızlık bağlamında Hegel, sıkça Friedrich Heinrich Jacobi'ye atıfta bulunur (mesela bkz. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, 322, 328).

[71] "Dolayımlamak" "vermitteln", "dolayımlı" ise "vermittelt"in çevirileri olarak tercih edilmiştir.

birleştirmelerden Hegel hep söz eder. Örneğin kültürsüz insan yalnızca kendinde, bilkuvve, imkân, dolayımsız, dynamis, yalın kavram, tahayyül, içsellik, sonluluk, süjedir. Buna karşın kültürlü insan ise bu evrelerin bir üst safhasını da taşıyan birliktir: Kendinde ve kendisi için -kendisiyle-[73], imkân ve gerçeklik, bilkuvve ve bilfiil, dynamis (olanak) ve energeia (etkinlik), içsellik ve dışsallık, sonluluk ve sonsuzluk, dolayımsızlık ve dolayımlılık, süje ve objedir:[74]

Kendinde	Kendisi için
Bilkuvve	Bilfiil
İmkân-yetenek-yeti-ilineksel	Aklî-gerçek-zorunlu
Dolayımsız	Dolayımlı
Yalın kavram, tahayyül	Kavram, ide
Dynamis	Energeia
İçsellik	Dışsallık
Süje	Obje
Sonlu	Sonsuz

Kültürlü insan tamamıdır zira "Hakikî olan tamamı olandır."[75] Buna karşın Hegel açısından kültürsüz insan, ruhsuz beden hükmündedir. Bedenin realitesi vardır ancak kavram ruhtur.[76] Kültürlü insanı ise ruhlu beden olarak görür. Zaten Hegel için gerçek

[72] Krş. Kojève A. (2012). *Hegel Felsefesine Giriş*, çev. Selahattin Hilav, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 215-216.
[73] Hegel, kendisiyle (beisich) ifadesine pek yermez. Bununla kendinde ve kendisi içinin birliğini kasteder.
[74] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 252; *Grundlinien der Philosophie des Recht*, § 22; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, 39; Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 1; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 83, § 387. Bu liste artırılabilir.
[75] *Phänomenologie des Geistes*, 24. "Ganze"nın tercümesi olarak "tamamı" kullanıldı. Hegel, farklı mekanik parçalardan müteşekkil olmayan tamamını özsel birlik, totalite olarak görür. Örneğin mahkeme, ordu, savcılık, yasama gibi parçaları toplayınca devlet oluşmaz. Buna karşın bu kavramların hepsi, zorunlu olarak devlette yer alan üye kavramlardır.
[76] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 21 Zusatz; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 21.

insan ruh-beden birliğidir[77] ve bedeni ruhtan ayırmayı anlamsız bulur. Bedenin etkilenince ruhun da kaçınılmaz olarak etkileneceğini söyler.[78]

İmdi Hegelyen devletin momentleri mantıksal açısından açıklanacaktır. Buna göre tümel, tikel ve tekil birlikte bulunmak zorundadır; eğer bulunmuyorsa bir kavram hakikate tekabül etmeyecektir. Şayet yalnızca tümel bir kavram varsa o zaman bu, yalın bir kavramdır, tahayyüldür. Tekil bir kavram ise ister ruhsal ister maddî olsun tek başına hakikati vermez, her ne kadar o, reel varlık olarak mevcut olsa bile. Sonuç olarak yalın tekil kavram; kavramsız-ruhsuz olacağından hakikate tekabül etmemektedir. Hegel ayrıca tekillerin toplamasını mürekkep, yani parçacı bir toplama olarak sayar. Buna karşın kavram, bizatihi tümel-tikel-tekil birliğidir.[79] Tümel kavram kendisini tikel ve tekil olarak açımlarken Hegel, -Michael Inwood'un işaret ettiği gibi- tekilin aslında daha çok birlik olarak nitelenmesi taraftarıdır.[80] Tümel olan ilkin de tekil ve birlik olacağı iddia olunmalıdır. Hatta Karl Rosenkranz, ilk olan kavramı tümel-tikel-tekil birliği, ikinci olan yargıyı öteki birisiyle olan ilişki, sonucu ise bu ilişkinin dolayımsızlanıp böylece kavramın kendine dönüşü olarak lanse etmektedir:[81]

---

[77] Hegel'in çağdaşı Schelling'de ruh-beden birliğini savunan bir tutuma sahiptir (Schelling FWJ. *Bruno oder über das göttliche und natürliche Prinzip der Dinge*, 115). Muhammed İkbal ise ruhun zaman ve mekân içerisindeki madde olarak tecessüm ettiğini söyleyerek ruh-beden düalizminin aksine ruh-beden vahdetini ön plana çıkarmaya çalışır (İkbal M. (2011). Hindistan Müslümanları Birliği'nin Yıllık Toplantısında Başkanlık Konuşması (I), *İkbâl'in Konuşma ve Yazıları* içinde, Hazırlayan Latif Ahmed Şirvanî, Türkçesi Can Ceylan, İstanbul, İnkilap Yayınları, 19-20). İkbal'in Britanya İdealizmi ve Hegelciliğinin büyük temsilcisi McTaggart'ın öğrencisi olduğu bilinmektedir. Hatta İkbal, Trinity College'de neredeyse her gün McTaggart'ın odasında bir araya gelip genellikle de Tanrı hakkında konuştuklarını söyler (Mctaggart'ın Felsefesi, 189,196). Ayrıca birlik hakkında onun Hegel'in düşüncelerinden haberdar olduğunu gösteren ifadeleri vardır (Lisânü'l-Asâr Ekber'de Hegelizm'e Temas, *İkbâl'in Konuşma ve Yazıları* içinde, 169-170).

[78] *H*egel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 1 Zusatz, § 48. Ruh-beden birliği bağlamında Hegel'in muhtemel gerekçeleri ile alakalı yorumlayıcı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

[79] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 156 Zusatz.

[80] Inwood M. *A Hegel Dictionary*, 305.

[81] Rosenkranz, K. (1870). *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Philosophische Bibliothek oder Sammlung der Hauptwerke der Philosophie alter und neuer Zeit, Unter Mitwirkung namhafter Gelehrten herausgegeben, beziehungsweise übersetzt, erläutert und mit Lebensbeschreibungen versehen von J. H. V. Kirchmann., Vierunddreissigster Band., Verlag von L. Heimann Berlin, 37, 39, 45. Bertrand Russel, Hegel'in *Mantık Bilimi* eserinin felsefe tarihinin en zor kitabı olduğu görüşündedir (*History of Western Philosophy*, Second Impression, United Kingdom, Georg Allen and Unwin Ltd., 757.). Sonuç itibariyle Hegel'in mantığının ne cebir ne de Aristoteles mantığı gibi açık olduğu iddia olunabilir. Aksine o, epey muğlaktır. Tümellik-tikellik ve tekillik bağlamında Hegel, türlü formülasyonlar kurup işler. Bunlar arasında en önemlisinin tümel-tikel-tekil formülasyonu olduğu ileri sürülebilir. Inwood, Rosenkranz ve şahsımızın tümellik-tikellik-tekillik bağlamında ki savlarımızın yine de tartışmaya kapalı olmadığının altı çizilmelidir. *Mantık Bilimi* eserinin dilinin sadeliğine rağmen içeriğinin inanılmaz zorluğu, hacmi, muhtelif versiyonları ve genel mantık tarihi bilgisi gerektirmesi gibi ana nedenlerden dolayı birçok Hegel öğrencisinin yorumlamaktan kaçındığı bir eserdir. Aslında *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*'ni zor yapan unsurlardan birisi eserde Hegel'in uyguladığı mantıktır.

Kavram	Yargı	Sonuç
Tümel-tikel-tekil birliği	Ötekiyle ilişki	Kendine dönüş

Diyalektik süreci aydınlatabilecek en iyi örnek, aslında diyalektiğin esası olan teslisin kendisidir.[82] Baba-Oğul-Kutsal Ruh derken Baba tümel, Oğul tikel, Kutsal Ruh ise tekildir. Sentez olan Kutsal Ruh ayrıca birlik ve tümel olmaktadır. Hegel nazarında bu formüle tersinden de bakılabilir çünkü ilk olan sondur.[83] Zaten Tanrı'nın gerçek doğası ruh olduğu için aynı işlevi görecektir. Burada esas vurgu yapılmak istenen ise tez ve sentez arasında bulunan antitezdir. Hegel, tikel antitezin tümel sentez tarafından kapsandığına atıfta bulunur. Hristiyan öğretiye göre Baba gerçekten de Oğlu kapsar. Normal dilde de baba denildiği zaman baba ile birlikte oğul anlaşılır. Buna göre baba ifadesi oğul ifadesini kapsar. Şayet baba olabilecek kimse, henüz baba değilse o, kendinde-mümkün-bilkuvve babadır, yoksa gerçek baba değil. Tanrı, böylece bizatihi yansımakta, tikelleşmekte, çoğalmakta, gerçekleşmekte, somut olmakta, olumsuzlaştığından ötekileşmekte, ama bu ötekilik aynı zamanda Tanrı'nın kendisidir. Baba, kendisinin ötekiliğinde kendisini bilir, izler ve bu da ruhun kendisidir. Baba ve Oğul, Kutsal Ruhta tekilleşir, birleşir ve neticede bu birlik içerisinde Tanrı, sentez Kutsal Ruh vesilesiyle tekilleşir, ötekiliği kaldırır, kendisiyle somut tümelleşir. Tümel Tanrı bunun yanı sıra yine de tekildir[84] ve Hıristiyanlık, teslis akidesine rağmen monoteizmidir. Netice itibariyle bu öğretiye göre Tanrı; tümel, tikel, tekil ve bu teslisin monoteizmidir. Aynı durum Hegel tarafından Hıristiyanlık delili olarak adlandırılan ontolojik delil için geçerlidir.[85] Buna göre Tanrı sonsuz-mutlak ruhtur. Bu cümle İngilizcede olduğu gibi Almancada ortada yer alan "ist"

[82] Schelling FWJ. (1984). Zur Geschichte der neueren Philosophie, Leipzig, Philipp Reclam jun., 145-146. Krş. Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 137-138.

[83] (1990). *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, Werke 16, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 234.

[84] İbn Sînâ, Hegel'in aksine Tanrı'nın tümel olamayacağını vurgularken Gazâlî ise buna karşın Hegel gibi Tanrı'nın hem tümel hem de tekil olduğunu ileri sürer ((2013). *Mi'yâru'l-İlm*, Metin-Çeviri, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 54-55; Akkanat H. (2010/1). İslam felsefesinde tikelleri tümel tarzda bilmek, *Felsefe Dünyası*, Ankara, 146). Bununla beraber Gazâlî, Hegel gibi Tanrı'yı sıkça "mutlak" olarak adlandırmaktadır ((tarihsiz). *el-Maḳṣadü'l-Esnâ fî Şerḥi Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*, Tahkik: Şeyh Kasım Muhammed Nuri, Şam, 73, 125).

[85] Weiße CH. (1982). Über die eigentliche Grenze des Pantheismus und des philosophischen Theismus Mit besonderer Beziehung auf Hegels Vorlesungen über die Philosophie der Religion, In: *Deutscher Idealismus Philosophie und Wirkungsgeschichte in Quellen und Studien*, Hrsg. Hans Michael Baumgartner, Rüdiger Bubner, Konrad Cramer, Klaus Hartmann, Hermann Krings, Otto Pöggeler, Gerold Prauss, Manfred Riedel, Josef Simon, Michael Theunissen, Reiner Wiehl, Wolfgang Wieland, Band 6, Die Flucht in den Begriff Materialien zu Hegels Religionsphilosophie, hrsg. Friedrich Wilhelm Graf und Falk Wagner, 1. Aufl., Stuttgart, Klett-Cotta, 65, 67.

rabıtasıyla kurulur: Gott ist der unendlich-absolute Geist. Rabıta "dır",[86] yani mevcudiyet, tikele tekabül eder ve bu zorunlu olarak vuku bulmaktadır.[87] Bu ayrıca onun realizasyonu, daseinı, gerçekleşmesi, yansıması, öteki varlığı, çokluğu ve olumsuzluğudur.[88] Dolayısıyla tikellik tümellikte mündemiçtir. İşte bu anlatılanlar, Hegel'in teslis merkezli sistematiğidir:[89]

Mantık
Doğa
Ruh

Buna göre Tanrı mantık, ötekileşmesi doğa, Tanrı'nın kendi özüne dönüşü ise ruhtur. Netice itibariyle Tanrı mutlak ve kutsal ruhtur.

Hegel, *Felsefî Bilimler Ansiklopedisi*'nin ilk versiyonu 1817'de törelliği; tekil halk, dışsal devlet hukuku ve tümel dünya tarihi olarak sınıflar.[90] *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*'nde ise devleti iç devlet, dış devlet ve dünya tarihi olarak bölümler. Adlandırmadaki farklılıklara rağmen işlevsel olarak bu tasnifler birbirleriyle uyum içindedir. İlki tekil, ikincisi tikel ve sonuncusu ise tümel devlettir.[91] Gerçi Hegel'in kendisi § 259. bölüm Heinrich Gustav Hotho ve § 259. Karl Gustav Julius von Griesheim'in ders notlarında, dünya ruhunu devletin tümel boyutu olarak niteler.[92] Buna göre dünya ruhu, devletin tümel cinsidir "zira cins tümel bir şeydir".[93] Hegel, dünya ruhunun faaliyetinin dünya tarihinde yer alacağını da söyler ki, bu da dünya tarihinin tümel olarak ele

[86] Yardımcı fiil "ist"in tercümesi olarak yeğlendi.
[87] Hans-George Gadamer diyor ki: "Hegel mantık ve gramer arasında bir karşılık görür" Gadamer HG. (1971). Die Idee der Hegelschen Logik, In: *Hegels Dialektik Fünf hermeneutische Studien*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 64. Krş. Gadamer HG. (1971). Hegel und die antike Dialektik, In: *Hegels Dialektik Fünf hermeneutische Studien*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 18.
[88] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 234.
[89] Konu ile ilgili bkz. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 575; McTaggart JEM. (1896), *Studies in the Hegelian Dialectics*, 27-29, 113-116, 150; Orman, E. *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 189-190.
[90] Horstmann RP. (1974). Über die Rolle der bürgerlichen Gesellschaft in Hegels politischer Philosophie, *Hegel-Studien*, Hrsg. Nicolin F., Pöggeler O., Band 9, Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 228.
[91] Krş. Roth K. (1984). Zur Logik der hegelschen Rechtsphilosophie. – Hegels Philosophie des Rechts. die Theorie der Rechtsformen und ihre Logik, *Hegel-Studien*, hrsg. v. Henrich u. Horstmann (Rezension), Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 339.
[92] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 259; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 259,
[93] Hegel GWF. (2005). *Die Philosophie des Rechts Vorlesung von 1821/22*, Hrsg. Hansgeorg Hoppe, § 165; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 259, § 259 Zusatz;

alınmasını gerektirir.[94] Tümel dünya tarihini, ilaveten tümel dünya ruhunun kendi ürünü[95] ve oğlu olarak niteler.[96] Ayrıca yukardaki açıklamalara uyacak şekilde Hegel, dünya ruhunu tarihin tekilliği olarak lanse eder ki, böylece tümelin tekil olduğunu da belirtmiş olmaktadır.[97] Netice itibariyle tarih, dünya ruhunun uygulaması olduğu için Hegel'in bu iki kavramı geçişken kullandığı ileri sürülmelidir. Tarih-devlet ilişkisi açısından ise Hegel nazarında tarih, hem tümel devlet hem tikel devlet; devlet ise hem tümel tarih hem tekil tarih olacağı iddia olunmalıdır. Birlik; tümel, tikel ve tekilliğin totalitesidir:[98]

	Tümel (Tekil-Birlik)	Tikel	Tekil(Tümel-Birlik)
Hıristiyanlık	Baba	Oğul	Kutsal Ruh
Ontolojik Delil	Tanrı-kavram	"Dır"-varlık-realizasyon	Mutlak Ruh
Felsefî Sistem	Mantık	Doğa	Ruh
Felsefî Moment	Kendinde	Kendisi için Aklî-gerçek birliği	Kendisiyle Aklî-gerçek birliği
Momentsel	Tarih	Dışsal devlet hukuku	İçsel devlet hukuku
Ayrı Ele Alma	Tarih	Devletler hukuku	Devlet

Hegel için aslında devletler hukukunun devlet ve tarih kadar önem arz etmediğini de bir nebze bu şema göstermektedir zira Hegel birlik ve tümeli daha fazla ön plana çıkarır.

Birlik, törellik felsefesinde işlevsel olarak tamamen etkindir. Bu bağlamda özellikle törelliğin momentlerini, uygulamalı örnek olarak işlemek isabetli olacaktır. Hegel

[94] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 259, § 259 Zusatz; (1974). Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Vierter Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog, § 259; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 259.

[95] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 280.

[96] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, 746 (Karl Heinz Ilting'in edisyonunda § bölüm belirtilmediği için § bölüm numarası yerine sayfa numarası verilmiştir.).

[97] (1994). *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Band I, Hrsg. Hoffmeister J., Hamburg, Felix Meiner Verlag, 33.

[98] Bu liste artırılabilir. Hegelyen teslis merkezli idealist diyalektik, her ne kadar Marksist tarihsel-materyalist diyalektiği doğuran ana etmen olmuş olsa dahi artık onun gölgesi altındadır. Aristoteles mantığına alternatifler getirilmeye çalışılmıştır. Ancak muhtemelen bunlar arasında en çok popülariteye sahip olanı tarihsel-materyalist diyalektik oldu.

açısından aile içerisinde koca, karı ve çocuk birey olamazlar zira ailenin kendisi bireydir. Bu nedenden ailenin üyeleri, bireyselliğin üyeleridirler. Sivil toplumda ise insan bireydir. Sonuçta insan; aile ve sivil toplumda farklı hukukî ve sosyal statüye sahip olmaktadır. Örneğin ekmek birey olan aileye ait olduğundan babanın ailesine ekmek vermeme lüksü yoktur.[99] Bu nedenden Hegel aile kurumunu bizatihi paylaşımcı görür. Belki de bu sebepten Hegel aileyi bizatihi sosyalist addeder, denebilir. Lakin ona göre sivil toplumda durum faklıdır. Gerçi ekmek sivil toplumda da bireye aittir. Ancak sivil toplumda birey bir insana denk gelir ve o bu bir kişi, zorunlu olarak ekmeğini öteki hukukî sivil toplum üyesi insan ile paylaşmak zorunda değildir. Bu, Hegel'in sivil toplumu çatışma alanı olarak telakki ettiği anlamına gelmektedir. Devleti ise aile gibi bireysel görür ve bu yönüyle devlet hukukî totalitedir. Neticede aile ve devletin kendi içlerinde birlikleri olmasına karşın sivil toplumun ise olmamaktadır. Hatta Herbert Schnädelbach, Hegelyen devleti birlik olan aile ve birlik olmayan sivil toplumun birliği olarak açıklar.[100] Buna göre birliğin olumsuzlanması olan sivil toplum, kendisini çoklu bireyler vasıtasıyla açımlayacaktır:

1. Aile	Birlik
2. Sivil Toplum	Birliğin olumsuzlanması, çokluk
3. Devlet	Birlik ve çokluğun birliği

Hegelyen ana politik momentler için de bu yorum tarzı uygulanmalıdır çünkü Hegel devletler hukukunun aksine, devlet ve tarihin hukukîliğinden söz eder. Devlette hukukî hakem mahkemeyken tarihte ise dünya ruhudur. Hegel, devletler hukuku dalının ise direkt bir hakemini anmaz. Ayrıca onun nazarında devlet birlik, devletler hukuku birlik olmayan, tarih ise birlik olan devlet ve birlik olmayan devletler hukukunun birliğidir. O halde devletler hukuku, birliğin olumsuzlanması olacağı gibi çokluk içerisinde şekillenecektir. Nasıl ki sivil toplum özellikle devlet sayesinde hakikatini kazınıyorsa bu bağlamda devletler hukuku hakikatini bilhassa dünya tarihi yoluyla elde etmektedir:

[99] Örnek tarafımıza aittir.
[100] Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 137-138.

1. Devlet	Birlik
2. Devletler Hukuku	Birliğin olumsuzlanması, çokluk
3. Tarih	Birlik ve çokluğun birliği

MATERYAL VE YÖNTEM

Devletler Hukuku hakkında öncelikle Hegel'in *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi* eseri temel alınmıştır. Devletler hukukuyla alakalı belirgin ifadeler ayrıca *Felsefî Bilimler Ansiklopedisi* ve *Törellik Sistemi*'nde bulunur. Bunun yanı sıra hukuk, tarih ve din felsefesi ders notları bol miktarda kullanılmaktadır. Hukuk ve tarih felsefesi dersleri, açık teosentrik ifadeler barındırır ve milletlerarası ilişkiler hakkında epey somut örnekler içermektedir.

Fazla alıntı barındırmayan çalışma, metot gereği genel olarak sırf konuya odaklanmaya çalışır. Dolayısıyla diğer filozoflarla karşılaştırmalara pek fazla yer verilmemiştir. Bununla birlikte dipnotlarda, hem felsefe tarihi hem de sistematik felsefeyle alakalı bazı göndermelere yer verilmiştir ki, bunların bir kısmı İslam felsefesi ile ilgilidir.

Çalışma, Hegel'in devlet ve hukuk felsefesi hakkındaki fikirlerinin sistematik açıklamasından oluşmamaktadır. Bundan dolayı başlıklar, Hegel tarafından verilmiş başlıklar değildir, Hegel'den çıkarılmış başlıklardır. Çalışmanın sistematik olmaması, sistematik çalışmalara karşı olunduğu anlamına gelmediği gibi aksine önceden yapılmış sistematik çalışmalardan yararlanmaksızın bu eserin bu şekilde vücuda gelemeyeceğine işaret olunmalıdır çünkü anlaşılması epey zor olan Hegel felsefesini sistematik çalışmalar yardımı olmaksızın derli toplu hale getirilmesi epey güçleşecekti. Bu bağlamda genel olarak şu eserlerden istifade edilmiştir:

i. Karl Rosenkranz: *Hegel'in Felsefî Bilimler Ansiklopedisine Açıklamalar*:[101] Almanca yazılmış en iyi sistematik eser olmasına rağmen kitap pek fazla bilinmemektedir. Rosenkranz, Hegel hakkında daha çok *Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in Yaşamı*[102] adlı eseriyle tanınır.
ii. Enver Orman: *Hegel'in Mutlak İdealizmi*:[103] Türkçe yazılmış en iyi sistematik eserdir.
iii. Michael Inwood: *Bir Hegel Sözlüğü*[104]
iv. Dina Emundts, Golf-Peter Horstmann: *G.W.F. Hegel Bir Giriş*.[105]

Genel Hegel felsefesini anlatan bu betimleyici çalışmaların parçacı olmadıkları, aksine Hegel'in sistematik felsefesini bütüncül olarak sundukları belirtilmelidir. Aslında bu, Hegel'in kendi felsefî ruhuna da uygundur. Karl Rosenkranz, Hegel felsefesinin atomistik

[101] Rosenkranz K. (1870). *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*.
[102] (1971). *G.W.F. Hegels Leben*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft .
[103] Orman E. (2015). *Hegel'in Mutlak İdealizmi*.
[104] Inwood M. *A Hegel Dictionary*.
[105] Emundts D., Horstmann R.P. (2002). *G.W.F. Hegel Eine Einführung*, Stuttgart, Reclam. Bu çalışma, aslında *Routledge Felsefe Ansiklopedisi*'nde yayınlanmış İngilizce Hegel maddesinin Almanca versiyonudur.

değil, panteisttik olduğunu söylerken bizzat bunu söylemek istemişti.[106] Çalışma boyunca akışın bozulmaması ve konuyu dağıtmamak için bu çalışmada her zaman tam anlamıyla panteisttik anlatım biçimi uygulanamamıştır. Bunlar genelde bu sebepten, nedeniyle, dolayısıyla gibi bağlaçlardan belli olmaktadır. Yine de anlam açısından tümel-panteisttik manalar verilmeye gayret edilmiştir.

Hegelyen devletler hukukuna ilişkin pek çok çalışma sistematik-betimleyicidir. Derleyici ve toparlayıcı olması beklenen bu eserlerin birçoğu, maalesef parçacıdır. Zaten savaş, pakt, tanıma üçlüsüne hapsolunan konuya bir de parçacı tarzda yaklaşılınca söylenenler aşağı-yukarı aynı şeyler olmaktadır. Bir de Hegel, sürekli Kant ile mukayese edilince, sanki Hegel'in devletler hukukundaki bilinirliğinin sadece Kant sayesinde olduğu gibi bir izlenim doğuyor. Oysaki Hegel'in konu hakkında kendi temelleri vardır, bunlar ihmal edilmiştir ve halen de edilmektedir. Neticede konuyu panteisttik sunabilmek için adına "inşaî yöntem" dediğimiz bir metot benimsenmiştir: Önce devletler hukuku inşa edildi, akabinde failleri yerleştirildi ve en sonda ise failler arasındaki düşünsel-hukukî faaliyetlere değinildi. Apartman örneğiyle açıklayacak olursak; önce bina inşa ediliyor, akabinde binanın sakinleri tespit ediliyor ve en sonda ise binanın sakinleri arasındaki ilişkiler irdelenmektedir. Böylece çalışma parçacı olmaktan ziyade bütüncül olmaktadır:

i. *Devletler Hukukunun İnşası*: Bu ilk ünite, devletler hukukunun inşa edildiği ünitedir. Her binanın bir yapıcısı, yani müteahhidi vardır ve bu ünite devletler hukukunun müteahhidini göstermeye çalışır. Bundan dolayı devletler hukukunun kim tarafından ve nasıl yapıldığı sorularının cevapları bu ünitededir. Sonuç itibariyle Hegel'e göre devletler hukukunu inşa eden müteahhit "dünya ruhu"nun faaliyetlerine etraflıca değinilmektedir. Bu faaliyetlerden birisi dünya ruhunun hukukî mercii olmasıdır. Buna göre dünya ruhu, apartmanın müteahhidi olduğu gibi apartmanın davalarına bakan hukukî mercii mahkeme hâkimidir de.

ii. *Devletler Hukukunun Nesnesi*: İlk ünite gibi epey teolojik-politik yoğunlukta olan bu ünitede öncelikle devletler hukukunun nesnesi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bina örneğinde binanın sakinlerine tekabül eden bu ünite, ayrıca bina sakini olamayanların neden olamadıkları ile bina sakinleri ve bina sakini olamayanlar arasındaki ilişkilere değinir. Hegel nazarında devletler hukukunun aktörü tarih

[106] Rosenkranz, panteisttik sözcüğüyle metodik olarak sistemci-birlikçi yaklaşımı kasteder, yoksa metafiziksel panteizmi değil (*Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 37). Zaten kendisi Hegel'in panteist olduğunu kabul etmez (*Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 130).

üyesi olan "bağımsız-kültürlü toplum", yani devletken kültürsüz-devletsiz topluluk ise bu hukuksal yaşam alanının dışındadır. Hegel'in ne tür kriterler getirdiği etraflıca irdelendiği gibi devletli-devletsiz toplum arasındaki ilişkiler de titiz bir tarzda işlenmeye çalışılmıştır. Bunun dışında Hegel'in Yahudilik, İslam, Güney Amerika, sömürgecilik gibi konulardaki tutucu tavırları elden geldiğince tarafsız serdedilmeye gayret gösterilmiştir.

iii. *Devletler Hukukunun Felsefî-Politik İcrası*: Bu ünitede yer alan politik konular daha çok felsefî bakış açısıyla işlenmeye çalışılmıştır. Devlet ikinci ünitede tekil, bu ünitede ise çokluk merkezli ele alınmaktadır. Dolayısıyla devletlerarası münasebetlerle ilgili tarihsel örnekler daha çok bu ünitede yer almaktadır. Bina örneğinde bu ünite komşuluk ilişkilerine benzetilebilir:

		Bina	Devletler Hukuku
1. Ünite	Yapıcı Hukukî Mercii	Müteahhit Mahkeme	Dünya ruhu Dünya Ruhu
2. Ünite	Nesne	Ev sahibi	Devlet
3. Ünite	İlişki	Komşuluk	Devletler Hukuku

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DEVLETLER HUKUKUNUN İNŞASI

1.1. Yapıcı Dünya Ruhu

Michael Inwood'un gösterdiği gibi Hegel nezdinde dünya ruhu, ülkeler arasında kararları veren özne olarak objektif ruhun konusu olmasının yanı sıra mutlak ruhun da konusudur.[107] Gerçekten de Hegel'e göre dünya ruhu, mutlak ruhun formları sanat, din ve felsefenin taşıyıcısıdır:[108] "Bir halkın mutlak işlerinden konuşulmaktadır: Din, sanat ve bilim[109]".[110] Hegel, bunların devlette kültür anlamına geldiği düşüncesini taşır.[111] Diğer bir deyişle dünya ruhu bu üç eylemi devlete aktaran etkin varlık olurken halk bu faaliyetlerle devlettir. O halde bu formlar, Hegel için devleti meydana getiren zorunlu momentlerdir. Buna karşın sanat, din ve felsefesiz kültürsüz halk, devletsizdir veyahut gerçek devlet değildir.[112]

---

[107] Inwood M. *A Hegel Dictionary*, 275.

[108] Herbert Schnädelbach, mutlak ruhun formları kültürel fenomenler oldukları için "ruh"un "kültür" ile çevrilebileceği kanaatindedir (Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 41, 115-116, 119, 130). Franz Rosenzweig da mutlak ruhu kültür olarak anlar (Rosenzweig F. (2010). *Hegel und der Staat*, Suhrkamp, 450). Enver Orman ise ruhu kültür haline gelmiş toplumsal akılsallık olarak açıklar (Orman E. (2015). *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 136). Ayrıca Fernand Braudel, Hegel'in kültür ve uygarlık arasında ayrım yapmadığına işaret etmektedir (Braudel F. (1996). *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 29).

[109] Bilim ile felsefe kastedilmiştir. Hegel bunu başka yerlerde de yapar. Mesela bkz. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 572.

[110] (1983). *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 158, Hegel, bu konuda Platon'dan etkilenmiş görünüyor. Bkz. (1986). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, Werke 19, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 122. Krş. Lasson G. (1916), *Was heißt Hegelianismus*, 33.

[111] Hegel GWF. (1996). *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, Band 12, Hamburg, Meiner Verlag, 76-77; (1989). *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Werke 12, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 73, 74; (2005). Die Philosophie der Geschichte nach Hegel Text der Nachschrift Heimann (1830/31), In: *Die Philosophie der Geschichte, Vorlesungsmitschrift Heimann (Winter 1830/1831)*, Hrsg. Klaus Vieweg, jena-sophia, Studien und Editionen zum deutschen Idealismus und zur Frühromantik, Herausgegeben von Christoph Jamme und Klaus Vieweg, Abteilung I - Editionen Band 3, München, Wilhelm Fink Verlag, 49.

[112] Hegel; din, devlet, tarih gibi kavramlar hakkında bazen onların gerçek olmadığına bazen ise olmadıklarına değinir. Örneğin gerçek olmayan toplum, devletsiz ya da gerçek bir devlete sahip olmayan topluluktur. Her iki nitelendirmeyi Hegel, aynı topluluklar için kullanabilmektedir. Örnek olarak İslam'ın artık dünya tarihinde kaybolduğu, ifadesini verebiliriz. Bu ifadeyle aslında İslam'ın artık etkin hakikî bir unsur olmadığını söylemek istemektedir (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 434). Kesik el örneğinde olduğu gibi el işlevsizdir, dolayısıyla aslında yoktur veyahut yok hükmündedir. Bunun yanı sıra Vladimir Lenin, bir nevi ilkel komünist olarak gördüğü kabile gibi soya dayalı ataerkil toplulukların devlet olmadıklarına değinir. Lakin o, devletin temellerini Hegel gibi kültür ve din gibi kurumlarda değil, sosyal sınıf çatışmasında arar. Ona göre tarihte ortaya çıkan ilk ciddi sosyal sınıf çatışması kölelik-efendilik çatışması olmuştur ve bu devleti doğurmuştur. Akabinde bey-köylü çatışmasının feodalizmi, burjuva-prolaterya çatışmasının ise kapitalizmi doğurduğunu savunur ((2015) *Devlet Üzerine*, çev. Mazlum Beyhan, İstanbul, Yordam Kitap, 18-21).

Dünya ruhu, mutlak ruhun üç formu sanat, din ve felsefeyi objektif ruhun alanına aktarır. Hegel, dinin devletin kuruluşunda temel öğe olarak zirvede duran kavram olduğuna değinir. Böylece din, devletin esası olmaktadır.[113] Din bunun yanı sıra sanat ve felsefeyi devletin kendi içerisinde gerçekleştiren unsurdur. Buna göre sanat ve felsefe, devlete uygun olmalıdır. Din devletin temeli olduğu için sanat ve felsefe ayrıca din ile uyumlu olmak zorundadır.[114] Mutlak ruh formlarının anayasaya da uygunluklarını vurgulayan Hegel,[115] farklı anayasal ilkeler nedeniyle tarihte çeşitli devletlerin birbirinden farklı ilkeleri olduğunu öne sürer. Bu bağlamda dünya ruhu, ilkesi vasıtasıyla dinin cevherini belirler. Örneğin dünya ruhunun güzellik ilkesi yoluyla Yunan dinini oluşturduğuna işaret eder.[116] Yunan devleti, bununla uyumlu bir biçimde anayasası demokratik olan bireysel-sanatsal güzellik ilkesinin devletidir.[117] Hegel, farklı zamanlara ait ayrı anayasa ilkelerinin ortaklık taşımadığı kanaatindedir. Buna gerekçe olarak din ilkesinin değişmesiyle devletin değişmesini gösterir. Dolayısıyla Doğuluların, Yunanlıların, Romalıların ve Cermenlerin anayasaları birbirlerine model teşkil etmezler. Netice itibariyle Hegel, artık Cermen dünyasındaki çağdaş devletlerin Doğu, Yunan ve Roma anayasalarını taklit etmemeleri

[113] Dinin devletin esası olduğu, Hegel tarafından birçok yerde değinilen bir hususdur. Mesela bkz. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 68; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 482, § 552; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 270; (1993). *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, Teil 1, Einleitung Der Begriff der Religion, Neue herausgegeben von Walter Jaeschke, Hamburg, Felix Meiner, 361; *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 236; *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 163; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 270; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 70-73; *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte,* Hrsg. Karl Bremer,503; (1999) *Philosophie des Rechts Nachschrift der Vorlesung von 1822/23 von Karl Wilhelm Ludwig Heyse*, Herausgegeben und eingeleitet von Erich Schilbach, Hegeliana / Studien und Quellen zu Hegel und zum Hegelianismus, Band 11, Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 66; (1973). Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 76. Krş. Siep L. (2015), *Der Staat als irdischer Gott*, Tübingen, Mohr Siebeck, 132-133; Böckenförde EW. Bemerkungen zum Verhältnis von Staat und Religion bei Hegel, 487; Peperzak A. (1982). Religion et politique dans la philosophie de Hegel, En: *Hegel et La Religion*, PubliéSous La Direction Planty-Bonjour G., Paris, Presse Universitaires de France, 55-56; Giese G. (1926). *Hegels Staatsidee und der Begriff der Staatserziehung*, Halle/Saale, Max Niemeyer Verlag, 118. Benzer şekilde mesela İbn Sînâ ((2005). *Metafizik II*, Metin ve Çeviri, Çeviri: Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayınları, 187-188) ve Giambattista Vico'ya göre (Vico G. (2007). *Yeni Bilim*, çev. Sema Önal, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 468) devletin aslî kurucu unsuru dindir.

[114] "nasıl ki bu devlette sadece bu felsefe ve bu sanat var olabilirse, aynı şekilde bu devlet formu yalnızca bu dinle var olabilir." (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 73).

[115] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 163.

[116] Zeller E. (1982). Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Religion (Zweite Auflage 1840), Die Flucht in den Begriff, Materielien zu Hegels Religionsphilosophie, Hrsg. Graf FW., Wagner F., *Deutscher Idealismus*, Philosophie und Wirkungsgeschichte in Quellen und Studien, Hrsg. Baumgartner HM., Bubner R., Cramer K., Hartmann K., Krings H., Pöggeler O., Prauss G., Riedel M., Simon J., Theunissen M., Wiehl R., Wieland W., Band 6, Die Flucht in den Begriff, Stuttgart, Klett-Cotta, 131.

[117] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 306.

gerektiğini ileri sürer.[118] Sanat ve felsefede ise durumu farklı görür. *Tarih Felsefesi Dersleri*'nde Doğu, Yunan ve Ortaçağın eski felsefelerini çağdaş felsefenin temeli olarak belirlerken aynı eserde Yunan sanatını, yeni sanatın modeli ve temeli olarak lanse eder.[119] Ne var ki devletin kurucu unsuru din olunca bu durum devlet için söz konusu olmaz:

	Sanat	Din	Felsefe
Anayasa ilkesi	-	+	-
Farklı zamanlarda model olma	+	-	+

Bu sebeptendir ki Hegel, Atina anayasasını Protestan devletinde mümkün görmez zira Yunan dini pagandı.[120] Dünya ruhunun -sonsuz form- din vasıtasıyla -çağdaş form- devleti kurduğu savını öne süren Hegel için din-devlet ilişkisi aslında dünya ruhunun etkinlik alanı dünya tarihinin detaylı bir konusudur.[121] Dolayısıyla devletin din vasıtasıyla kurulması, devletin dünya ruhu tarafından kurulması anlamına da gelir.[122] Hegel; din, yani insanın Tanrı ile kurduğu ilişki yoluyla insanın kendisini tanıdığı gibi insanın sonsuz tanrısal ruhu; devlet, aile vs.'nin cevheri olarak çağdaş dünyaya taşıdığını belirtir.[123] Dini bu nedenden devletin temeli ve halkın gerçekliği olarak addeder zira halk yalnızca devlet vasıtasıyla gerçeklik elde edebilir. Buna göre din, halkın da esası olmaktadır. Din, halka hakikatini verince halk devlet olur. Hegel'e göre bu halkın tanımında yer alır. Bu bağlamda tanımın mahiyete ve hakikate tekabül ettiğine işaret etmek gerekir. Halkın tanımı olarak dini tespit Hegel açısından neticede din, halka hakikatini bahşedecektir ki, bu hakikat devlettir.[124] Bu ayrıca kendinde-mümkün halkın din sayesinde kendisi için-gerçek-hakikî olabileceği anlamına gelir. Halkın tanımı, yani dinin yanı sıra; dinin tanımının, yani sonlu ruhun sonsuz ruh Tanrı hakkındaki bilgisi de bu hususta dikkate alınmalıdır. Buna göre dinin

[118] Benzer politik ve kültürel sınıflamalar Giambattista Vico'da da rastlanır. Bkz. *Yeni Bilim*, 410-411, 449-451, 474.
[119] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 66-67.
[120] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 70-71, 73; *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, 87-88, 503. Buna karşın Hegel, uluslararası ilişkilerde direkt olarak herhangi bir anayasal ilke ve model olmadan söz etmemektedir.
[121] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 237. Krş. Mueller GE. (1963). Hegel on the relation of church and state, *Journal of Church and State*, 5: 100.
[122] *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, 521.
[123] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 482.
[124] Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I, 164; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 384, § 384 Zusatz; Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, 70. Hegel, tanım hakkında Aristoteles'ten etkilenmiş gözüküyor.

tanımı olarak halkın Tanrı bilgisi, halkı gerçek, yani devlet yapmaktadır.[125] Neticede Hegel için Athena Atina'dır, tanrıça devlettir. Demokratik Athena, demokrat Atina devletinin, anayasasının, halkının ve yurttaşının ruhudur:[126]

Athena (Tanrıça) - Demokratik Tanrıça

↓

Din: Athena Hakkında Bilgi

(Halk ruhu: tekil yurttaşın somut-gerçek ruhu)

↓

Atina (Devlet)– Demokratik Polis (Anayasal ilke)

Hegelyen bireyin imanını belirleyen dolayımsız babanın imanıyla ilintili halk ruhudur. Babadan tevarüs eden iman; eğitim, öğretim, ders gibi kültürel yollarla dolayımlanır.[127] Bu sebeptendir ki Hegel, ulusal ruhu bireysel ruhun bizatihi esası olarak algılar. Böylece dine sahip toplumun tanrısal ide "devlet"e sahip olması zorunlu olmaktadır.[128] Zaten Hegel nazarında tanrısal ide, gerçekliği olan ruhsal kavramdır. Yine de gerçekliği olmayıp sadece varlığa sahip olan kötü devletten bahseder.[129] Bunun nedeni ise devletin kurucu dininin eksikliğinde yatar: Kötü devlette ruhsallık daha azdır çünkü ulûhiyeti daha ruhsal ele alan din daha iyi bir dindir. Bir din doğaya ne kadar çok dayanırsa bu dinin devleti o kadar kötü olurken bir din ne kadar çok ruha dayanırsa bu dinin devleti o kadar iyi olacaktır: "Tanrı hakkında kötü bir kavramı olan toplumun ayrıca kötü bir devleti, kötü yönetimi, kötü kanunları olacaktır."[130] Buna göre Tanrı hakkında bilgi

---

[125] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 70; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 554; (1993). *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, Neue herausgegeben von Walter Jaeschke, 241-242; Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 70. Benzer görüşlerden Ziya Gökalp söz eder. Mesela Oğuzlar'da Üçoklar ile Bozokların birleşerek ili (devlet) oluşturması gibi ilahlarının da birleştiğini söyler. Ayrıca Türk tanrısını sulh tanrısı, Oğuz dinini ise sulh dini olduğu için siyasî din olarak niteler ((2019). *Türk Töresi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 62-64).

[126] (1968). *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Band II-IV, Hrsg. Georg Lasson, Hamburg, Verlag von Felix Meiner, 599, 622; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 72-73, 308; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 257. Devlet'in zorunlu kavramları, o halde ayıca halk ruhunda da mündemiçtirler. (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 274).

[127] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 159.

[128] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 57.

[129] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 270.

[130] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 237. Buna karşın Hegel, başka bir yerde "kötü" sözcüğünün din, sanat, felsefe ve devletle birlikte kullanımı konusunda kritik bir tavır takınır (Über die Hegelsche Lehre oder absolutes Wissen und moderner Pantheismus. - Uber Philosophie überhaupt und Hegels Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften insbesondere [1829], In: *Berliner Schriften 1818-1831*, Werke 11, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 449); Weiße CH. (1982). Über die eigentliche Grenze des

anlamına gelen din, iyi ise devlette iyidir; kötü ise devlette kötüdür. Kötü devlet ise hakikatsiz varlıktır.[131] Hegel açısından Protestanlık en iyi din olduğu için en iyi devlet Protestan devlettir. Akabinde ise Hegel, Tanrı bilgileri daha ruhsal olandan[132] daha duyumsala doğru gelişen din ve devletleri derecelendirecektir.

İmdi Hegel'de halk ve bireyin gerçekliği konusundaki benzerlik ele alınacaktır. Her ikisi de Tanrı'yı bilmek, yani din üzerinden gelişir. Şöyle ki: Din, nasıl ki bir halkı kendisi için-bireysel-gerçek devlet yapıyorsa aynı şekilde din, kendinde-sübjektif bireyi kendisi için-bireysel-gerçek kişilik yapmaktadır. Ayrıca hem insan hem de topluluk, sonsuz olan Tanrı hakkındaki bilgileri sayesinde sınırlılıklarını kaldırarak-içermelidir.[133] Böylece kendiliklerini-doğallıklarını aşmış ve özgür gerçeklik olacaklardır:[134]

	Din: Tanrı hakkında bilgi	
	İnsan	Halk
Kendinde	Varlığı var, hakikati yok	Varlığı var, hakikati yok
Özgürlük	Özgür değil: Özne: köle, çocuk, hayvan, zihinsel hasta, doğal insan	Özgür değil: kabile, güruh, kötü devlet ya da devletsizlik
Kendisi için	Özgür insan=özel kişilik	Özgür halk=devlet
Tanrı	Bireysel ruhta bilinir	Halk ruhunda bilinir
Realizasyon	Özgürlük	Özgürlük

Daha önceden değinildiği gibi Hegel'e göre din-devlet ilişkisi en detaylı biçimde tarihin konusu olmaktadır. Hegel'in bizzat kendisi bir dinin kuruluşunun tarihselliğine değinir.[135] Bu hususta peygamberliğin rolüne önem atfeder. Halkın din öğreticisi olarak

---

Pantheismus und des philosophischen Theismus mit besonderer Beziehung auf Hegels Vorlesungen über die Philosophie der Religion, 71,73.

[131] Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 I*, § 24 Zusatz 2.

[132] Ümmetlerle dinî ekoller arasında benzer bir derecelendirmeyi, özellikle nur-zulmet ve kendini bilme-Allah'ı bilme bağlamında Gazalî yapmaktadır ((2016). *Mişkâtü'l-Envâr*, Neşir ve Tercüme Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik, 70-77; ((tarihsiz). *Kimyây-ı Saadet*, çev. Ali Arslan, İstanbul, Merve Yayınları, 38).

[133] Enver Orman'ın "Aufhebung"un tercümesi olarak kullandığı "kaldırarak-içerme" ıstılahı tercih edildi. Bu çeviri manayı tam karşılar çünkü aşılan şey, Hegel nazarında hala kavramda mündemiçtir (Orman, E. *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 115, 118).

[134] Hegel, hukukî bakımdan özel kişilik olmayanın özne (Subject) olduğunu söyler. Kendinde, tümelsiz tekil, dolayımsız öznenin varlığı olmakla birlikte gerçekliği yoktur. O, kesik el ve ölü insan cesedi hükmündedir. (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 34, § 35, § 36).

[135] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 214.

peygamberin, dini topluma uygun hale getirdiğini öne sürer. Hegel buna istinaden, Heredot'un peygamber ve şairler için söylediği, dini halka uygun hale getiren şahsiyetler, ifadesine atıfta bulunur. Şair sanata, peygamber ise dine ait bir sınıftır. Gerçi Hegel, klasik sanatçı ve şairleri de peygamber olarak görür. Bunu teyit etmek için Herodot'un; Homer ve Hesiodus Yunanlılara tanrılarını öğrettikleri gibi dini de Yunan ruhuna uygun şekilde açıkladılar, anlamına gelen ifadesine başvurur.[136] Sonuç itibariyle Hegel için din ve dinden neşet eden devletin kuruluşları tarihseldir. Tarihi ise o, dünya ruhunun açılımı ve gerçekleşmesi olarak anlar.[137] Bu nedenden tarih, dünya ruhunun faaliyeti ve yansıması olarak zuhur etmektedir. O halde tarih duyumla ilintili âlemin hilkati ve maddeyle başlamamaktadır: "Tarih önce kanun ve devletle başlar".[138] "Dünya tarihinin hakiki koşulu, devletlerin olmasıdır."[139] Tarih varsa devlet vardır, devlet varsa tarih vardır. Sonuç itibariyle Arnold Ruge ve Julius Löwenstein'ın işaret ettikleri gibi Hegel için devlet ve tarih ayrılmaz bir şekilde birbirlerine bağlıdır.[140] Hegel ayrıca tikel devletler hukukunun tümel dünya ruhuna ait olduğunu belirtir.[141] Buna göre devletler hukuku, tarihte gerçeklik kazanır. Bu, "tikelliğin kendisi tümellik olarak koyulur"[142] ifadesiyle uyum içindedir. Bunun yanı sıra filozofumuz, uluslararası hukuk ve dünya tarihini; dünya ruhu bağlamında işlevsel olarak neredeyse birbirinden hiç ayırmamaktadır. Hegel nazarında devletin tikelliği dünya ruhuna ait olduğu için uluslararası ilişkiler, bizatihi dünya tarihine ait olmalıdır.[143] Buna karşın devletin tekilliğini daha çok devlet bağlamında devletler

---

[136] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 214; *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, 347; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 292; (1990). Religionslehre für die Mittel- und Oberklasse (1811-1813), In: *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, Werke 4, Frankfurt am Main, Suhrkamp, § 23; (1990). *Vorlesungen über die Ästhetik II*, Werke 14, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp, 78; Arslan A. (2018). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, 10. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Bilgi Üniversitesi Yayınları, 129-130

[137] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 340, § 342; *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, 521; (1986). Wie der gemeine Menschenverstand die Philosophie nehme, dargestellt an den Werken des Herrn Krug, In: *Jenaer Schriften*, Werke 2, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 196; *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, Frankfurt am Main, Suhrkamp. 282.

[138] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift von D. F. Strauß 1831, 917. Julius Löwenstein da Hegelyen devletin oluşumunu tarihin başlangıcı olarak kaydeder (Löwenstein J. *Hegels Staatsidee Ihr Doppelgesicht und Ihr Einfluss im 19. Jahrhundert*, 26, 30).

[139] Hegel GWF. *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 283; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 26.

[140] Ruge A. (1985). Zur Kritik des gegenwärtigen Staats- und Völkerrechts (1840), In: *Die Hegelsche Linke, Dokumente zu Philosophie und Politik im deutschen Vormärz*, Leipzig, Reclam, 152; Löwenstein J. *Hegels Staatsidee Ihr Doppelgesicht und Ihr Einfluss im 19. Jahrhundert*, 30.

[141] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 259 Zusatz.

[142] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 60.

[143] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 259 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 259.

hukukuyla kıyaslar. Ancak bu, tekil devletin hakikatini sadece tarih vasıtasıyla kazandığı gerçeğini kaldırmaz. Bu, ek olarak tekil devletin uluslararası ilişkiler ve dünya tarihi gibi dünya ruhunun bir ürünü olduğu manasına gelir. Bunun yanı sıra Hegel, tümel dünya ruhunun tümel tarihte, tikel ve tekil devleti birleştirdiğinden söz eder.[144] Böylece uluslararası ilişkilerin ilineksel yanları da aşılır çünkü ruhta her şey zorunlu olarak akmaktadır.[145] Sonuçta dünya tarihi, her biri tek başına tekil ve uluslararası ilişkilerde tikel olan devletlerin birliği olmaktadır:

i. Tarih devletlerin tarihidir.
ii. Tarih devlet ile başlar.
iii. Din devletin esasıdır. Yani:
iv. Devletlerin tarihi bizatihi dinler tarihidir. Bundan dolayı:
v. Tarih bizatihi dinler tarihidir.[146]

Hegel, bunun yanı sıra tarihin en derin şekilde felsefe tarihi yoluyla kavranabileceğini belirtir.[147] Tüm bu anlatılanlardan şu sonuç çıkarılabilir: Hegelyen uluslararası ilişkiler İdealizm'in ürünü olarak dinlerin ve kültürlerin birliğidir ve bu İdealizm, aslında reel uluslararası ilişkilerin kendisidir.

Hegel'in çağdaşı ve amansız düşmanı Arthur Schopenhauer'ın işaret ettiği gibi Hegel devleti tanrısallaştırmaktadır.[148] Hegel, birçok yerde devlet ve tarihin tanrısallıklarına değinirken devletler hukukunun tanrısallığına ise direkt bir atıfta bulunmaz. Devlet[149] ve tarihi örneğin vahiy olarak nitelediği gibi devletler hukukunu bu şekilde nitelendirmez. Ancak devletler hukuku; devlet ve tarihin üyesi olduğu için onun da bir tarz vahiy olduğu söylenebilir. Gerçi Hegel, doğanın da vahiy oluşundan söz eder. Bir yerde ise ikili tanrısal

---

[144] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 259, §259 Zusatz; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 259.
[145] *Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 333, § 340*; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 159
[146] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 562. Hegel'in *Din Felsefesi [1822]*'de yer alan ifadeleri de belki buna göre yorumlanabilir. Bkz. (1986). Vorrede zu Hinrichs' Religionsphilosophie [1822], In: *Berliner Schriften 1818-1831*, Werke 11, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 43. Hegelyen tarihin dinler tarihine tekabül ettiği hakkında krş. Rosenzweig F. *Hegel und der Staat*, 451.
[147] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte III*, 456.
[148] Schopenhauer A. (2018). *Üniversiteler ve Felsefe*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say, 48.
[149] *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 160. Krş. Rohrmoser G. (1964). Die theologischen Voraussetzungen der hegelschen Lehre vom Staat, Heidelberger Hegel-Tage 1962, Vorträge und Dokumente, Hrsg. Gadamer HG., *Hegel-Studien*, Hrsg. Nicolin F., Pöggeler O., Beiheft 1, Bonn, H. Bouvier u. CO. Verlag, 240-241.

vahiyden bahseder: Doğa ve ruhdan.[150] Zamanla ilintili gerçekleşen ruhun açımlanması olarak gördüğü tarihi[151] tanrısal vahiy[152] diye niteler.[153] Hegel açısından bu zamansal vahiy; dünya tarihi ve dünya ruhunun açımlanmasıdır. Bu nedenden zamansal vahyin, dünya ruhu tarafından gerçekleştirilmiş olması gerektiği ileri sürülebilir.[154] Doğa ise Tanrı'nın doğa idesinin mekânsal açılımıdır:[155]

Tanrısal Vahiy ve Açımlama

Açımlayan	Ruh	Doğa idesi
Açımlama Tarzı	Zaman	Mekân
Açımlama	Devlet, [devletler Hukuku], tarih	Doğa

Benzer şekilde devlet, "Tanrı'nın yürüyüşü"dür,[156] "gerçek Tanrı"dır.[157] Hegel, Tanrı'nın kendisini meşrulaştırması ve dünya ruhunun oluşumu olan teodisenin devletlerarası ilişkilerin gerçek düzlemi tarihte gerçekleştiğini belirtir.[158] Tarihi ayrıca tanrısal kader

[150] Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 II*, § 246 Zusatz. Başka bir yerde ruh yerine tarih kullanılmaktadır ki, bu aslında Hegel'in düşüncesine uyar zira tarihi ruhsal olarak addeder (Religionslehre für die Mittel- und Oberklasse (1811-1813), § [23]).

[151] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 96-97. *Din Öğretisi Orta ve Üst Sınıf İçin (1811-1813)* § [23]'de yer alan ifadelerden doğa ve tarihin açımlanmasının tanrısal vahiyle irtibatlı olduğu çıkarılabilir (Religionslehre für die Mittel- und Oberklasse (1811-1813), § [23]). Dolayısıyla ruh ve idenin açımlanması tanrısal vahiyle ilintilenmiş ve buna göre de *Tarih Felsefesi Dersleri* sayfa 96-97'de yer alan ifadeleri yorumlanmıştır.

[152] Religionslehre für die Mittel- und Oberklasse (1811-1813), § [23]; Löwenstein J. *Hegels Staatsidee Ihr Doppelgesicht und Ihr Einfluss im 19. Jahrhundert*, 27.

[153] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte I*, 73; Heidegger M. (1967). *Sein und Zeit*, Elfte, Unveränderte Auflage, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 435-436.

[154] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Recht*, § 342. Enver Orman, haklı bir şekilde ruhun kültür ve tarih alanı olduğunu söyler (Orman, E. *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 135).

[155] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 97; (tarihsiz) *Die Sendung des Deutschen in der Geschichte*, Münchner Lesebogen, Nr. 97, Hrsg. Walter Schmidkunz, 4. Krş. Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 272.

[156] Shlomo Avineri, "Gang Gottes" ifadesinin İngilizcede "march" (yürüyüş) ve "way" (yol) olarak iki farklı şekilde tercüme edildiğine değinir. Her üç İngilizce tam tercüme olan Knox, Dyde ve Nisbet, yürüyüşü kullanırken Walter Kaufman ve Avineri'nin kendisi yol tercümesini yeğler. Avineri, ilk tercümenin Almanca sentaksa uygun olmadığını ileri sürer. Herhangi dilbilimsel bir gerekçelendirmede bulunmadan Hegel'in "Gang Gottes" ifadesiyle kader anlayışını kastettiğini belirtir. Lakin Tanrı'nın yürüyüşü ifadesi, aynı Tanrı'nın yolu ifadesinde olduğu gibi neden tanrısal kader anlamında anlaşılmasın ki? İki ifade de bu anlamı karşılayabilir ve dolayısıyla ikisinin de doğru olduğu söylenebilir (Bkz. Avineri S. *Hegel's Theory of Modern State*, 176-177).

[157] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 258 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 258; Bkz. Shlomo A. (2003). *Hegel on Modern State*, Cambridge University Press, 176-177.

[158] Hegel. GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 540; *Vorlesungen über die Geschcihte der Philosophie II*, 497.

olarak lanse eder.[159] Hegel, bu tanrısallığın aklîlikle uyum içinde olduğunu söylerken aslında aklî ve gerçek olanın tanrısal olduğunu söylemek istemektedir. Zaten tüm ruhsal kavramları, en aklî-gerçek kavram Tanrı'dan neşet ettiği görüşüyle de ruhsal-gerçek olanların tanrısal olduğu düşüncesinde olduğu ileri sürülmelidir.

Dünya ruhunun açılımı tarih ve devlet hem ilahî hem de beşerîdir. Bunun önemli bir belirtisi, Hegel'in insan ve toplumsal özgürlüğün yalnızca devlette gerçekleşebileceği hakkındaki vurgusudur.[160] Bu ayrıca insanî ve toplumsal sonlu ruhların kendilerini sadece tümel dünya ruhu yoluyla gerçekleştirebilecekleri anlamını taşır. Tüm bu yargıların Hegel hakkında şu meşhur savı hatırlatması kaçınılmaz olacaktır: Hegel, dini felsefîleştirmektedir. Ancak gözden kaçırılan bir husus var ki, o da Hegel'in aynı şekilde felsefeyi dinîleştirmesidir. Hegel İdealizminde bu iki bakış açısı, ilahîlik ve beşerîlik hep birliktedir.[161] Bu birliğin çokluğu, saf olarak birbirleriyle özdeş olmayan ilahî ve beşerî doğalardır: Her şeyden önce sonlu ruh insan, sonsuz ruh Tanrı'dan farklı olduğu için ilahîlikle beşerîlik birliklerine rağmen yine de birbirlerinden farklıdır. Hegel nazarında bu ikisinin; beraberliği birliktir, birlikleri farklılıklarından oluşur, farklı olmaları nedeniyle birlikleri gerçektir. Yoksa Hegel'in tüm felsefesi özdeş-varoluşsal panteizm olarak anlaşılabilirdi. Ayrıca eğer ilahîlik beşerîlikle salt özdeşse bu iki kavramdan birinin fazlalık olabileceği gündeme gelebilir. Hegel ise kesin olarak buna karşıdır zira idrak, ilahîlikle beşerîliği ayırırken ruh, her ikisini birleştirmektedir.[162] Bu öğreti özünde Hristiyandır: Hristiyan Tanrı, kendisini İsa olarak vahyedip açımladığı gibi insana da açar.[163] Sonuçta İsa ve insanda teosentrik ve homosentrik doğalar birleşiktir. İşte bizzat bu, Tanrı'nın insan olması ve kendisini insana sunmasıdır.[164] Hatta Hegel için bu ilahîlik-beşerîlik birlik öğretisi Hristiyan-Cermen dünyanın ilkesidir. İsa'nın ilahî ve beşerî doğaları çatışmaz. Cermenler, yerel beşerî barbarlıklarını ilahî Hıristiyanlıkla mezcederek kutsallığı laiklikle çatıştırmamaktadır.[165]

---

[159] *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte Band I*, 45.
[160] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 32; Ritter J. (1972), *Hegel und die französische Revolution*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 28.
[161] Bkz. Orman, E. *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 133. Benzer şekilde İbnü'l-Arabî, ilahîlik-beşerîlik birlikteliğini ele alır. Bkz. (1919). ʾİnšāʾ al-dawā'ir, In: *Kleinere Schriften des Ibn al-Arabī*, Nyberg HS. Leiden, Brill, 16-17.
[162] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, 85.
[163] Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 29.
[164] *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, 479.
[165] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 358; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 531-532; Siep L. (2003). *Hegel und Europa*, Geisteswissenschaften Vorträge G 388, Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Paderborn, Verlag Ferdinand Schöningh, 12.

En sonda ise dünya ruhunun kim veyahut ne olduğuyla ilgili aydınlatıcı bazı izahların yapılması gerekir. Hegel, tarihte ilk defa Anaxagoras'ın dünyanın "nus" tarafından yönetildiğinin ortaya atıldığını ve Sokrates'in bu fikirleri ondan aldığını söyler. Dünya ruhu olgusuna Platon ve Plotin açısından da değinir.[166] Roma tanrısı Merkür'ü "halkların önderi" diye nitelendiren ifadesi, dünya ruhunu anımsatır.[167] Michael Inwood'un işaret ettiği gibi Hegel, dünya ruhunu sıklıkla kişileştirir.[168] Filozofumuzun dünya ruhunu anlatırken sanki Tanrı'yı anlattığı veya insanın öyle bir hisse kapıldığı söylenebilir. Ancak kendisinin dünya ruhunun Tanrı olmadığına dair bir ifadesi var.[169] Esas cevaplanması epey zor olan soru ise dünya ruhunun kutsal ruh olup olmamasıdır. Gerçi nasıl ki Hegelyen doğa ruhunu açıklayabilmek için doğa bilgisi gerekiyorsa, bu soruyu cevaplayabilmek için başta kutsal ruh bilgisi (Pneumatoloji) olmak üzere ciddi Hıristiyan ilahiyat bilgisine ihtiyaç vardır. Hegel'in mensubu olduğu Lutheryanlık meşrebinin kurucusu Martin Luther'in Pneumatoloji öğretisinin Hegel'e ilham veren kaynaklardan olma ihtimalinin yüksek olduğu belirtilmelidir.[170] Hegel'in kullandığı "Geist", Luther'ın kutsal ruhun tercümesinde yeğlediği ruh sözcüğünün karşılığıydı. Karl Rosenkranz, Hegel'in psikoloji olarak adlandırdığı ruhu inceleyen bilimin aslında Pneumatoloji olduğu kanısındadır. Rosenkranz'a göre o, muhtemelen eski metafiziği hatırlatmamak için bu adlandırmayı kullanmamış olabilir.[171] Gerçi Hegel, *Felsefî Bilimler Ansiklopedisi*'nde Pneumatoloji kelimesini kullanırken onun rasyonel psikoloji olduğunu söyler.[172] Anlaşılacağı gibi Pneumatolojiyi burada dini bir tabir olarak kullanmamaktadır. Hegel'in tüm felsefesini teslis akidesi çerçevesinde şekillendirdiği görüşünde olan Schelling, teslisi Hegel'in mantık sisteminin üç ana kavramı varlık, öz ve ruh içerisine yerleştirerek anlatır. Buna göre Baba varlığa, Oğul öze, Kutsal Ruh ise ruha denk gelir. Baba Tanrı, kendi varlık kategorisinde özü gereği kendisini âlem ve Oğul olarak dışa vurur, vahyeder. Ancak Tanrı yine de bu dışa vurumu, olumsuzlamayı aşmalıdır. Bu, insan ruhunun sanat, din ve felsefe

[166] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 23, 93, 262, 264, 265, 529.
[167] *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Hoffmeister J., 22, 33. Aynı eserde Hermes halk ruhu ile ilintili olarak anlatılır (122). Merkür, Roma dinindeki Yunan Hermes'tir. Burada eski tanrıların Hegel açısından dünya ruhu olup-olmadığının cevaplanması gerekir. Bu, felsefe bilgisinin yanı sıra ciddi bir dinler tarihi bilgisi gerektiren bir sorudur.
[168] Inwood M. *A Hegel Dictionary*, 276-277.
[169] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Hoffmeister J., 262 *[Zu S. 60:]*; Karasék J. (2009). Staat, Religion und Kirche bei Hegel. Zur vermeintlichen Doppeldeutigkeit der Hegelschen Bestimmung des Verhältnisses von Religion und Kirche, In: *Staat und Religion in Hegels Rechtsphilosophie*, Hrsg. A. Arndt, Chr. Iber und G. Kruck, Berlin: Akademie Verlag, 77.
[170] Luther M. (1982). *Dr. Martin Luthers kleiner Katechismus mit Erklärung*, 24, 109-119.
[171] Rosenkranz K. *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*,77-78.
[172] Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 I*, § 34; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 378, § 378 Zusatz.

bilgisi yoluyla olmakta ve Tanrı bu safhada yetkin anlamda özbilincine kavuşur. Schelling'in bu anlatımına istinaden dünya ruhunun, belki de benzer şekilde Bruno Bauer'un öne sürdüğü gibi özbilincin gelişimi, yani bir nevi kolektif insanlık zihniyeti-şuuru olduğu iddia edilebilir.[173] Schelling, devamla bu insan ruhunun aynı zamanda kutsal ruh olduğunu belirtecektir.[174] Burada ilginç bulunabilecek şey, Hegel açısından sistematik olarak bu bölümde işlenen insanın mutlak ruh formlarıyla dünya ruhu arasındaki ilişkide, Schelling'in dünya ruhu yerine kutsal ruhu ikame etmesi ve kutsal ruhu, insan ruhuyla özdeşleştirmesidir. Hegel'in kendisi, kutsal ruh yoluyla Tanrı İmparatorluğu ümmetin[175] oluştuğunu belirtir. Michael Inwood da Hegel'in kutsal ruhunun ümmette gerçekleşen Tanrı-insan ilişkisi ve Tanrı'nın kendi özbilincine varması olarak algılar. İlaveten Inwood, Hegelyen kutsal ruhun tüm ruh felsefesi sürecini kapsayan ruh kavramının dinî karşılığı olduğuna işaret eder. Inwood'un anlatımı Schelling'inki ile epey benzerlik taşır. Dünya ruhunun kutsal ruh olmasına karşı öne sürülebilecek birkaç itiraza da değinmek yerinde olacaktır: Neden Hegel bunu direkt ifade etmiyor?[176] Ya da Protestan bir mümin olarak Tanrı kutsal ruhtur, diyen Hegel niçin Tanrı'yı kutsal ruh olarak tanımladığı gibi kutsal ruhu dünya ruhu olarak tanımlamadı? Neticede konu hakkında kesin bir hüküm vermenin çok kolay olmadığı söylenmelidir.[177] Hegel'in mutlak ruhu Tanrı olarak tanımlaması da konuyla ilgili olarak hesaba katılmalıdır. Acaba Hegel, Tanrı mutlak ruhtur, derken bu formülasyon Tanrı kutsal ruhtur, dinî formülasyonunun felsefî versiyonu mudur? Eğer öyleyse dünya ruhu; mutlak ruh ve kutsal ruhu veya her ikisini dünyaya taşıyan öğe midir? Hegel; dünya, kutsal, mutlak ve doğa ruhu ifadelerini kullanırken aralarında geçişkenlikler var sayar mı, sayarsa neden böyle bir tutum benimsiyor? Mutlak ruh, dünya ruhu hakkında kastedilen kolektif şuur olma işlevine sahip midir? Bu ve bu paragrafta yer alan diğer sorular, Hegel araştırmaları bağlamında yeterince vuzuha kavuşturulmuş değildir.

1.2. Zaman Ruhunun Halk Ruhuna Olan Üstünlüğü

Hegel düşüncesinde zaman ve halk ruhları, uluslararası ilişkilerde bir nevi dünya ruhunun şemsiyesi altında etkindirler. Thomas Würtenberger, Hegel'in halk ve zaman

[173] Bauer B. (1985). Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel, den Atheisten und Antichristen. (1841), In: *Die Hegelsche Linke Dokumente zu Philosophie und Politik im deutschen Vormärz*, Leipzig, Reclam, 291
[174] Schelling FWJ. *Zur Geschichte der neueren Philosophie, Münchener Vorlesungen*, 145-146.
[175] "Gemeinde"nin ıstılahî çevirisi olarak tercih edildi.
[176] Böyle bir eş tanımlamaya rastlanılmadı. Ancak bu tüm Hegel eserlerine bakılmasını gerektiren bir husustur.
[177] Konu hakkında"Gelecek İçin Perspektifler" ünitesinde önerilerde bulunulmuştur.

ruhlarını dünya ruhunun aracıları olarak telakki ettiğini söylerken haklıdır.[178] Hegel nazarında zaman ruhu, daha çok dünya ruhunun zamansal-ruhsal ile tümel yönünü temsil eden kısmı olarak gözükür. Bundan dolayı dünya tarihi, daha çok zaman ruhu ve dünya ruhunun tümel yönüne taalluk eder gibi görünmektedir. Buna göre zaman ruhu, Hegel için daha çok[179] dünya ruhunun zamanı olmaktadır.[180] Bu nedenle zaman ruhu, halk ruhuna kıyasen daha çok dünya tarihiyle ilintili görünür. Halk ruhunu ise Hegel daha çok devlet ile ilişkilendirdiği için halk ruhunu, tümel dünya ruhunun tekili olarak kabul ediyor olmalıdır. Buna göre halk ruhu, tümel dünya ruhunun ve dolayısıyla zaman ruhunun tikelleşmesi, yani realite kazanmasıdır. Bu şekilde halk ruhu, kendini belirli-tekil devlet olarak ortaya koyar.[181] Neticede tümel zaman ruhu, tekil halk ruhuyla tikellikte karşılaşır. Diğer taraftan Hegel, halk ruhunun kendinde-doğal-dolayımsız doğa ruhuyla yakın ilişkisine değinir.[182] Tümel doğa ruhunun tekil halk ruhları içinde tikelleşmesini, gerçek kavram olarak takdim

[178] Würtenberger T. (1991), *Zeitgeist und Recht*, 2. ergänzte Auflage, Tübingen, J.C.B. Mohr (Siebeck), 72.
[179] O kadar birbirlerinden ayrı tutulamayacaklarından dolayı "daha çok" denilmektedir.
[180] Hegel GWF. Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, 747 (Karl Heinz Ilting'ın edisyonunda § bölüm belirtilmediği için sayfa numarası verilmiştir.); *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 164. Hegel, dünya ruhunun bir enstrümanı olan zaman ruhunu, mutlak ruhun üç formunun yanı sıra, anayasa, politik tarih, örfler, hukuk ve benzeri objektif ruha ait kavramların esası olarak lanse eder. Aslında o, tüm bu tarz yerlerde zorunlu kurumların birlikteliğini vurgular. Hegel, bütün kurumların bir totalite kurduğu düşüncesindedir ki, böylece halk devlet olsun. Bu totalite dünya ruhu tarafından oluşturulur ve bu sistemde din merkezde yer alır. (*Vorlesungen über die Geschcihte der Philosophie*, 68, 74; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 274; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 562). Son verilen kaynakta geçen "bir ruh" ifadesi devletin kuruluşuna ait imkân dâhilindeki tüm ruhlara; yani dünya ruhu, zaman ruhu ve halk ruhuna denk gelebilir zira neredeyse hepsi aynı işleve sahip olacaktır. Devletteki kavramların kuşatıcılığı için bkz. Böckenförde EW. Bemerkungen zum Verhältnis von Staat und Religion bei Hegel, 484.
Açıklamanın şematik göstergesi şu şekildedir:

Dünya Ruhu

Mutlak ruh	Objektif ruh
Kültür	Kurumlar
Sanat, din, felsefe	Devlet, politik tarih, anayasa, hukuk…

Benzer bir görüş, Hegelci Friedrich Engels ve Karl Marx'ın ekonomi merkezli devlet anlayışında bulunur. Engels kendisi ve Marx'ın devletin, tarihin, hukukun, anayasanın, dinin, sanatın vesairenin temeli olarak ekonomiyi koymalarına rağmen biricik neden olarak lanse etmediklerini vurgular. Bu, kurum ve olguların birbirlerini şekillendirdikleri anlamına geldiği gibi kurum ve olguların her ne kadar ekonomi temeli olsalar dahi birer totalite olarak düşünülmek zorunda oldukları manasına gelir (Engels F. (1968). Brief an W. Borgius in Breslau, 25. Januar 1894, In: *Karl Marx Friedrich Engels Werke Band 39*, Hrsg. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, Dietz Verlag, 206; Engels F. (1967). Engels an Joseph Bloch in Königsberg, In: *Karl Marx Friedrich Engels Werke Band 37*, Hrsg. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, Dietz Verlag, 463). Marx ve Engels'ı Hegel ile kıyaslarsak şu sonuca varırız: Devlet'in temeli Hegel'de dinken Marx ve Engels'ta ise ekonomidir. Dolayısıyla Marx'ın: "İnsan dini yaratır, din insanları yaratmaz." deyişine şaşmamak gerekir (Marx K. (1976). Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung, In: *Karl Marx Friedrich Engels Werke Band 1*, Hrsg. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, Dietz Verlag, 378).
[181] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 33.
[182] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 387.

eder.[183] Doğa ruhunun halkı şekillendiren[184] iki temel ilkesi olaraksa coğrafya ve antropoloji lanse eder.[185] Halk ruhu, bu sebepten daha çok doğa ruhu ve dünya ruhunun mekânsal boyutu gibidir. Hegel; karakteri, yani halkın antropolojisini biri doğa ruhuna ait doğa tarihi, diğerini ise dünya ruhuna ait dünya tarihi olarak iki boyutlu açıdan değerlendirir.[186] Bu nedenden ötürü mekânsal boyut olan coğrafyayı da doğa ruhu ve dünya ruhu ile ilintili olarak iki boyutlu ele aldığı ileri sürülebilir. Bu durumda doğa ruhunun doğal-mekânsal boyutu gerçekliğini yalnızca tarih ve onun faili olan dünya ruhu sayesinde elde edebilir.[187] Hegel, neticede tarih sayesinde halk karakterinin yükseltilmesinden[188] ve buna paralel olarak ruhsal ve fiziksel ırk çeşitliliğinden söz edecektir.[189]

Şimdi ise halk ve zaman ruhları devletler hukuku açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir:

i. Hegel, Napolyon'un İspanyollara bir anayasa vermeyi denediğini ancak bunun pek yürümediğine işaret eder.[190] Bu anayasayla 1808 tarihli ilk yazılı İspanyol anayasası Bayonne Anayasasını kastediyor olmalıdır.[191] Hegel açısından gerçek

---

[183] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III,*§ 394 Zusatz.

[184] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 346. Buna göre ruhsal tarih, dolayımsız-doğal gerçeklikle de bir şekilde bağlantıya geçer (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 346, § 347).

[185] Hegel'de antropolojik mevcudiyet anlamına tekabül eden farklı ifadelere rastlanmıştır:

i. "Belirli karakter" (*Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 159),
ii. "İklimsel belirlilik" (*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 548),
iii. "Irk farklılıkları" (*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 393).

Bunlar dışında Hegel'de antropoloji açıklayıcı tabirlerin olup-olmaması önemlidir çünkü bu hem antropoloji hem de çok merak edilen ırk anlayışını daha anlaşılır kılacaktır.

[186] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, 747 (Karl Heinz Ilting'in edisyonunda § bölüm belirtilmediği için sayfa numarası verilmiştir.); *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 394 Zusatz; § 548; Siep L. *Der Staat als irdischer Gott*, 126.

[187] Hegel açısından doğa ruhu hakkında yargılarda bulunabilmek için onun doğa felsefesi hakkında ciddi bir bilgi birikimine sahip olunması gerekir. Bu ise Hegel bilgisi yanında doğa bilimlerine vukûfiyet gerektirir. Onun doğa felsefesi hakkında pek fazla çalışma olmadığına işaret edilmelidir.

[188] Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 394 Zusatz.

[189] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 390 Zusatz.

[190] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 274 Zusatz; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 274.

[191] Bu anayasa hakkında bkz. De Pozas LJ. (1954). İspanyol danıştayı ve tekâmülü boyunca maruz kaldığı Fransız tesirler, çev. Taplamacıoğlu M., *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:11 Sayı: 01: 154-157; Sarasola IF (2006), La primera constitución española: El Estatuto de Bayona, *Revista De Derecho,* Universidad del Notre, 26: 90. Hegel, vermiş olduğu örnekte İspanya ve Fransa'nın Katolik oluşlarına değinmez. Bayonne Anayasası Napolyon anayasaları arasında dine yer veren tek anayasaydı. İlk maddesinde Katoliklik; kral ve halkın yegâne dini olarak zikredilir. Hegel bu konuda açıklamalar yapsaydı ilginç gelebilirdi. Bkz. (1833), Verfassung Joseph Napoleons vom 6. Juli 1808, Europäische Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit, zweiter Band, In: *Die europäischen Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit*,

bir anayasa halkın dışından değil, kendi içinden çıkandır. Bu nedenden dolayı dışardan zorla kabul ettirilen anayasanın gerçek bir anayasa niteliği taşımadığını düşünür. Yine de İspanyolların o dönem için daha iyi bir anayasa ortaya koyamayacaklarını düşünüyordu. Bu durum yaşadığı dönemdeki İspanyolları, Fransızlar kadar çağdaş görmemesinden kaynaklanıyordu. Diğer bir deyişle Hegel, kendi döneminde zaman ruhunun İspanya'dan ziyade Fransa'da ışığını saçtığı görüşündeydi. Anayasayı yürürlüğe koyma mevzuundaysa İspanyollara iki seçenek bırakıyordu: Ya çağdaş ama aynı zaman da yabancı olan bir anayasayı kabul etmeleri ya da ulusal ama aynı zamanda çağın gerisinde kalan bir anayasaya razı olmaları. Hegel'e göre böyle bir durumda devlet, zaman veya halk ruhundan taviz vermek zorundadır. Devlet; zaman ruhundan taviz verirse çağın gerisinde kalır, halk ruhundan taviz verirse taklitçi olacaktır. O halde anayasanın gerçekliği, zaman ve halk ruhlarının birliğini şart koşar. Sonuç olarak zaman ruhu, halk ruhuna nazaran daha tümel ve baskın olduğundan çağdaş ama yabancı bir anayasasının Hegel için ulusal, ama çağdışı bir anayasadan daha gerçek olduğu öne sürülebilir.[192]

ii. Hegel, dünya tarihinin yasası olarak bir halkın dünya tarihinde sadece bir defa çağ açabileceğini ileri sürer. Buradan, tarihin momenti olan uluslararası ilişkilerde bir toplumun ancak bir dönem için çığır açabileceği sonucu çıkar. Hegel açısından çağ açıcılık hem objektif ruha ait politik hem de mutlak ruha ait kültürel yönlendirmelere yol açacaktır: Zaman ruhu süreklilik içerisinde uluslararası ilişkileri etkileyebilecekken etkin pozisyonda olan halk ruhu ise buna karşın devletlerarası ilişkileri belli bir dönem için yönlendirebilir. Zaman ruhu, bu açıdan devletler hukukunda halk ruhundan daha baskın olmalıdır. Sonuçta geleceği felsefenin alanından kovan filozofumuzun, neden böyle bir fikirde ısrar ettiği ise ilâveten cevaplanması gereken bir sorudur. Buna karşın bu tezin şimdiye kadar doğru çıktığı savunulabilir. Yine de bu konunun tarih ile birlikte daha fazla tartışılması gerekir.

---

mit geschichtlichen Erläuterungen und Einleitungen von dem geheimen Rathe Karl Ludwig Pölitz zu Leipzig, Zweite, neugeordnete, berichtigte und ergänzte Auflage, Zweiter Band, die Verfassungen Frankreichs, der Niederlande, Belgiens, Spaniens, Portugals, der italienischen Staaten und der ionischen Inseln enthaltend, Leipzig F. A: Brockhaus, 252.

[192] Hegel GWF. *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 164.

iii. Hegel'e göre dünya ruhunun taşıyıcısı olan belirli bir halk ruhu, zaman ruhunda kendine biçilmiş olan zamanı, çağdaşlığı dünyaya taşır. Bu da tekil olan halk ruhunun bir anlamda tümel olan zaman ruhunu taşıması anlamına gelir. Böyle bir durumda halk ruhunun zaman ruhunu temsil ettiği söylenebilir. İster istemez zaman ruhunun taşıyıcısı olan tekil ulusun, devletlerarası ilişkilerde ne kadar yönlendirici olabileceğini söylemeye gerek yoktur. Fransız İhtilali ve misyonunu bu çerçevede görmesi nedeniyle Hegel'in Jena'da atın sırtında gördüğü Napolyon Bonaparte'ı, "dünya ruhu" olarak nitelemesine şaşmamak gerekir.[193] Sonuç itibariyle zaman ruhu yine halk ruhundan baskın görünmektedir.

iv. Hegel, tarihte vuku bulan devletler hukukuyla ilgili değişmelere değinir. Zaman ruhunun devletler hukukuyla ilgili yeni ilkeler oluşturmamasına karşın yeni törelere kapı araladığını vurgular. Örneğin silahsızların artık daha çok insan olarak değerlendirildiklerinden mahkûmların eskisi gibi köleleştirilmediğine veya öldürülmediğine işaret eder. Bu tarz bir değişim, ona göre zaman ruhunun yeni devrinden bağımsız ele alınamaz. Ayrıca Hegel, ısrarla köleliğin Hıristiyanlık tarafından ılga edildiğini söyler. O, bununla Hıristiyanlık devri bu yeni kaideyi halklara dikte edip yeni töreler oluşturdu, demek istemektedir. Bu bağlamda halk ruhuna nazaran zaman ruhunun öncelliğinden söz etmek yine doğru olacaktır.

v. Özellikle denizlerin oynadığı rol açısından coğrafyanın etkisi Hegel'de devletler hukuku açısından halk ve doğa ruhunun etkinliklerinden biri olarak görülebilir. Onun denizlerin halkları ayırmayıp bilakis yakınlaştırdığı düşüncesi, ister istemez beynelmilel ilişkileri etkileyeceği muhakkaktır. Bu bağlamda ise halk ruhunun zaman ruhuna kıyasen üstünlüğünden bahsedilebilir.[194]

Netice itibariyle Hegel açısıdnan halk ve zaman ruhlarının arasındaki uyum fazlalığının, devletler hukuku açısından daha az problem manasına geleceği vurgulanmalıdır. Dolayısıyla devlet; zaman ve halk yönünden çatışmamalıdır. Zaman ve halk ruhları birlik

[193] (1952). Hegel an Niethammer, 13. X. 1806, In: *Briefe von und an Hegel, Band I 1785-1812*, Hrsg. Johannes Hoffmeister, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 120. Jaeschke W. (2010). *Hegel Handbuch*, 2. Aufl., Sonderausgabe, Stuttgart Weimar, Verlag J.B. Metzler, 24-25. Hegel, Niethammer'a yazdığı mektupta "Weltseele" ifadesini kullanır. "Seele" Türkçeye genellikle "ruh" diye tercüme edilmektedir. Bu çalışmada ise ruh "Geist"ın çevirisi olarak kullanılıyor. Fakat Hegel'in Napolyon Bonaparte bağlamda kastettiği aynı şeydir.

[194] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*,§ 247.

içerisinde birbirleriyle uyumlu olmaları gerekir. Bu, Hegel İdealizmin'in gerekliliğidir ve bu tarz İdealizm ne zamanın gerekliliklerini ne de halkın durumunu inkâr etmez.

1.3. Devletler Hukukunun Hakemi Olarak Dünya Ruhu

Hegel, devletlerin karşılıklı sözleşmeler imzalamalarına rağmen bu sözleşmelerin tutulmasının yalnızca devletlerin karşılıklı ilineksel rızalarına bağlı olduğunu, üstüne basa basa vurgular. Bu öğreti, dünyada devletlerarasında karar verecek bir hakemin olmadığı anlamıyla sonuçlanır. Hegel, durumun savaşta da böyle olduğunu savunur. Elçi ve milletvekillerinin barış için aracı olabileceklerini söylerken[195] barışın anca savaşan taraflar vasıtasıyla gerçekleşebileceğini de söylemek istemektedir. Savaşan tarafların kendi aralarında hakem tayin etmesini ise ilineksellik sayar.[196] Netice itibariyle hiçbir hakem, devletler ittifakı, paktı veyahut benzeri bir kurum, savaş halini engelleyemez zira devlet "yeryüzündeki mutlak güç"tür.[197] Eğer savaş bir organizasyon tarafından engellenebilirse dahi bu kurumun gücünden değil, kuruma üye olan devlet veya devletlerden kaynaklanacaktır. Yani Hegel için devlet, devletlerarası kurumdan daha güçlüdür ve devletlerarası kurum, gücünü devletten almaktadır. Bu da paktın devletin üzerinde hâkim bir güç olarak ortaya çıkamayacağı anlamına gelir. Hegel'in bu düşüncesi kaçınılmaz olarak şu iddiaya varacaktır: Uluslararası hukuk, hukukîliğini hak üzerine değil, bilakis güç üzerine inşa eder. Günümüzde de geçerli olan bu perspektife Hegel, salt bir siyaset bilimcisi gözüyle bakmaz, olaya felsefî-teolojik bir boyut kazandırır: Dünya ruhu devletlerarası hakemdir[198] ve aynı zamanda savaş dünya ruhu tarafından engellenebilir. O halde dünya ruhu, dünya mahkemesindeki hakemdir. Hegel için dünya ruhu; savaş, sözleşme ve diğer işlemlere karar verirken bütün bu devletlerarası ilişkiler dünya ruhunun gerçekleşme mahalli tarihte meydana gelir:[199] "Dünya tarihi dünya mahkemesidir."[200] Dünya ruhu hâkim, tarih mahkeme, devletler ise davalılardır:

---

[195] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 338; Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift, Herausgegeben von Dieter Henrich, 279.
[196] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 334-7
[197] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331.
[198] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 30, § 259 Zusatz, § 340; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 259; Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift, Herausgegeben von Dieter Henrich, 53; Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 134.
[199] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 341, § 343, § 346; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, 745, 746 (Karl Heinz Ilting'ın edisyonunda § bölüm belirtilmediği için sayfa numarası verilmiştir.); De Vos L. (1981). Die Logik der hegelschen Rechtsphilosophie, 117.

Dünya Ruhu = Hâkim

↓

Dünya Tarihi = Mahkeme

↓

Devletler = Davalılar

Bu örneği spor müsabakasıyla açıklamak istersek şöyle bir sonuç çıkacaktır ortaya: Dünya ruhu hakem, dünya mahkemesi oyun, devletler ise oyunculardır:

Dünya Ruhu = Hakem

↓

Dünya Tarihi = Oyun

↓

Devletler = Oyuncular

Hegel, devletin yanı sıra törelliğin ilk iki kurumu aile ve sivil toplum için de hakem tayin eder. Evlilik bağlamında ailenin hakemi kilise veya mahkemeyken [201] sivil toplumunki ise sadece mahkemedir.[202] Hegel, hakem olabilecek tüm kurumlarda zorunlu bağlayıcılık arar. Devletlerarası ilişkilere bağlamında ise sıkça ilineksellik ve ilineksel olarak gördüğü "olmalı"ya atıfta bulunur. Aslında dünya ruhu, zorunlu bir öğe olarak devletler hukukundaki tüm ilineksellikleri zorunlu formuna transfer etmekle iktifa etmeyip ilaveten ilineksel ve zorunluyu birleştirir. Gerçi Hegel, tüm zorunlu ruhsal kavramların ilineksellik, yani imkân barındırdığını belirtir. Böylece ruhsal kavram; imkân ve zorunluluğun (gerçeklik) birliği olmaktadır.[203] Bu en zorunlu kavram Tanrı için de geçerlidir. Buna göre Tanrı'nın zorunluluğu imkânı içine alır çünkü her şey imkân

[200] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 340. Mısra aslında Schiller'e aittir. Hegel'in kendisi de buna atıfta bulunur. Bkz. *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*,§ 164; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 198.

[201] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 176 Zusatz.

[202] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § § 119, § 220, § 221.

[203] Bu çalışmada, çalışmanın hedefini farklı taraflara götürebilecek doğadaki imkân-zorunluluk ilişkisine değinilmemektedir. Her şeyden önce Hegel'in doğa felsefesi üzerine doğa bilimcilerle doğa bilimlerinden iyi anlayan uzmanların yargılarda bulunmasının daha doğru önceden belirtilmişti. Bu sadette "imkân"ı reddederek düşüncesinde sadece vücûb ve istihâle yer veren İbnü'l-Arabî'ye dikkat çekilmelidir (ʾİnšāʾ al-dawā'ir, 10). Kuşkusuz bu öğreti hala İbn Sînâ merkezli vücûb-imkân-istihâl felsefesinin gölgesi altındadır.

dâhilindedir. Bu durumu açıklamak için Hegel'in verdiği örnek epey ilginçtir: Türk Sultanı Papa olabilir, der.[204] Neticede hakemler, özneleri politik-hukukî imkândan zorunlu formuna ulaştıran unsurdur. Hegel'e göre evlilik, iki ilineksel duyguya bağlı olarak zorunluluğa törel kurumlar kilise veya mahkeme sayesinde ulaşır. Bu nedenden boşanma zorunluluğun ilgası olmaktadır. Sivil toplumun hakemi mahkemeye ise Kod Napolyon uygulamasını örnek verir.[205] Sivil toplumda bireyin kişisel ihtiyacını karşılamak istediğini belirten Hegel, bunun garantisinin hukuk hizmeti[206] ve çatışmalardaki nihai karar merciinin ise mahkeme olduğunu belirtir.[207] Mahkemenin suça vereceği ceza, zorunlu olup dolayımsız-imkân safhasındaki intikamı kaldırıp-içerleyecektir. Yani Hegel için sivil toplumda zorunlu mahkeme, mümkün intikamı kaldırıp-içerleyen öğedir. Dünya ruhu ise açıklandığı gibi devletlerarası ilişkilerdeki ilinekselliği kaldırıp-içerleyen yegâne öğe olarak çatışmaları çözen güçtür:

	Aile (Evlilik Bağlamında)	Sivil Toplum	Devletlerarası Hukuk
Olmalı (İmkân)	İki ilineksel duygu	İntikam	Devletler hukuku
Hakem (Zorunluluk)	Kilise veya mahkeme	Mahkeme	Dünya ruhu

En sonda ise dünya ruhunun yalnızca devletlerarası hakem olmadığı, bunun yanı sıra Hegel tarafından hukuk kavramlarının mutlak hakemi olarak da lanse edildiğine değinmek gerekir.[208] O, ilginç bir şekilde dünya ruhunu ahlak, törellik, şahsî devlet çıkarı gibi hukukî kavramların mutlak hukuku olarak açıklar. Tüm kavramlar, bizatihi özgürlüğün inkişafından neşet eden hukukî kavramlardır ve kavramlar, hukukun üyeleri oldukları için çatışmaların sadece genel hukuk alanı içerisinde meydana gelir. Mesela bir durum hukukî olarak hem ahlakî hem de devletin aleyhine olabilir. Bu tarz bir ikilemde tek karar verme mercii tümel dünya ruhudur.[209]

---

[204] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 I*, § 143 Zusatz; Karasék J. (2009). Staat, Religion und Kirche bei Hegel. Zur vermeintlichen Doppeldeutigkeit der Hegelschen Bestimmung des Verhältnisses von Religion und Kirche, In: *Staat und Religion in Hegels Rechtsphilosophie*, Hrsg. A. Arndt, Chr. Iber und G. Kruck, Berlin, Akademie Verlag, 77.

[205] Hegel GWF. Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 176.

[206] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 188, § 229 Zusatz.

[207] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 119, § 220, § 221.

[208] Larenz K. (1927). *Hegels Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung*, Ein Beitrag zur Rechtsphilosophie des kritischen Idealismus und zur Lehre von der "juristischen Kausalität", Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung Dr. Werner Scholl, 63.

[209] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 30.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DEVLETLER HUKUKUNUN NESNESİ

2.1. Nesne: Tarih Üyesi Kültürlü-Bağımsız Toplum

Hegel'e göre kendinde ve kendisi için olan insan; hukukun, ahlakın,[210] ailenin, sivil toplumun ve devletin nesnesidir: O hukukta kişi, ahlakta özne, ailede aile üyesi, sivil toplumda bourgeois ve devlette citoyendir:[211]

	Nesne
Hukuk	Kişi
Ahlak	Özne
Aile	Aile üyesi
Sivil toplum	Bourgeois
Devlet	Citoyen

Basit bir tarzda halk veyahut devlet uluslararası hukukun nesnesi olarak tanıtılabilir. Elbette ki bu, Hegel açısından yanlış değildir, ama eksiktir. O, uygar toplumu uygar olmayandan çok keskin bir şekilde ayırır. Mutlak ruh ile ilişkisi açısından medenî toplum -ki bu Hegel'de devlet anlamına gelir- devletler hukukunun nesnesidir. Daha önceden değinildiği gibi Hegel için sanat, din ve felsefe sahibi ulus kültürlü; sahibi olmayan topluluk ise kültürsüzdür. Medenî toplum kendinde ve kendisi için-dolayımlı-gerçek; buna karşın medenî olmayan ise kendinde-dolayımsız-imkândır. Hegel nazarında kültür formlarının yapıcı etmenleri olan sanatsal görüş ve imge, dinsel his ve tahayyül ile felsefî düşünme, bu tarz bir toplulukta sadece düşük seviyede kullanılır, dolayısıyla yokturlar:

	Öğe[212]
Sanat	Görüş, imge
Din	His, tahayyül
Felsefe	Saf-özgür düşünce

Hegel, medenî olmayan topluluğun yalnızca soyut düşündüğünü, oysaki devleti de konu edinen felsefenin somut düşünmek olduğunu ilave eder.[213] Somut düşünen kültürlü halkın

[210] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 330 Zusatz.
[211] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 190.
[212] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 341. Başka yerlerde Hegel, farklı öğeler de kullanır. "İman"ın din (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 270); "kavramak" ve "tanıyıp-anlamak"ın felsefe için kullanılmaları gibi (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 73).

devleti somut olarak vardır. Sonuç itibariyle: "Dünya tarihinde sadece devlet kurmuş halklardan bahsedilebilir."[214] Örneğin: "Siyahilerde[215] ilerleme ve devlet kurma yoktur. Aynı şekilde Eskimolarda da".[216] Bu yüzden Hegel açısından gerçek sanat, din ve felsefesi olmayan gayri medenî topluluk varlık olsa dahi kendinde-dolayımsız-soyut kavramsız varlıktır.[217] Bu tarz toplulukların sadece kültür vasıtasıyla dolayımlanıp somut kavram devlet haline gelebileceğini düşünür.[218] Ayrıca dolayımsız tekilliğinde bulunan kültürsüz güruhun tümellikle birleşmesini şart koşar. Kültürsüz halk, bu şekilde kendi tekil ruhunu kaldırıp-içerir. Bu, halkın kültür yoluyla tümel ruhla birleşip gerçeklik kazanacağı anlamına gelir.

Hegelyen devletler hukukunun nesnesi kültürlü halk, yani devletin devletler hukuku bağlamında belirli momentleri vardır. Bu zorunlu kavramlara değinmek yerinde olacaktır. Hegel'e göre içsel varlık ve egemenliğinin yanı sıra devlet dışa yönelmelidir. Lakin bu yalnızca dışsal olarak var olma anlamında değil, ayrıca devletin kendi bireyselliğini koruma ve tamamlama anlamında olmalıdır. Bu aslında Hegel'in devletin iç ve dış yönlerini bir bütünlük içerisinde değerlendirdiği manasına gelir Farklı-dışsal parçacıklardan değil, tamamından oluşan devletin üyeleri bizatihi devlette mündemiçtir.[219] Bunun sonucu olarak Hegel, devletin iç ve dış yönlerini birbirlerinden bağımsız şekilde ele almaz. Başka bir deyişle içsel ve dışsal yön, iki taraflı varlık veyahut toplama bir varlık olmamaktadır. Şimdi ise Hegel'de hem devletin mahiyeti hem de devletler hukukunun nesnesi daha iyi anlaşılsın diye tespit edilen devletin mantıksal momentleri açıklanacaktır:

i. "*Kendinde devlet"*, yani sivil güç ve politik anayasanın içsel momenti[220] *Anahtarlarıyla Hukuk Felsefesi*'nin *Kendisi için İçsel Anayasa* başlığına denk gelir. Hegel'e göre sivil güç; hükümdarlık, yürütme ve yasama erkleri tarafından temsil olunurken içsel devlet idesinin gelişimi sırasında bu erkler birbirlerinden ayrılır.[221] Meşrutî monarşi taraftarı olan Hegel için hükümdarlık gücü, devletin

---

[213] (1986). Wer denkt abstrakt? In: *Jenaer Schriften 1801-1807*, Werke 2, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 577.
[214] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 56.
[215] Orijinal metinde "Neger" ifadesi geçer.
[216] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift D. F. Strauß 1831, 992.
[217] Hegel'in kendisi § 331 bölümde kültürsüz halkın ne derece devlet olarak kabul edilebileceğini sorar (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331).
[218] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 274; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 197.
[219] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Hotho 1822/1823, § 114.
[220] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 271.
[221] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 269, § 269 Zusatz. Devletin muhtelif erkleri; hükümdarlık, yürütme ve yargı Hegel'e göre kişiler tarafından icra edilmelerine rağmen onlara ait özel mülkiyetler değildir

birliğini sağlayan yegâne unsurdur. Tekil sübjektiflik hükümdarlık gücü, devletin bizatihi üyesidir: "Hükümdar gücü olmayan, organizasyonu olmayan bir halk saf boş bir güruh olurdu."[222] Bu erk bireysel ve sübjektif yansıdığı için taşıyıcısı bir kişi olmak zorundadır.[223] Bunun yanı sıra hükümdarlık erki; tamamının, anayasal monarşinin başlangıcıyla sonu olduğu için diğer erkler yasama ve yürütme; hükümdarlık erki sayesinde gerçeklik kazanır.[224] Sonuç itibariyle devlet, içsel birliğini hükümdarlık erkine borçludur. Hükümdarlık erki şu momentleri kapsar:

a. "Anayasanın ve kanunların tümelliği" (Tümellik)
b. "Tikelin tümelle ilişkisi olarak danışma" (Tikellik)
c. "Nihai karar alma" (Tekillik - Birlik)[225]

Sivil güç seviyesindeki devlet, henüz kendinde-imkân aşamasındadır. Ancak bu seviye hakikî bir imkân aşamasıdır. Dolayısıyla devlet; imkân-zorunlu ve bilkuvve-bilfiill birliğidir. Devlet bu yolla "kendisi için olma" seviyesine çıkar.[226] Hegel, kendisi için olma seviyesini kendisi için ve başkası için olan diye ikiye ayırır:[227]

(*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 277). Yoksa kişilerin özel ya da aile mülkiyet hakkına binaen hak iddiasında bulunabilmeleri söz konusu olabilirdi. Hegel, mesela hükümdarlık erkinin özel, yani aile mülkiyeti olmadığından devletin toprak ve erklerinin hükümdarın şahsî malı olmadığına; feodal monarşide ise aksine bunların özel mülkiyet olduğuna değinir. Netice itibariyle erklerin monark tarafından özel, yani aile mülkiyeti muamelesi görmesi nedeniyle feodal monarşilerde hükümdar ve devletin içeride egemen olamadıklarını düşünür. Buna gerekçesi olarak feodal monarşide erklerin görevini yerine getiren kimselerin başarılarının baz alınmamasını gösterir (Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift, Herausgegeben von Dieter Henrich, 239). Bu vesileyle Hegel açısından erklerin alışılan Montesquieucu üç erk; yürütme, yasama ve yargı olmayıp hükümdarlık, yürütme ve yasama olduğuna işaret edilmelidir. Yargıyı ise devletin momenti olan "sivil toplum" altında inceler.

[222] Hegel GWF. *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 238-239. Krş. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 279; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 169; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 279. Ziya Gökalp'ın şu ifadeleri Hegel'in düşüncelerini andırmaktadır: "Bir millete ait resmî iktdarları, "hükümdâr, parlâmento, kabine" adları verilen üç siyasal kurum elinde bulundurur." ((2013). Hars ve Siyaset, *Hars ve Medeniyet* içinde, İstanbul, Bilgeoğuz, 70).

[223] Monarşist teklik hakkında benzer görüşler için bkz. Schopenhauer A. (2018). Hukuk ve Siyaset Üzerine, *Hukuk, Ahlak ve Siyaset Üzerine* içinde, İstanbul, Say, 108-109).

[224] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 273.

[225] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 275. Krş. *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 138.

[226] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 322.

[227] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 322.

ii. *"Kendisi için olan"* devlet, yani askerî güç[228] *Anahtarlarıyla Hukuk Felsefesi*'nde *Dışa Doğru Egemenlik* başlığına tekabül eder.[229] Devlet, öteki ile ilişkiye girdiği an bireydir.[230] Hegel, dışsal ilişkiyi bizatihi içsel olarak da görür ve buna hem içsel hem de dışsal biçimde etkin olan canlı organizmayı misal olarak verir. Canlıda mesela sinir sistemi hem iç hem de dış vücutta etkindir.[231] Bu seviyede devlet ayrıca daseindır. Dasein, belirli bir varlığın başka belirli bir varlığa karşı durumudur.[232] Böylece devlet, öteki devlet ile var olmaktadır. Bu sebepten devletin bireyselliğinde olumsuzluk[233] bizatihi mündemiçtir.[234] Hegel, halkın en yüksek onuru olarak gördüğü bireysel egemenlik sayesinde[235] bağımsız-dasein devletin ötekine karşı ortaya çıkacağını öne sürer.[236] İşte Hegel açısından bu öteki ile karşılaşma, devletin öteki devlete karşı olumsuz bir ilişkisidir.[237] Böylece kendisi için devlet seviyesi, hem kendisi için olma olarak devletin mahiyetine hem de öteki için olma olarak öteki devletlere tekabül edecektir. Hegel'e göre bu

---

[228] *Philosophie des Rechts Nachschrift der Vorlesung von 1822/23 von Karl Wilhelm Ludwig Heyse*, § 271; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 271. Niccolo Machiavelli'nin, devletlerin iyi kanun ve orduya dayandığı hakkındaki öğretisinin, Hegel'in sivil-askerî güç öğretisiyle benzerlik taşıdığı iddia olunabilir (*Hükümdar*, çeviren: Selahattin Bağdatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları, 60).

[229] John Locke, erkleri yasama, yürütme ve federatif -ki o bununla dış ilişkileri kastediyor- olarak tespit eder (Locke J. (2003). *Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration*, Editor Ian Shapiro, New Heaven and London, Yale University Press, 164-165). Hegel ise Locke'un aksine dış ilişkileri erk olarak nitelemeyip moment olarak algılar.

[230] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 271, § 321, § 322; *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 275; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 271; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 271, § 321.

[231] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 271; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 271 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 273.

[232] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 18, § 159; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 48, § 71; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 36. Krş. Hösle V. (1998). *Hegels System Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intrersubjektivität*, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 580.

[233] "Negation"un tercümesi olarak yeğlendi.

[234] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324 Zusatz.

[235] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 322; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 544; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 160; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 195; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 271.

[236] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 323, § 324.

[237] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 322; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, Herausgegeben von C. Becker, W. Bonsiepen, A. Gethmann-Siefert, F. Hogemann, W. Jaeschke, Ch. Jamme, H.-Ch. Lucas, K. R. Meist, H. Schneider mit einer Einleitung von O. Pöggeler, Band 1, Hamburg, Felix Meiner Verlag, § 160.

devletin bireyselliği için de geçerlidir. Yani bireysel devlet, kendisi için ve öteki içindir. Aynı durum bağımsızlık için de geçerlidir.[238] Aslında Hegel; bireysellik ve bağımsızlık kavramalarını devlet bağlamında mantıksal olarak eş fonksiyonel bir tarzda kullanır. Devletin bireyselliği ve bağımsızlığı, bu sebepten kendisi için olma, dasein ve egemenlik anlamlarına gelir. Hegel, bağımsızlığı ilk özgürlük, belirlilik, devletin en yüksek onuru diye niteler.[239] Bağımsızlığın ilk özgürlük olması nedeniyle devletin önce bağımsızlığı zuhur etmekedir.[240] Hegel, savaşta da bağımsızlık iddia edildiğini vurgular.[241] Tüm bu açıklamalardan kendisi için olan-egemen-bağımsız-dasein-bireysel devletin devletler hukukunun nesnesi olduğu ortaya çıkar.[242] Önce kültür, şimdi ise bağımsızlık -ve onunla işlevsel biçimde birlikte bulunan öğeler: Kendisi için olma, egemenlik, dasein olma ve bireysellik- Hegelyen devletler hukukunun nesnelliği olarak tespit edilmiş bulunmaktadır. İlk tespit kültürlü toplum mutlak ruh açısından iken ikinci tespit bağımsızlık -ve onunla ilintili kavramlar- ise objektif ruh açısındandır. İlaveten Hegel bağlamında sivil-askerî güç dengesine değinmek yerinde olacaktır. Ona göre kurulması gereken bu denge her daim korunamamıştır. Roma'da devletin bazen yalnızca askerî, modern dönemde ise yeri geldiğinde devletin sırf sivil güce dayalı olmasını örnek olarak verir.[243] Hegel, ordunun sorumluluğunu sadece askerî güce değil, ayrıca sivil güce yükler ve bunu savaşta da geçerli sayar: "Ordunun yaptığı, tüm halkın yapmasıdır."[244] Bunun dışında Hegel, askerî zafiyet yüzünden ötekiler tarafından himaye edilen devletlerden bahseder. Gerçek anlamda bağımsız saymadığı bu küçük devletlerin hem mevcudiyetlerini hem de barış durumlarını garanti altına alabilmek için bunu yeğlediklerine değinir.[245] Bu açıdan gerçek devlet demek, ötekinin saldırısına bilkuvve cevap verebilecek askerî güce sahip

[238] "Bağımsızlık", Hegel mantığında aynı şekilde içsel ve dışsal yönleriyle ele alınır (*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 I*, § 193).
[239] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 322; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 541; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 160; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 195.
[240] *Grundlinien der Philosophie des Rechts,* § 322; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 197.
[241] Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 134.
[242] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 159, § 160; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 271 Zusatz.
[243] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 271 Zusatz.
[244] Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 133.
[245] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 539.

ülke demektir. Fakat küçük devletin öteki devlet veya devletlerin garantisi altında olmasını, devletler paktı çerçevesinde sunmamaktadır.

iii. *"Öteki için olan devlet"*, doğal durum ve tanıma çerçevesinde ele alınır.[246] Bu seviye, *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*'nde *Haricî Devlet Hukuku* başlığına tekabül eder. Hegel için "doğal durum" olarak nitelenen sözleşme ve savaştır.[247] Tanıma hakkında ise şu görüştedir: Devletin öteki devlet tarafından tanınması devletin ilk mutlak meşruiyetiyken [248] devletler hukukunun ise genel prensibidir.[249] İlk etapta formel olan devlet meşruiyeti, öteki devlet tarafından tamamlanacaktır ki, bu bir nevi devletin tamamlanmasıdır. Bunu sağlayacak olan ise devletin içeriği, anayasası, durumu, kısacası mevcudiyetinin gücüdür.[250] Hegel, bunun dışında hükümdarlık gücünün haricî devlet iradesinin temsilcisi olarak ortaya çıktığını ileri sürer. Bu kaçınılmaz olarak hükümdarlık erkinin içsel fonksiyonun yanında, dışsal işlevinin de olduğu anlamına gelecektir. [251] Hükümdarlık erkinin dışsal görevleri ise şunlardır:

   a. Savaş ve barışa karar verme ile öteki antlaşmaları yapmak.
   b. Elçi gönderme gibi öteki devletlerle ilişkiler kurmak.[252]
   c. Silahlı kuvvetlerin emir-komutasının başında olmak: Başkomutanlık.[253]

   Öte yandan Hegel, her ne kadar tözsel ilkeler olarak saymasa da tanıma ve lidere itaatten devletin yansıyan dışsal başlangıcı diye söz eder.[254] Bu ifadede Hegel, mutlak ruhun form ve işlevlerini tözsel ilkeler olarak görüyor olmaldır. Ayrıca o; doğal durum, yani sözleşme ve savaşın tanıma sayesinde gerçekleştiğine değinir. Bununla birlikte medenî olmayan topluluğun doğal duruma konu olması için kahramanlar hukuku çerçevesinde savaşı elzem görür. Bu şekilde devletin ilk meşruiyeti tanıma ortaya çıkacaktır. Bu sebepten medenî toplumun liderliği hükümdarlık erki iken medenî olmaya geçmeye çalışan toplumunsa kahramanlık

---

[246] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 333; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 159.
[247] Bkz. ünite: 3.4. Doğal Durum.
[248] "Berechtigung" "meşruiyet" olarak çevrildi.
[249] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 547.
[250] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331, § 331 Zusatz.
[251] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331; *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 238, 279.
[252] Hegel'de hükümdarlık erkinin dışsal görevleri arasında ilk iki maddeye daha fazla rastlanmaktadır.
[253] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 329; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 197.
[254] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 433.

olmaktadır. Şayet kahraman tanımayı gerçekleştirebilirse kahraman hükümdar olacaktır. Neticede hem medenî hem de gayri medenîlikten medenî olmaya geçen halk için tanıma ve liderlik, devletler hukuku açısından bir nevi bidayet öğeleri olma anlamına da gelecektir. İmdi ise bu alt başlığın bir önceki seviye, yani kendisi için olma bölümüyle benzer izahlara sahip olduklarına işaret edilmesi gerekir. Walter Jaeschke, *Dışa Yönelik Egemenlik* ve *Haricî Devlet Hukuku* ünitelerinin neden ayrı tutulduğuyla ikisinin nasıl bir araya getirilebileceği hakkında tam bir açıklık olmadığını ileri sürer. Gerçekten de her iki ünite farklılıklara rağmen benzer konuları ele alır. *Dışa Yönelik Egemenlik* alt başlığının genel konuları şu şekilde sıralanabilir:

§ 321	Devletin mahiyeti
§ 322	Devletin mahiyeti
§ 323	Devletin mahiyeti
§ 324	Savaş
§ 325	Cesaret
§ 326	Ordu
§ 327	Cesaret
§ 328	Cesaret
§ 329	Hükümdarlık gücünün dış ilişkilerdeki işlevi

Haricî Devlet Hukuku başlığının genel konuları ise şunlardır:

§ 330	Olmalı
§ 331	Tanıma
§ 332	Sözleşme
§ 333	Olmalı
§ 334	Savaş
§ 335	Savaş
§ 336	Tanıma, refah
§ 337	Refah
§ 338	Savaş hukuku, tanıma
§ 339	Dışsal töreler
§ 433	Dünya tarihi, dünya ruhu

İki bölüm şu sebeplerden ayrılabilir:

a. Her iki bölümde devlet daseindır. Hegel, ilkinde bunu egemen bağımsızlık ile ele alırken ikincisinde ise bunu tanıma ve doğal durum ile işler: İlkinde dasein, yani öteki için varlık daha çok devletin mahiyetiyle, ikincisi ise daha çok öteki devletle ilintilidir. Dolayısıyla devletin bağımsızlığı, tanınan devlete nispeten daha çok devletin nesnelliğiyle ilgili görünmektedir. Tanınan devlet ise daha çok devletler hukukunun bir durumudur ve bu da tanımanın neden Hegel tarafından devletler hukukunun genel prensibi olarak nitelendiğinin sebepleri arasında olmalıdır. Buna göre tanıma devletler hukukunun bir faaliyetidir ve tanıma gerçekten de *Haricî Devlet Hukuku* başlığı altında ele alınır. Buna karşın Hegel'in tanımayı devletin ilk yetkisi olarak nitelemesi hatırlatılabilir. Aslında bu da öteki devlete yapılan önemli atıflarından birisidir ki, bu atıf ayrıca devletler hukukuna yapılmış sayılır. Buna göre tanıma, daha çok devletin bir sonraki aşaması devletler hukukunda devletin faal olması anlamına gelir. Aslında Hegel'in kendisi de buna değinir. Tanıma, içsel anayasa ve dışsal yetkinin birliğiyle kendinde ve kendisi için dasein devletin durumudur.[255] O halde tanıma, kendinde ve kendisi için ile öteki için var olma seviyelerinin birliği olmaktadır. Buna göre tanıma bağımsızlığı içerir. Tanıma, öteki için var olma seviyesini içermesiyle ise bağımsızlıktan ayrılır. Buna göre bağımsız devlet ancak tanıma ile devletler hukukunda yer alabilir. Netice itibariyle tanıma ve bağımsızlık, *Haricî Devlet Hukuku* ve *Dışa Yönelik Egemenlik* bölümlerini ayırmaktadır.
b. İlkinde devlet, tek nesneyken ikincisinde ise devlet, öteki devlet ile beraber nesnedir. Bu sebepten Hegel, tanımayı "öteki için var olmak"[256] diye niteler.
c. İlk bölümde daha çok devlet, ikinci bölüm ise daha çok iki devlet ya da çoğul devletler anlatılır. Kant'ın ebedî barışına değinildiği zaman, bu bilhassa çoğul devletler olmaktadır. Hegel açısından devlet, içselliğinde daha çok tekilliğinde, dışsallığında ise daha çok çoklu tikelliğindedir. İçsel devlet o halde tekil devletken dışsal devlet ise devletler hukukudur. Fakat

[255] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331.
[256] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331.

dışsal devlette devlet yine tekildir, ama bu defa ötekilerle beraber. Devlet bu sayede devletler hukukunda tikellikte, yani çoklukta tekil olarak bilinir.

d. İlk ünite her ne kadar ikinci üniteyle ortak konulara sahip olsa bile daha çok devletin içselliğiyle ilgilidir. Neticede devletin mahiyetiyle diğer konular daha çok devletin özü bağlamında açıklanırlar ki, bunlara savaş ve cesaret örnek olarak verilebilir. Fakat bu yine de Hegel'in iki ünitenin ortak konularını keskin biçimde içsel ve dışsal olarak anlattığı anlamına gelmez. Ordu, örneğin § 326 bölümde hem içsel devletle hem de fetih savaşına işaret edildiği için devletin dışsallığıyla ilintilenir.
e. İlkinde devlet dışarıya doğru yönelirken diğerinde ise devlet dış alanda faaldir.
f. İlk ünitede daha çok devletin gerçekliği yoluyla hakikate ikincisindeyse daha çok ilinekselliğe değinilir. İlk üniteye savaşın ilinekselliginden gerçekliğine çıkılması, ikinci üniteye ise ilineksel sözleşme örnek olarak verilebilir.

Ortaya konulan bu gerekçeler, gerçi iki ünite arasında keskin bir ayrıma gitmeyi gerektirmemektedir. Dolayısıyla dış ilişkiler bağlamında Hegel'in iki ünite arasına set çekmekten ziyade, geçişkenli bir ayrıma gittiği söylenmelidir.

vi. "*Kendisiyle Olan Devlet"*, yani tümel devlet, dünya tarihi. Hegel, tarihin faili olan dünya ruhunun zorunluluğu sayesinde iç ve dışsal devletin dolayımsız gerçekliğinin hakikî gerçekliğe ulaştığı kanaatindedir.[257] Böylece dünya tarihi; tekil dâhilî ve tikel haricî devletin birliği olduğu gibi devletlerin de tarihi olmaktadır. Devlet, bizatihi medenî-bağımsız olduğu için tümel devlet dünya tarihi medenî-bağımsız devletlerin birliği olmaktadır. Bu yönüyle Hegelyen tarih, beynelmilel ilişkilerin nesnesi olarak lanse edilmelidir ve neticede tarih, uygar-egemen ulusların diyalektiğidir.

[257] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 545, § 547; Der objektive Geist aus der Heidelberger Enzyklopädie 1817, § 447; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 259, § 323, § 332, § 333.

Şimdiye kadar anlatılanlar şematik olarak şu şekilde gösterilebilir:

Devlet		Devletler Hukuku	Tarih
Dâhilî Devlet Hukuku		Haricî Devlet Hukuku	Dünya Tarihi
I-Kendisi için anayasa	II- Dışa yönelik egemenlik		
Kendinde var olma	Kendisi için var olma	Öteki için var olma	Kendisiyle var olma
Sivil güç	Askerî güç	Tanıma ve doğal durum (savaş ve sözleşme)	Birlik
Bilkuvve	Bilfiil	Bilfiil	En hakikî bilfiil
İçsellik	Dışsallık	Dışsallık	Birlik
Gerçek imkân	Dolayımsız gerçeklik	Dolayımsız gerçeklik	Hakikî gerçeklik
Tekillik	Tekillik	Tikellik	Tümellik
Organizasyon	Dışa doğru yönelme	Dışsallıkta faaliyet	Birlik
Kendisiyle ilişki	Kendisi ve ötekiyle ilişki	Ötekiyle ilişki	İlişkiler birliği

Sonuç itibariyle Hegelyen devletler hukuku, nesnesi üç farklı perspektiften üç farklı şekilde belirlenmiştir: Mutlak ruh açısından kültürlü toplum, objektif ruh açısından bağımsız devlet ve mutlak ile objektif ruhların birliği açısından tarih:

Uluslararası İlişkilerin Nesnesi	
Mutlak ruh açısından	Uygar toplum
Objektif ruh açısından	Bağımsız (ve onunla işlevsel biçimde birlikte bulunan öğeler: Kendisi için, egemen, dasein ve bireysel) devlet
Mutlak ruh-objektif ruh birliği açısından	Tarih

Bu üç unsur, uluslararası ilişkileri oluşturan ve aynı zamanda ona konu olan nesnelerdir. Bu süreçleri öğrenmek bilimsel anlamda uluslararası ilişkiler bilimini öğrenmek manasına gelecektir.

Hegel, devletler hukukunda tanımanın imkân dışı ya da zor olduğu toplumlardan bahseder. Böyle bir toplum ya kültürsüz ya da dinî bir toplumdur.

2.2. Nesne Olamayan: Kültürsüz Toplum

Hegel açısından bir topluluğun uluslararası arenada yer alabilmesi için o topluluğun mutlak ruh ile belirli bir seviyede ilişkiye geçmesi gerekir. Aksi takdirde uluslararası dünyanın nesnesi olmaya aday topluluk, mutlak ruh dünyasında yer edinememesi nedeniyle uluslararası dünyanın üyesi olamayacaktır. Kültürsüz toplum ayrıca imkân-zorunluluk birliğini sağlayamadığı için bizatihi bağımsız-özgür olmayıp medenî toplum tarafından tanınması imkân dâhilinde olamamaktadır.[258] Bu aşamada doğal toplumunun hukukî statüsünü Hegelyen uşaklık[259] ile karşılaştırmak yerinde olacaktır: Kendinde bağımsız olmayan uşaklık, kendinde ve kendisi için bağımsız olan tarafından tanınmaz.[260] Efendilik ise buna karşın uşaklık tarafından tanınır. Açık olan şudur ki, kültürlü toplum resmiyette kültürsüz toplumu tanımamaktadır. Kültürel seviyesi düşük topluluklara Hegel, şunları örnek olarak verir: Afrikalı topluluklar,[261] Amerika'da ise Eskimolar,[262] eski Karayipliler, Kızılderililer,[263] Şili ve Peru.[264] Tanıma sorunuyla ilgiliyse yerli Meksikalılar ve yerli Perululara değinir. Her iki halkın geçmişte kaale alınacak medeniyetlere sahip olmuş olmaları, Hegel için tanıma bağlamında bir anlam ifade etmez.[265] Hegel'in kültürsüz Meksikalılar ve Perululların Avrupalılar tarafından tanınmadıkları anlamına gelen ifadesi, her şeyden önce devlet bağlamında anlaşılmalıdır[266] çünkü kendi zamanında Amerika Kıtası'ndaki devletlerin yerliler tarafından değil, Avrupalılar tarafından kurulduğunu anlatmak istemektedir. Hegel açısından Avrupalılara bu üstünlüğü veren esas unsur kültürdür. Avrupalılara karşın Amerikalı yerel topluluklar, mutlak ve objektif ruhları

---

[258] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 331.

[259] "Uşaklık", "Knechtschaft"ın tercümesi olarak tercih edildi. "Knechtschaft-Herrschaft" (kölelik-efendilik) diyalektiği bağlamında bu sözcük genelde "kölelik" diye çevrilmektedir ki, bu ıstılahî olarak doğrudur. Hegel, köle (Sklave) kelimesini kullandığı ve kölelik konusuna değindiği için bu çalışmada "Knechtscaft"ın "uşaklık" ile karşılanması yeğlenmiştir. Bu vesileyle kölelik-efendilik diyalektiği hakkında sol Hegelcilik ve Alexander Kojève okuma merkezli Fransız neo-Hegelciliğinin büyük katkılarının olduğu söylenmelidir. Kojève'nin kendisi daha çok Hegel'in *Ruhun Fenomenolojisi*'ni baz alırken okulu ise bu eserin yanı sıra *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi* üzerine de epey çalışmalar yapmıştır. Tülin Bumin'in başarılı Hegelyen kölelik-efendilik okuma tarz ve katkısının daha çok Alexander Kojève okulu çerçevesinde olduğu söylenebilir (Bkz. Bumin T. (2019). *Hegel-Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları).

[260] Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 I*, § 163 Zusatz I.

[261] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift D. F. Strauß 1831, 992.

[262] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 393 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift D. F. Strauß 1831, 992.

[263] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 393 Zusatz.

[264] *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Karl Bremer, 97.

[265] Stone A. (2017). Hegel and colonialism, 8.

[266] Hegel GWF. Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 131.

kaynaştıramadıkları için gerçek devletleri yoktur. Diğer bir ifadeyle devletleri yoktur, yok hükmündedir. Neticede Hegel, kendi zamanında Amerika'daki uluslararası arenayı Avrupalılara teslim eder. Öte yandan göçebe ve balıkçı toplulukların devlet olup-olamayacaklarını tartışmaya açar. Öyle anlaşılıyor ki Hegel açısından göçebelik, devletin başlangıcından önce yer alan bir devirdir: Doğal bağlamda ziraat ve aile devletin başlangıcıdır. Göçebeliğin beslenme tarzı hayvancılık ve avcılıktır. Sonuçta ziraat öncesi devir göçebelikte yerleşiklik olmayacaktır. Bu sebepten göçebelikte henüz mülkiyet yoktur, der Hegel.[267] Filozofumuz, *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*'nde göçebeliğin ne ölçüde devlet olarak görülebileceği sorusunu açık bırakmasına rağmen[268] göçebe ve balıkçı toplulukları *1824/25 Griesheim Hukuk Felsefesi Dersleri*'nde anayasalara sahip olmamaları nedeniyle açıkça devlet olarak tanımamaktadır, hatta onları kabile, güruh, yığın diye niteler.[269] O halde tanımanın gerçekleşmemesi, uluslararası ilişkilerde nesne olmaya engel teşkil etmektedir. Tanımanın gerçekleşmemesi, bağımsızlığın oluşumunu da engelleyecektir. Neticede kabile tarihin üyesi olamamaktadır ve bu yüzden kabile tarihsiz toplumdur.

Kültürlü-bağımsız toplumun devletlerarası hukukunun nesnesi olurken kültürsüz-bağımlı toplulukların olmaması, devletlerarası sahanın medenî-bağımsız toplulukların diyalektiği olduğu anlamına gelir. Hegel, farklı niteliklere sahip olan bu iki toplum tarzlarını bir birlik halinde görmemektedir. Bununla birlikte, bu iki cenahın savaş ve sömürgecilik yoluyla meydana gelen münasebetlerinden söz eder:[270]

i. *Savaş*: Hegel, savaşı politik gerçeklik sayması nedeniyle yalnızca kültürlü-bağımsız topluluklar arasında çıkan çatışma savaş olmaktadır. Devletin kendini yeterince tanınmış hissetmemesinden ötürü savaş ilanını meşru görür. Bununla beraber tanınma gayesiyle kültürsüz topluluk tarafından devlete karşı savaş yürütebileceğine işaret eder. Bu, Hegel'in kültürsüz toplumları kendi aralarında derecelendirdiği anlamına da gelir: Ziraat toplumu, hayvancılıkla geçinen topluluk ve avcı topluluktan üstünken hayvancılıkla geçinen topluluk, avcı topluluktan üstündür. Biraz önce yukarda Hegelyen göçebeliğin beslenme tarzı olarak hayvancılık ve avcılığa atıfta bulunulmuştu. Bu da gayri medenî

[267] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 203; *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 164-165.
[268] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331.
[269] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 272, § 332.
[270] (2002). *System der Sittlichkeit [Critik des Fichteschen Naturrechts]*, Hrsg. Horst D. Brandt, Felix Meiner Verlag, 71.

toplulukların başka bir sınıflandırması olarak hesaba katıldığında karşımıza şu tablo çıkmaktadır:

1. Medenî	1. Devlet
2. Barbar	2a. Ziraat
	2b. Çobanlık (Göçebe)
	2c. Avcılık (Göçebe)

Tanıma adına barbar ve medenî toplum arasında gerçekleşecek savaş sonucunda barbar topluluk kendine tarihte yer arar.[271] Bu değerlendirme, Hegel'in dünya tarihinin üyesi olabilmenin sadece devlet vasıtasıyla gerçekleşebileceği öğretisinin doğal neticesidir. Burada cevaplanması gereken soru, tüm barbar mı yoksa belirgin barbar sınıfların mı savaş yoluyla devlet olabileceğidir. Kahramanlar hukuku vasıtasıyla ziraatın aile ile birlikte kitleyi devlet yapabileceği görüşü sebebiyle Hegel için bu sınıf yalnızca ziraat seviyesindeki barbar olmalıdır.[272] Bu, ziraat seviyesindeki güruhun kahraman eliyle "kavramsız varlık"ını aşabileceği anlamına gelir. Neticede tarihin üyesi olunacaktır.

ii. *Kolonileşme*: Hegel'in kolonileşmeyi üç perspektiften legalleştirdiği ileri sürülebilir:

   a. *Siyasî Meşruiyet*: Toplumun kendisini yeteri kadar tanınmış hissetmemesi durumunda, kendisine sömürge bulması (veya savaşması) gerektiği, Hegel'in politik meşrulaştırmasıdır. Bu sadece medenî-bağımsız halk tarafından kültürsüz-bağımlı topluma uygulandığında geçerlidir. Sömürgecilik sivil toplumun bir sonucu olduğundan başka bir halkı sömürgeleştirmek isteyen devletin, sivil toplumda belli bir seviyede olması gerekir. Buna karşın devlet olmadığı için kültürsüz-bağımlı toplum, sömürgecilikte bile devletler hukukunun nesnesi değildir.

[271] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 351; Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 131.
[272] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 93 Zusatz, § 102, § 203, § 350, § 351, § 352; *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 284; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 201.

b. *Kültürel Meşruiyet*: Hegelyen sömürgecilik, medeniyetin yaygınlaştırılması anlamına geldiği için kültürsüz toplum sömürülmeye bilkuvve imkân tanıyan toplumdur. Bu nedenden Hegel, İngiltere'yi "medeniyet misyoneri" olarak takdim eder.[273] Geçmiş sömürgeciliğin aksine, yine de kendi döneminde medenîleştirmenin kolonileştirmenin amaçları arasında olmadığını düşünür. Bu bağlamda geçmiş dönemde kültürün sömürgecilik vasıtasıyla başka bir ülkeye transfer olmasıyla buradaki ahalinin anavatandaki insanlarla eşit olmalarına değinir. Fakat kendi zamanındaki durumun böyle olmadığının altını çizer. Buna İspanyol kolonilerini örnek olarak verir. İngilizleri bu konuda İspanyollara nazaran daha liberal görmekteydi. Ancak yeri geldiğinde onları da eleştirir: Jamaika'nın parlamentosu vardı, ne var ki yine de İngiliz parlamentosuyla eşit değildi. Kuzey Amerika kolonileri ise İngiltere'ye denk sayılmadığından İngiliz parlamentosunda temsil edilmedi. Ayrıca kendi vergi yasalarını da çıkartamadılar.[274]

c. *Sömürgeciliğin Ekonomik Meşruiyeti ve Temellendirmesi*: Hegel için sömürgeciliğin ekonomik açıdan meşrulaştırılması aslında sömürgeciliğin temellendirilmesi anlamına da gelir. Ona göre sivil toplumda çözümler bazen akim kaldığından kolonileşme meşrudur.[275] Ülke içinde gereğinden fazla üretim olabileceği gibi tüm yurttaşlar tatmin edilemeyebilir de. Hegel, çözüm olarak maddî yardımseverlik ve kolonileşmeyi önerir: Yardımseverlik, hem yurtta hem de yurt dışında yapılabilir. Buna karşın sömürgeleştirme zorunlu olarak başka toplumla irtibata geçmeyi gerektirir. Hegel, özellikle sömürgeleştirilen yurdun üretimdeki tembelliğinin kolonileşmeye hizmet ettiğine işaret eder. Yine de kolonileşme, her şeyden önce sömüren ülkenin sivil toplumsal sonucudur. Zorunlu olarak başka bir yurtla ilgili olduğundan kolonileşme Hegel için devletler hukukunun bir konusu olabilirdi. Yurtiçi ve yurtdışı olarak iki seçenekli olmasına rağmen maddî yardımseverlik de Hegel için devletler hukukunun konuları arasında yer alabilirdi. Ancak temellendirilmeleri ekonomik olmaları nedeniyle

[273] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 538.
[274] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 248.
[275] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 246, § 247, § 248; Emundts D., Horstmann RP. *G.W.F. Hegel Eine Einführung*, 103.

sömürgecilik ve yardımseverlik, *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*'nin *Sivil Toplum* başlığı altında incelenir. Sivil toplumun sonucu olarak kolonileşmenin ana nedeni, medenî toplumun yeni pazar arayışıdır. Bizatihi ekonomik olan bu temellendirme sivil toplumun neticesidir, yoksa devletler hukukunun değil.[276] Doğası gereği sömürgecilik, yine de bir şekilde uluslararası ilişkilerle ilgilidir. Hegel, milletlerarası ilişkilerin refah temelli olması gerektiğinin altını çizer. Dolayısıyla başta iktisadî çıkarlar sağlayan sömürgeciliğe Hegelyen devletler hukuku cevaz vermekle yetinmez, onu teşvik de eder. Sonuç itibariyle sivil toplumsal temellendirmeye sahip sömürgeciliğin meşruiyeti politik, kültürel ve sivil toplumsal olmaktadır. Hegel, kendi döneminde olduğu gibi geçmiş kolonileşmede de iktisadî temellendirmeye atıfta bulunur. Ancak bunun üretim fazlalığı nedeniyle yeni pazar arayışı için değil, daha kolay geçim sağlamak için yapılmış olduğunun altını çizer.

İmdi ise devletler hukukuyla ilgisi nedeniyle sömürgecilik-deniz ilişkisine değinmek yerinde olacaktır. Hegel, denizi dışarıya açılan endüstrinin anahtarı sayar ve buna Yunan, İngiltere ve İspanya'yı örnek olarak verir. Nasıl ki kara ailenin özüne aitse deniz de endüstrinin temelidir:[277]

Kara	Deniz
Aile	Endüstri

Carl Schmitt, bu öğretisinden dolayı Hegel'in endüstri devrimi sonrası gelişen yeni deniz-kara ilişkisi hakkındaki sırrı çözmeye yaklaşan yegâne müellif olduğunu iddia eder.[278] Hegel, kendi zamanında en büyük iletişim aracı denizin uzak memleketlerle ilişki kurmayı sağladığını ısrarla vurgular. Bu irtibat, sözleşmeyi doğuran hukukî ilişkiler kurulmasını sağladığı gibi önemli bir kültür

[276] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 246, § 248, § 258 Zusatz.
[277] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 247. Hegel, muhtemelen bu bağlamda devletin birliğinden söz etmektedir. Kara burada aileyi, su ise sivil toplumu temsil etmektedir. Bu vesileyle Hegel'in devleti aile ve sivil toplumun birliği olarak ele aldığı hatırlatılmalıdır (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 256).
[278] Schmitt C. (1974). *Der Nomos der Erde im Völlkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Zweite Auflage, Berlin, Duncker & Humboldt, 20. Krş. Ottman H. (1993). Hegel und Carl Schmitt, Vortrag auf dem XIX. Kongreß der Internationalen Hegel-Gesellschaft, Nürnberg, 30. April 1992, *Zeitschrift für Politik*, Jahrgang 40 (Neue Folge), Heft 3: 235.

aracıdır da.[279] Horatius'un aksine Hegel için deniz; kara memleketlerinin ayırıcı unsuru değildir, aksine onları yaklaştıran öğedir. Neticede su, yalnızca sömürgeci devleti sömürgeleştiren yurtla yakınlaştırmamakta ayrıca ister medenî isterse gayrı medenî olsun her türlü topluluğu kendi içinde ve kıyı memleketlerinde birbirine daha fazla yakınlaştırmaktadır. Ayrıca Hegel, su sayesinde düşmanlığın kesildiğine temas eder. Buna karşın Roma'da tüm yabancıların düşman olarak algılandığını söylemesiyle Roma'yı denizden ziyade bir kara İmparatorluğu olarak gördüğü söylenebilir.[280] Diğer taraftan karasal yurtlara göre İskandinav ülkelerinde olduğu gibi kıyı ülkelerinin birbiriyle daha yakın kültürel ve ekonomik ilişkileri olduğuna işaret ederken[281] bunun aksine mesela Mısır, Hint, Çin[282] ve eski Babil'in[283] bu tarz yetenekten mahrum olduklarına temas eder. En sonda ise Hegel nazarında iki tür sömürgeciliğe temas edilecektir:

a. Seyrek-Dağınık Sömürgecilik: Alman sömürgeciliği gibi.
b. Sistematik Sömürgecilik: Yunan sömürgeciliği gibi.[284] Hegel, muhtemelen İngiliz sömürgeciliğini de sistematik görmekteydi. .

Hegelyen uluslararası hukuk, tarihin üyesi medenî-bağımsız devletlerin birliği olduğu için kültürsüz topluluklar tarihsizdir.

2.3. Nesnelliği Problemli Olan: Hristiyan-Cermen Dışı Dünya

İlginç bir şekilde Hegel, bu taifenin devletler hukukunda düşük topluluktan daha fazla problematik olabileceğini belirtir.[285] Bunun ana etmeni, düşük seviyeli toplumun tanınmasını imkânsız addetmesine karşın belirgin bazı dinleri temel alan devlet veya toplumsal oluşumun tanınmasını karmaşık görmesidir. O, bu konuda iki monoteist din mensuplarını örnek olarak zikreder: Yahudi toplumunu ve Müslüman toplumları, ancak tarihsel olarak eski Yahudi ve Müslümanları. Hegel'in Yahudi toplumunu tekil, Müslüman toplumları çoğul olarak ifadelendirmesine dikkat çekilmelidir. Muhtemelen bunu bilerek

[279] Su-uygarlık ilişkisi açısından krş. Braudel F. *Uygarlıkların Grameri*, 40-41.
[280] Hegel GWF. Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 247.
[281] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 247.
[282] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 247; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 233.
[283] *Die Philosophie des Rechts Vorlesung von 1821/22*, Hrsg. Hansgeorg Hoppe, § 247.
[284] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 248.
[285] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331.

yapmakta çünkü kendi zamanında Yahudi devleti yoktu, Müslüman ülkelerse ona göre çoktandır dünya sahnesinden çekildiklerinden artık gerçek devlet değildi.[286] Hegel, Yahudilik'i aşkınlık, yani tenzih dini diye tanımlar, keza İslam'ı da.[287] Bununla birlikte İslam'ın Yahudilik'in ulus sınırlamasını aştığına temas ederken[288] İslam'ın çok uluslu olduğunu söylemek istemektedir. Netice itibariyle tanımı Yahudilik'in tanımı aşkınlık olan beynelmilel bir dinle karşı karşıyayız. İşte bu bağlamda Hegel için İslam, bir nevi beynelmilel Yahudiliktir. Şimdi ise Yahudilik ve İslam'ın Hegelyen devletler hukukunda neden zorluklarla karışılabileceği tahlil edilecektir:

i. *Yahudilik*:[289] Ludwig Siep, Hegel'in Yahudilik'in bazı yönlerini doğulu, ancak buna karşın bazılarını ise batılı gördüğüne işaret eder.[290] *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi* § 209. bölümde Hegel, insan olmanın değerini bilmenin kosmopolitizme götürmemesi gerektiğini belirtmesine rağmen Yahudi'nin; Alman, Katolik, İtalyan, Protestan ve diğerleri gibi öncelikle insan oluşuna değinir.[291] Joachim Ritter'in öne sürdüğü gibi bu ifadelerin sivil toplumda hukukî insan, yani bourgeois olma anlamına çekilmesi gerekir.[292] Hegel ayrıca devletin sadece Hristiyan değil, Yahudi mezheplerini de barındırabileceğini belirtir.[293] Aslında o, Yahudi'nin devlette ayrıma tabi tutulmaması, insan gibi muamele görmesi ve dinsel hoşgörüyle karşılanması taraftarıydı. Bu dinsel hoşgörünün Quaker, Anabaptist gibi dini cemiyetlere de verilmesini savunur. Hegel'e göre Yahudilik dâhil bu tarz dinî gruplar, devlet kurma yetisine sahip

[286] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 434.
[287] Zeller E. (1982). Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Religion (Zweite Auflage 1840), Die Flucht in den Begriff, Materielien zu Hegels Religionsphilosophie, Hrsg. Graf FW., Wagner F., *Deutscher Idealismus*, Philosophie und Wirkungsgeschichte in Quellen und Studien, Hrsg. Baumgartner HM., Bubner R., Cramer K., Hartmann K., Krings H.,Pöggeler O., Prauss G., Riedel M., Simon J., Theunissen M., Wiehl R., Wieland W., Band 6, Die Flucht in den Begriff, Stuttgart, Klett-Cotta, 130. Hegel'in çağdaşı Schopenhauer ise İslam'ı Yahudilik'in bir çeşidi olarak lanse etmektedir ((2012) İrade ve Tasarım Olarak Dünya, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler* içinde, Haz. Doğan Özlem - Güçlü Ateşoğlu, Ankara, Doğu Batı, 253).
[288] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 86; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, Suhrkamp, § 393 Zusatz; Jonkers P. (2006). Judentum, In: *Hegel Lexikon*, Cobben, P. G., Cruysberghs, P., Jonkers, P. H. A. I., & de Vos, L. (Eds.), Darmstadt, Wissenschaftlichen Buchgesellschaft Darmstadt, 221.
[289] Spinoza'nın Yahudilikle ilgili birçok değerlendirmesi, Hegel'in değerlendirmeleriyle benzerlik taşır. Mesela bkz. Spinoza B. (2010). *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Akal CB., Ergün R., 2. Baskı, Ankara, Dost Yayınevi, 63-65, 74-79, 87.
[290] Siep L. *Hegel und Europa*, s. 7 Fussnote 9.
[291] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 209. Krş. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 270 Fussnote (2. Fussnote, s. 421); Avineri S. (1963: Apr.). A note on Hegel's views on jewish emancipation, *Jewish Social Studies*, Vol. 25 No. 2: 145-147; Siep L. *Der Staat als irdischer Gott*, 167.
[292] Ritter J. *Hegel und die französische Revolution*, 65.
[293] Hegel GWF. *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 225.

değildir. Kendi kurmadıkları devlette her ne kadar bourgeois olmalarına tarafgir olsa dahi onların citoyen olamadıkları kanaatindedir. Bunun dışında Yahudilerle ilgili ciddî bir sorunu gündeme getirir: Onlarla kontak halinde olmak zordur zira Yahudi, Yahudi olmayanla yeme-içme eyleminde bulunamaz.[294] Teolojik olaraksa Hegel nazarında Yehova soyut olduğu ve Yahudi, özgürlük olmadan verilmiş bir dini kanunu takip ettiği için Yahudi; bağımsız ve somut değildir.[295] Sonuç itibariyle Yahudi; bilinç, özgürlük ve kendisi için seviyelerinde değildir. Buna karşın Hegel, Yehova'ya ibadeti Yahudi ailesi ile irtibatlı gördüğünden Yahudi aileyi bağımsız sayar. Böylece örneğin nasıl ki Demeter ve Triptelemos, Yunan; Penatlar ise Roma ailesini oluşturmuşsa[296] aynı şekilde Yehova Yahudi ailesini meydana getirir. Diğer bir deyişle Yehova'yı aile tanrısı olarak gören Hegel, bundan dolayı Yahudilik'i bizatihi aile dini sayar. Bununla birlikte Yahudilik'in tarihte Mısırdan sürülenler tarafından Kenan diyarının fethi sayesinde halk olma seviyesine yükselebildiğini anlatırken[297] Yahudi halkını yine de gerçek bir devlet olarak görmediğine işaret edilmesi gerekir zira Yahudilik'in bizatihi devlet olmadığının altını çizer. Ayrıca Yahudiler bağlamında halk kelimesini kullanırken sivil toplumdan biraz nasibini almış dini cemaat anlamını yükler gibidir. İlginç bir şekilde Yahudilerin Mısırdan Kenan'a gitmesini göçebelikten ziraata geçme olarak lanse eder. Göçebelikte henüz devlet seviyesinden söz etmeyen Hegel için ziraat evlilik ile beraber devletin bidayetidir.[298] Sivil toplumun ilk merhalesi ziraatle mülkiyetin de başladığı düşüncesinde olan Hegel; Yahudilik ve mülkiyet ilişkisi hakkında bildiğimiz kadarıyla konuşmamaktadır. Sonuçta Hegel'in Yahudi ailesini olgun, diğer taraftan Yahudi sivil toplumunu ise noksan, yani gerçek-olmayan olarak gördüğü öne sürülebilir. Bu sebepten Yehova tam anlamıyla bir sivil toplum

[294] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 159.
[295] Hegel, bununla özneyi somut mutlak sayesinde özgür, kendisi için yapan Hristiyanlığın delili ontolojik delili de kasteder.
[296] Hegel GWF. Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 257. Burada Hegel'in kendi bazı göndermelerine dayanarak Yehova'nın statüsünü daha iyi göstermek için Yehova bazı tanrılarla karşılaştırılıyor. Dolayısıyla milletlerde tanrıların oynadığı rollere tam manasıyla değinilmemiştir.
[297] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 244, 390; *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 72, 86.
[298] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 203. Ancak Hegel'e göre devletin başlangıcı, perspektife göre çeşitlendirilebilir. Mesela dünya ruhu ve din, daha teolojik bir perspektiften devletin başlangıcı olarak lanse edilebilir.

tanrısı olamamaktadır. Hegel, Yunan'da Demeter ve Triptelemos'u aile, ziraat ve mülkiyet hukukunun[299] tanrıları olarak lanse eder. Athena ve Zeus[300] ise politik tanrılardır. Bunun yanı sıra Roma'da Penatlar aile tanrılarıyken Jüpiter[301] ise politik tanrıdır. Yehova ise Zeus, Athena ve Jüpiter'in aksine politik tanrı değildir. İlk etapta belki Yehova; Demeter ve Triptelemos gibi aile ve sivil toplumun ilk seviyesi olan ziraat tanrısı olarak onlara eşdeğer gibi gözükür. Lakin Hegel, aileyi sivil toplum ve devletten ayıramayan toplumlarda ailenin kendisini dinden ayıramayacağı için o devletin teokratik olacağını belirtir.[302] Gerçi bu açıklamaları, öncelikle dünya tarihinin ilk evresi Doğu dünyası için yapar görünümündedir. Zaten Yahudiler için devleti öngörmemesi nedeniyle bu açıklamalar onları kapsamamalıdır. Yahudi olmayan toplum bile en azından politik bir tanrı sayesinde devlet olma imkânına sahipken Hegel, Yahudileri bundan da mahrum bırakır. Dini devletin temeli olarak görmesi sebebiyle Hegel'in aslında Yahudiliği devlete yetkin görmesi gerekirdi, denebilir. Oysaki bu defa tam tersi bir durum geçerlidir: Din, devletin kurulmasını engelleyen unsurdur. Dini devleti kuran Tanrı bilgisi olarak gören Hegel, Yehova'nın İbrahim ve soyunun eksklüsif koruyucu tanrısı olduğunu belirtir.[303] Sonuç itibariyle bu Tanrı bilgisi eksklüsif Yahudi halkını oluşturdu, ama Yahudi devletini değil. Sadece bir halk[304] Bir'i[305] tanır ve bir halk Bir tarafından tanınır. Bu olgu tabiatıyla Hegel nazarında birbirleriyle savaş, diplomasi, tanıma gibi ilişkiler içerisindeki Yunan tanrılarının durumu gibi olmayacaktır. O buradan ayrıca şöyle bir sonuç çıkarır: Yehova yalnızca Yahudileri tanıdığından onlar başka bir meşruiyete ihtiyaç duymazlar. Yani Yahudi halkı tek hakikî Tanrı gibi tek hakikî halktır. Bunun yanı sıra Hegel, Yahudilik'in hakikatini ruhsallıkta görür. Yukarda belirtildiği gibi Yahudilik'in doğaüstü ruhsal tanrısı doğanın

[299] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 80; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 103; (2005). *Die Philosophie der Geschichte Vorlesungsmitschrift Heimann (Winter 1830/1831)*, Hrsg. Klaus Vieweg, jena-sophia, Studien und Editionen zum deutschen Idealismus und zur Frühromantik, Herausgegeben von Christoph Jamme und Klaus Vieweg, Abteilung I – Editionen Band 3, Münschen, Wilhelm Fink Verlag, 119.

[300] *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Hoffmeister J., 177; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 300; *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 104.

[301] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 105.

[302] Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, 60-61.

[303] (1986). Die Positivität der christlichen Religion (1795/1796), Zusätze, In *Frühe Schriften*, Werke 1, Suhrkamp, 200; *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 72, 84.

[304] Yahudi halkı.

[305] Tanrıyı.

yaratıcısıdır ve doğa Tanrı'ya hizmet eder. Bu ulûhiyet telakkisinin devletler hukukunda da karşılığı olacaktır. Şöyle ki: Yahudi halkı, ruhsal Yehova'nın sadece kendisini tanımasından dolayı tek ruhsal toplumdur. Buna karşın diğer toplumlar, maddî doğa gibi bizatihi ruhsal olmadıkları için gerçek değildirler.[306] Neticede Yahudi halk ötekileri tanımayacaktır. Nasıl ki doğa Tanrı'nın hizmetindeyse diğer halklar Yahudilerin hizmetindedir. Ayrıca Hegel nazarında Tanrı'nın aşkınlığı öğretisi Yahudileri kapalı halk yapmıştır. Bunu batıl inanç olarak niteler ve bunun sebebi olarak kültür eksikliğine temas eder. Aslında bu husus da Hegel açısından Yahudi dininin eksikliği sebebiyle Yahudilerin devleti oluşturabilecek kadar güçlü tarzda kültür formları sanat, din ve felsefeye sahip olamadıkları anlamına gelecektir. Neticede Hegel'in tüm Yahudi kültür formlarının politik tarzda olmadığı görüşünde olduğu söylenmelidir. Peki, Hegel geçmişte milattan önce ortaya çıkmış iki Yahudi devletine nasıl bakmıştır? Onlar Hegel için ölü insan vücudu mesabesindeydi: Vardılar, ama gerçek değillerdi. Bu iki devleti Yahudi dininin tekil kapalı olması sebebiyle de çelişkili görür.[307] Ayrıca Yahudiliği devletler hukukunda Ahdi-i Atik'in halkların yok edilmesini ölçüt kabul ettikleri için suçlar. Bununla geçmişte geçerli olan bir durumun çağdaş bir ilke olarak kabulünün problem olduğunu söylemek istemektedir. Bu konuda özellikle hukuklarını değişmez addeden Yahudilerin tutumundan çekinmektedir.[308]

ii. *İslam*: Hegel, Yahudilik'in aksine aile dini olarak saymadığı İslam'a tanıma çerçevesinde farklı bir yaklaşıma sahiptir. İslam'ı Hristiyanlık gibi evrensel addetmesine rağmen devletler hukukunda problematik görmesi şu nedenlerden kaynaklanıyor görünmektedir:

   a. *(Tarihî Neden) İslam'ın Özellikle Hristiyan-Roma Topraklarındaki Yayılması*: Hegel, Maximilien Robespierre'in özgürlük ve terör ilkesinin İslam'da din ve teröre tekabül ettiğini öne sürer. Gerçi İslam'ın sonraları bu tutumunda hafiflemeye gittiğine ekler. İlk dönemlerde İslam'a geçmeyenlerin Araplar tarafından öldürüldüğüne, ama sonraları ise belli bir

[306] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 72; Rosenkranz K. *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 138.
[307] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 241-244.
[308] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 122.

vergi karşılığında yaşamalarına müsaade edildiklerine değinir.[309] Hegel'in bu kontekste aşırı batılı önyargılardan kesinlikle âri olmadığı ve bu hususta onu en çok rahatsız eden şeyin İslam'ın bilhassa Hristiyan topraklarındaki yayılmacılığı olduğu belirtilmelidir. Karl Rosenkranz'ın ise İslam bağlamındaki Hegel okuması epey ilginçtir. O, Hegel'in İslam'ı Hıristiyan-Cermen dünyanın olumsuzlaması olarak gördüğünü ileri sürer. Hegel hakkında, Hıristiyanlığın İslam'dan cihadı alıp Müslümanların Afrika ve Asya'da uyguladıkları inanç uğruna savaşı, Slav ve Finlere karşı uyguladığını belirtir. Muhtemelen Rosenkranz, İslam din savaşı olumsuzlamasının Hristiyanlık için Hegel tarafından olumlulaştırıldığı düşüncesindeydi.[310]

b. *(Felsefî Neden) Öteki İslam*: Friedrich Engels ve Karl Kautsky, Ortaçağ Avrupa'sının Hıristiyanlık eliyle İslam karşıtlığı üzerinden birlik kurdukları,[311] savıyla aslında Batıda İslam'ın ötekileştirilmiş olduğuna temas ederler. Aynı tutuma Hegel'in de sahip olduğu söylenmelidir. Her ne kadar İslamı, Hristiyanlığa yakın saysa da İslam ötekidir.[312] Bunun doğal sonucu olarak, İslam'ın devletler hukukunda muhtemelen aynı şekilde öteki olarak kalmaya devam etmesi gerektiğini düşünüyordu.

c. *(Teolojik Neden) İslam'ın Son Dünya Dini Olması ve Hz. İsa'nın sadece Kul Olması*: Kesin olan şu ki, Hegel bunları kabul etmek istemiyor. Var olmuş tüm dinleri neredeyse teker teker bulup *Din Felsefesi Dersleri*'ne entegre eden Hegel, İslam'a yer vermeyi ise unutmuştu(!) İslam'ın son dünya dini olması, aslında ilerlemeci Hegel'in olumlu anlamda kabul etmekte zorlanacağı bir hususdu. Hz. İsa'nın sadece kul olması ise onun tanrısallığına, yani teslis ve hulula yapılan itirazdır.[313] Gerçekten de Kur'an-ı Kerim, Fazlurrahman'ın ifade ettiği gibi en müspet yaklaşımı Hristiyanlığa karşı sergilemesine rağmen onu teslis ve hulul ekseninde bazen ılımlı bazen

[309] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 431, 433; *Rosenkranz K. Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 111-112.
[310] *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 111-112.
[311] Engels F., Kautsky K. (1975). Juristen-Sozialismus, In: *Karl Marx/Friedrich Engels - Werke. Band 21*, 5. Auflage, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage 1962, Berlin/DDR, (Karl) Dietz Verlag, 491. Krş. Said E. (1979*). Orientalism*, New York, Vintage Books, 3.
[312] Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 394 Zusatz.
[313] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II*, 337.

ise sert eleştirir.[314] Hegelyen devletler hukukunun temelinde din olduğu belirtilmişti. Dolayısıyla teolojik olarak sorunlu gördüğü İslam'ı Hegel'in devletler hukukunda da sorunlu saymasına şaşmamalıdır.

d. *(Dış Politik Neden) Beynelmilel Politik Tanrı Allah*: Hegel'e göre Hristiyanlık ve İslam'da Tanrı, Yahudilik'in aksine, beynelmilel ve politiktir:

Politik Tanrı

Yunan	Zeus, Athena
Roma	Jüpiter
Yahudilik	-
Hıristiyanlık	Gott
İslam	Allah

Devletler hukukunun temelinde din olduğu hatırlanacak olursa Hegel geçmişte Müslümanların bir nevi alternatif devletler hukuku geliştirmiş olduklarının farkındaydı ve geçmişteki Müslümanlar ifadesiyle kastettiği öncelikle bu olmalıdır. İlk üç maddeyi ise geçmişteki Müslümanlar ile sınırlamıyor zira o durumlar kendi zamanında da geçerliydi. Hegel zamanında İslam, devletler hukukunda eskiden oynadığı rolü artık oynamıyordu. Hegel'in kendisi de buna İslam tarihten silindi, diye temas eder.

En sonda ise Hegelyen devletler hukuku nezdinde başka problematik dinî gruplar olup olmadığını tartışmak gerekir. Aslında Hegel için tabiri caizse Protestan devlet dışında tüm devlet şekilleri uluslararası ilişkilerde problematiktir. Cermen-Hristiyan dünyada en yetkin devlet Protestan devletlerdir. Diğerler ülkeler ise bu devlet tarzını dinî seviyelerine göre aşağı doğru tedricen takip edeceklerdir. Buna göre Hegel için mesela Prusya'nın Protestan İsveç ile kurduğu uluslararası ilişki Ortodoks Rusya ile kurduğu ilişkiden daha sağlıklıydı. Ya da Prusya'nın Hristiyan olmayan Japonya ile kurduğu alaka ise Hristiyan Rusya ile geliştirilenden daha az problematikti.

[314] Fazlurrahman (2011). *Anakonularıyla Kur'an*, çev. Açıkgenç A., Ankara Okulu, 246-247.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DEVLETLER HUKUKUNUN İCRASI

3.1. Devletler Hukukunun Başlangıcı

Hegelyen devletler hukukunun başlangıcı hem devlet hem de tarih olarak tespit olunabilir. Devletin bizatihi ötekini ihtiva etmesi nedeniyle devlet, devletler hukukunun gerçekliğini tarih sayesinde elde etmesi nedeniyle ise tarihtir. Buna göre tarihin başlangıcı devletler hukukunun bidayeti, sonu ise devletler hukukun nihayetidir. Hegel için tarihin başlangıcı devletin oluşumuyken sonu ise Cermen-Hıristiyan hükümranlığıdır. Güneş, Asya'da dünya tarihinin ilk devri olarak doğmuştu, Avrupa da ise son devir olarak batıyor. Hegel'e göre bu coğrafî hakikat doğa ruhu ile uyumludur zira dünya yuvarlaktır ve tarih yine bir daha dünya etrafında dönmeyecektir. Netice itibariyle tarihsel olarak uluslararası ilişkiler tarihi, Doğu dünyasında başlamış, Cermen dünyayla son buluyor.[315] Peki, kimdir bu Cermenler?

Ludwig Siep'in belirttiği gibi Hegel için Cermenler, Roma İmparatorluğunu fethedip Hristiyanlığı kabul eden doğulu ve kuzeyli barbarlardır ve bu halk tarihin en belirleyici unsurudur.[316] Henning Ottmann'ın vurguladığı gibi Hegel Cermen dünyayla sadece Alman ulusunu değil, çok ulusluluğu kasteder.[317] Hristiyan-Cermen dünya, aslında bugünkü Batı, yani Avrupa-Hristiyan uygarlığıdır.[318] Buna göre, Hegel için medeniyetin ana etmeni -ki bu Arnold Toynbee ve Huntington'da aynıdır- dindir. Ek olarak Ludwig Siep, Thomas Mertens ve Alison Stone'un ifade ettikleri gibi Hegel Avrupamerkezcidir.[319] Hegel'in kendisi Protestanlık olarak kuzey prensibini, dünya ruhunun en yüce formu olarak takdim eder.[320] Buna göre farklı kültürel milletler, dini noksanlıkları nedeniyle kültürel ve politik eksikliklere sahip olacaktır. Bu derecelendirme Avrupalılar'ın üstünlüğüyle

---

[315] Hegel GWF *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 134, 524; Soykan ÖN. (1999). Hegel sisteminde tarih felsefesi betimleyici-eleştirel bir giriş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (1): 288.
[316] Siep L. *Hegel und Europa*, 12; Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, Hrsg. Karl Bremer,
[317] Ottmann H. Die Weltgeschichte, 438.
[318] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Hrsg. Georg Lasson, 758; Stone A. Hegel and colonialism, 4.
[319] Siep L. *Hegel und Europa*, 8; Mertens T. (2003). Hegel and the end of Europe, *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, Vol. 89, No 1, Franz Steiner Verlag, 52; Stone A. Hegel and colonialism, 3.
[320] Hegel GWF. Glauben und Wissen oder die Reflexionsphilosophie der Subjektivität in der Vollständigkeit ihrer Formen als Kantische, Jacobische und Fichtesche Philosophie, In: *Jenaer Schriften*, Werke 2, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 289.

sonuçlanacaktır ki, Hegel'in istediği de budur. Devletler hukukunda ister istemez bu tarz bakış açıları bazı zorlukları beraberinde getirir.

Hegel bağlamında cevaplanması gereken en önemli sorulardan biri, Avrupa kıtasında yer almayan Amerika'nın Avrupalı olup-olmayışıdır. Amerika'yı her ne kadar yeni dünyaya ait ve oluşum safhasında saymasına rağmen değerleri açısından Avrupalı sayar. Bu, Hegel açısından Avrupalı kimliğinin daha çok kültürel bir kimlik olduğu anlamına gelir. Ne var ki halen oluşum safhasında gördüğü Amerika'yı tam anlamıyla Avrupalı gördüğü söylenemez zira Hegelyen ifadelerle söyleyecek olursak: Amerika potansiyel Avrupalı'dır, henüz bilfiil değil. Amerika kıtası, Avrupa'nın daha batısında Avrupa ve Asya arasında yer alır. Hegel, geleceğin ülkesi olarak gördüğü Amerika'yı[321] Avrupa'dan sonra güneşin batacağı yer olarak tespit edebilecekken etmemesi dikkate şayandır. Sonuç olarak Hegel, insanda şöyle bir izlenim bırakır: Amerika kıtası Avrupa ile benzer bir seviyeye gelse dahi bu ancak Avrupa sayesinde olabilir. Öte yandan bu Hegel için Avrupa'nın merkezde duracağı ve Amerika'nın Avrupa kültürünü aşamayacağı manasına gelir çünkü Avrupa tarihin sonudur. Sonuçta yeni dünyaya tek seçenek kalacaktır: Avrupa'yı taklit etmek. Bu sadece Protestan Amerika için değil; Kolombiya, Brezilya, Arjantin gibi Katolik Güney Amerika devletleri için de geçerlidir. Bu ayrıca Alman, Protestan ve Avrupa kıtasında olmayan devletlerin Cermen şiarlara sahip olabileceği anlamına gelir. Benzer şekilde Hristiyan olmayan halklar Cermen ruhundan nasiplerini alacaktır, her ne kadar Hristiyan halk kadar hakikate ulaşamasalar dahi. Bununla birlikte Hegel'e göre bu taklitçi memleketler, çağdaş öğretiler kendilerinden neşet etmediğinden dolayı çağdaşlık ve yerlilik açısından ikilemler yaşamaya mahkûmdurlar. Bu bağlamda Hegelyen tedricilik gündeme gelir: Protestan devlet Katolik devlete nazaran daha gerçekken Katolik devlet Hristiyan olmayan devlete nazaran daha gerçektir. Yani en gerçek devlet en gerçek dine sahip olandır. En gerçek din ise en ruhsal Tanrı bilgisine sahip olandır. Netice itibariyle en fazla hakikat en ruhsaldadır. Hegel, bu ruh-hakikat birliğini Protestan ilke olarak lanse eder.[322] Dolayısıyla devletlerarası ilişkilerde bu öğretiyi işlevsel bir biçimde kullandığı gözden kaçırılmamalıdır.

Hegel, Cermen dünyanın Cermen ulusların Hristiyanlaşmasıyla başladığını, Ortaçağda geliştiğini, en sonda ise Hristiyanlığın en yüce hakikat seviyesi Protestanlıkla

[321] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 114.
[322] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 72, 519; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 597; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, 63.

zirveye ulaştığı kanaatindedir.[323] O halde Cermenlerin dünyevî-tarihî dünyaları din ile başlar. Bu noktada Hegel; dünyevilik ve ilahîliği uzlaştırmaya çalıştırır. Katoliklikte kutsal-profan ikileminin aşılamadığını düşündüğü için Katoliklikte ilahî-beşerî birliğini imkân dâhilinde görmez.[324] Buna karşın Protestanlığın dinî ilerlemeyi dünyevî olana uygulamada daha başarılı olduğu kanaatindedir. Cermen dünyayı, dünya tarihinin diğer evreleri Doğu, Yunan ve Roma'dan ilahî olanı beşerî olanla uzlaştırdığı için ayırır.[325] Hatta tanrısallık-dünyevilik birliğinin bizzat Hristiyanlıktan neşet ettiğini belirtir. Neticede Cermen dünyada devletler hukukunun başlangıcı, esas itibariyle Hristiyanlığın doğuşu olacaktır. Zaten Hristiyanlık olmaksızın Cermenler Hristiyanlaşıp Cermen dünyayı oluşturamayacaklardı. Bu bağlamda Hegel'in Martin Lutherle Hristiyanlığın nihaî formuna ulaştığı görüşü hatırlanmalıdır. Bu nihaî Protestan formda devlet, devletler hukuku ve tarih en yetkin şekilde olacaktır. Alexandre Kojève ve takipçisi Francis Fukuyama ise Hegelyen tarihin tamamlanışını, özellikle 1806 Jena Savaşı başta olmak üzere Napolyon Savaşları yoluyla yeni sistemin türdeş ve evrenselleşmesi olarak gösterir.[326] Buradan ayrıca onların tarihin nihayetini bir nevi bidayetiyle başlattıkları ortaya çıkar. Kojève ve Fukuyama'nın Hristiyanlık ve Protestanlığa tarihin sonu bağlamında hak ettiği değeri vermediklerine işaret etmek gerekir. Hegel için Hristiyanlık; Fransız Devrimi ve Napolyon Bonapart'a nazaran daha merkezdedir. Elbette ki Hegel, Fransız Devrimi ve Napolyon'a önem atfeder. Fakat Fransız devrimi, Katolik bir devlette ortaya çıktığı için eksiktir, çatışmalara yol açmıştır zira en başta Katoliklikte -Protestanlığın aksine- Tanrı enfüste değil âfakta bilindiğinden Katoliklikte tam manasıyla ruh-hakikat birliği gerçekleşmemektedir. Neticede Hegel, devrimin kabulü için Fransa ve diğer Katolik ülkelerde iç çatışmaların yaşandığına değinir.[327] Kojève ve Fukuyama, tarihin sonunu aktüel-politik değerlerle başlatmak istemiş de olabilirler. Bu yine de Hristiyanlık ve Protestanlığın Hegelyen devletler hukuku ve tarihi bağlamındaki değerini düşürmez. Hatta Hegel açısından Hristiyanlık ve Protestanlık, tarihin bidayet ve nihayeti olarak da ele alınmalıdır. Böylece Kojève ve Fukuyama'nın politik-tarihî perspektiflerinin ötesine de gidilir.

---

[323] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 415-417.
[324] Siep L. *Der Staat als irdischer Gott*, 178.
[325] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 358.
[326] Kojève A. (2012). *Hegel Felsefesine Giriş*, çev. Selahaddin Hilav, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 28-29, 37-39, 47-49, 197; Fukuyama F. (Summer 1989). The end of history? *The National Interest*, No. 16; 2-6. Gerçi Fukuyama bu makalesinde tüm Napolyon Savaşlarını değil, yalnızca 1806 Jena Savaşını zikreder.
[327] Krş. Van Vredenburch WCAB. (1896). *De Staatsleer van Hegel en hare Toepassing*, Doctor in de Staatsweteschap aan de Rijks Universiteit te Utrecht, Utrecht, P. Den. Boer, 82, 89-91.

3.2. Devletin Çokluğu

Uluslararası ilişkilerle ilgili önemli bir konu olmasına rağmen devletlerin çokluğu hakkında pek fazla çalışma yapılmamıştır. Devletin çokluğunu sistematik olarak tahlil etmese bile Hegel'in kendisinin konu hakkında belirli bir tutumu vardır. Hatta devletin kesreti bilinmeden devletlerarası ilişkiler üzerine söylediklerinin tam anlamıyla anlaşılamayacağına işaret etmek gerekir.[328]

Hegel için çokluk tek başına hakikate tekabül etmez. Hakikat; birlik ve çokluğun birliğidir. Dolayısıyla devlet çokluk momentinden geçmek zorundadır. Sonuçta uluslararası ilişkiler sadece çokluk içeresinde oluşabilir. Hegel nezdinde çoklu devlet hakkında tespit edilen gerekçeler sırasıyla şunlardır:

i. Devlet; din, ruh, sanat, yasama, felsefe gibi diğer ruhsal kavramlar gibi çokluk içerisinde meydana gelir. Böylece mesela din; Hristiyanlık, Yahudilik vs., ruh; sonlu ruh, Kutsal Ruh, dünya ruhu vs., sanat; Yunan sanatı, Romantik sanat vs. olarak meydana gelir. Aslında Hegel için önceden belirtildiği gibi Tanrı'nın kendisi Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak yansır. Sonuçta tüm tümel kavramlar çokluk içerisinde tikel ve tekilleşmektedir.[329] Dolayısıyla devletin kesreti diğer ruhsal kavramların çokluğu gibi Hegel sisteminin bir parçası olarak görülmelidir.

ii. "Aklî olan, gerçek olacaktır ve gerçek olan aklî olacaktır."[330] Evrensel monarşi, ruhsal bir kavram olmadığı için var olmadı ve olmayacaktır da.[331] Neticede evrensel tek devlet olamayacağından hep çoklu devlet var olacaktır. Hegel için zaman, ruhun yansıyıcı formudur ve ruhsal kavramın zamansal birliği vardır. O halde ruhsal formun hakikî zamansal formu ezelîlik-ebedîliktir. Buna göre evrensel monarşi veya dünya devleti imkân dâhilinde değildir. Buna karşın Hegel'in evrimci bir filozof olarak tanınması nedeniyle dünya devletini gelecekte imkân dâhilinde görmüş olabileceği iddiasında bulunabilir. Gerçekliği

[328] Hegel'de devletlerin çokluğunu temellendiren bir çalışma tarafımızdan bilinmemektedir.
[329] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 251; (1986). Begriffslehre für die Oberklasse (1809/10), In: *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, Werke 4, Frankfurt am Main, Suhrkamp, § 73.
[330] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 51.
[331] Hegel GWF. (1986). Verfassung Deutschlands (1800-1802), In: *Frühe Schriften*, Werke 1, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 571. Hegel, burada "Idee" kelimesini kullanır. Fakat bunu ruhsal kavram değil, tahayyül anlamında kullanır. Bu bağlamdan da belli olmaktadır

bilkuvve ve bilfiilliğin birliği olarak telakki eden Hegel'in dünya devletinin bilkuvveliğini bile tanımadığı hatırlanacak olursa bu savın yersiz olduğu görülecektir. Dolayısıyla üniversal devlet; imkânı gerçek olmayan, içi boş yalın bir kavram olarak kalmaya mahkûmdur.

iii. Devletler paktı, ülkelerin egemenlik ve ötekiliğinin yok olması manasına gelir.[332] Oysaki Hegelyen devlet öğretisinde devletler hukuku bir çeşit egemenlerin diyalektik er meydanıdır. Ayrıca Hegel, zaman ruhunun bahşettiği dünyaların etkinliğini gerekli görür, mesela Cermen dünyanın. Tek milletin dünya devletine sahip olduğu yerde ise bu gereksizdir.

iv. Devletin esası din kesrette varlık bulduğundan[333] devlet çokluk içeresinde gerçekleşmek zorundadır. Önemli olan başka bir husus ise Hegel için sadece bir dinin devletin temeli olabileceğidir. Örneğin birçok mezhep barındırmasına rağmen Protestanlık, Amerika'nın esasıdır.[334]

v. Devlet, mantığa göre zorunlu olarak çokluk içerisinde yansır: Hegelyen tümel-tikel-tekil birliği esastır. Bu sebepten bu birliğin olduğu yerde, ister istemez çokluktan söz edilecektir. Tekil mevcut devlet, salt tekillik olmayıp tümel ve tikellikle birliktedir çünkü devletin yalnızca tekil olarak algılanışı müdrikenin bakış açısıdır, ruhun değil.

vi. Devletler, dünya tarihinin ön koşuludur.[335] O halde devlet çokluk içerisinde ortaya çıkmak zorundadır.

vii. Halk ruhu devleti oluşturur. Bunun sonucunda her halk ruhu kendi devletine sahiptir.

viii. Doğal sebep olarak Hegelyen coğrafya ve antropoloji sayılmalıdır. Halk ruhu belirli doğal bir coğrafya ve antropolojiye sahip olduğundan devletin kesret içinde ortaya çıkması kaçınılmazdır.

---

[332] (1987). *Jenaer Systemenentwürfe III Naturphilosophie und Philosophie des Geistes*, Hrsg. Rolf-Peter Horstmann, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 250.
[333] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 564; *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 251-252.
[334] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 111.
[335] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 283.

Sonuçta devletin çokluğu zorunlu olmaktadır. O halde kesret zorunlu olarak devletler hukukunun momentidir. Bununla birlikte Hegel'e göre devletin çokluğu olan devletler hukuku, yine de devletleri birleştirememekte, onu birleştiren yegâne güç tarihtir.

3.3. Dünya Yurttaşlığı - Devlet Yurttaşlığı Çatışması

Henning Ottmann'ın değindiği gibi Hegel kendini bilhassa kozmopolit Immanuel Kant'a karşı konumlandırır.[336] Netice itibariyle Hegel, dünya yurttaşı Kant'ın karşısına devlet yurttaşı olarak çıkar. Bununla beraber Ottmann [337] ve Karl Rosenkranz,[338] doğru bir şekilde iki filozof arasındaki benzer kategorileştirmelere işaret ederler:[339]

Kant	Hegel
Devlet Hukuku	İçsel Devlet Hukuk
Uluslararası Hukuk	Dışsal Devlet Hukuku
Dünya Yurttaşlığı	Dünya Tarihi

Buna göre Kant için sivil hukuk üçe ayrılır: Devlet, devletler ve dünya yurttaşlığı hukuku. Ottmann, Kantian dünya yurttaşlığının ziyaret hukukuna dayanmasından dolayı onun çok büyük bir anlamının olmadığını öne sürer. Fakat Kant'ın ebedî barış öğretisinde, dünya yurttaşlığına tekabül eden hususlar vardır. Buna dünya yurttaşlığı hukuku ve savaşları engelleyebilecek ebedî barış[340] veyahut cumhuriyetçiliği insan haklarını karşılayan yegâne sivil anayasa görmesi nedeniyle tüm devletlerin anayasası olması gerektiği gibi Kantian düşünceler örnek olarak verilebilir.[341] Diğer taraftan Kant, meşhur hukukçular Hugo Grotious, Samuel von Pufendorf ve Emmerich de Vattel'i devletler hukukunu savaş hukuku olarak şekillendirdikleri için eleştirir. Kant, bu durumu dünya yurttaşlığına denk gelen ebedî barış hukuku ile ortadan kaldırmayı amaçlar.[342] Gerçi o, savaş gerçekliğini inkâr etmemekte, hatta felsefî biçimde bu gerçekliği temellendirmiştir de: Bir devlet, diğer devlete doğal durumda düşmandır çünkü doğal durum barış değil aksine savaş

[336] Ottmann H. Die Weltgeschichte, 273-274.
[337] Die Weltgeschichte, 268-269, 273.
[338] Rosenkranz K. *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 100-101.
[339] Krş. Wolff M. (1984). Hegels staatstheoretischer Organizismus, *Hegel Studien*, Nicholin F., Pöggeler, Band 19, Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 163-164.
[340] Kant I. (2012). *Zum ewigen Frieden Ein philosophische Entwurf*, Hrsg. Rudolf Malter, Stuttgart, Philipp Reclam jun., s. 11 Fussnote.
[341] *Zum ewigen Frieden*, 30.
[342] *Zum ewigen Frieden*, 17.

durumudur.[343] Doğal durum bizatihi insan doğasındadır.[344] Yine de doğa bizden hukuka uymamızı ister.[345] Bununla birlikte Kant, doğa bizi hukuka yönlendirmesine rağmen hiçbir hukuk ile mükellef kılmamakta çünkü tüm yükümlükler pratik akıldan neşet eder, demektedir.[346] Kantian dünya yurttaşlığı barış projesi olmanın yanı sıra hukukun ilk iki kısmı olan devlet ve uluslararası hukuka dayanan son hukuk bölümüdür. Hukukun ilk iki bölümü devlet ve uluslararası hukukun tamamlanışı, Kant'ın perspektifinden dünya yurttaşlığı hukukunu zorunlu olarak doğurmalıdır.[347] Bunu, "Daimî ordular zamanla tamamen ortadan kalkmalıdır."[348], "Hiçbir devlet, diğer bir devletin anayasası ve yönetimine güç kullanarak karışmamalıdır."[349] gibi bazı ön koşullara bağlar. Hegel ise dünya yurttaşlığı kurumuna karşıdır:

i. Kant, devletler paktı ile çatışmaları, özellikle de savaşı engellemeyi hedefler[350] ve devlet yurttaşlığını şartlara bağlar. Bu şartlar Hegel'e göre mesela Kant'ın ahlakî irade ve insanın ahlaklı olması gerektiğiyle alakalı öğretileri gibi ilineksel "olmalı" formunu taşır. Oysaki Hegel için hakikat gerçekliğe tekabül etmek zorundadır. Hegel ayrıca ruh dünyasına neden-sonuç ilişkisine göre değil, totalite merkezli bakar.[351] Dolayısıyla Kant'ın şartlar sayması, Hegel'in total perspektifine uymamaktadır. Yine de Hegel, barışçıl niyetleri kötü görmez, hatta barış planlarının gerçekten de iyi olduklarını söylemeyi ihmal etmemektedir.[352]
ii. Kant, felsefî barışı gelecek için ön görmesi sebebiyle proje aslında gelecek ile ilgilidir. Hegel için ise gelecek ile ilgili bir durum direkt olarak felsefenin

[343] *Zum ewigen Frieden*, 10.
[344] *Zum ewigen Frieden*, 29.
[345] *Zum ewigen Frieden*, 32.
[346] *Zum ewigen Frieden*, 30.
[347] *Zum ewigen Frieden*, 24.
[348] *Zum ewigen Frieden*, 5.
[349] *Zum ewigen Frieden*, 6.
[350] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324 Zusatz, § 333; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 324; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 162.
[351] Jean-Jacques Rousseau, mesela devrimi Avrupa barış federasyonu için ön koşul sayar. Bu sebepten devrim olmadan federatif bir yapının gerçekleşemeyeceği görüşüyle aslında ebedî barışı gelecekte imkân dâhilinde gördüğü anlamı da çıkar (Rousseau JJ. (2008). Sonsuz Barış Üzerine Yargı, Yalvaç F., *Rousseau ve Uluslararası İlişkiler* içinde, Ankara, Phoenix, 144).
[352] Hegel GWF. *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 162; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 369.

konusu değildir.[353] Joachim Ritter, Hegel'in çok az konuda gelecekten söz ettiğine işaret eder.[354] Gelecek projeleri ilineksellik ile ilintili sayması nedeniyle Hegel açısından barış planları felsefî olamamaktadır.[355] Kant'ın barış projesi ayrıca Hegel'in geçmiş, şimdi ve geleceğin birliğini esas alan zamansal birlik anlayışına karşıdır. Hegel'in; felsefenin görevi olan iledir, yoksa gelecek ile değildir, dediği doğrudur.[356] Bu görüşünü temel alarak onun devletler hukukunda realist olduğunu söylemek imkân dâhilinde görülebilir. Fakat Hegel: "Aklî olan, gerçek olacak ve gerçek olan ise aklî olacak."[357] ifadesiyle, aklî kavramları gelecek zaman dilimine dâhil eder. Ezeli-ebedîyi en hakikî zaman formu olarak tespit eden Hegel, buna şimdilik üzerinden ulaşılabileceğine temas eder. Geçmiş şimdinin sonucuyken gelecek ise şimdi tarafından taşınır.[358] "Devlet şimdide ruhun binasıdır ve onun eseri aklın eseridir." Dolayısıyla devlet kavramsal olandır.[359] Böylece aklî-gerçek devlet, şimdilik vasıtasıyla düşünsel ezelî-ebedîdir.[360] Bu, Hegel'in geçmiş-şimdi-geleceği ezelî-ebedînin birliği olarak telakki ettiği anlamına gelir. Kavramın kendinde ve kendisi içinin birliği olduğuna değinilmişti. Zaman formları bağlamında bunun anlamı şu olabilir:

---

[353] Ateşoğlu G. (2005). Hegel'de hukuk felsefesinden tarih felsefesine geçiş, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* içinde, haz. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, Hukuka Felsefî ve Sosyolojik Bakışlar - II, Sempozyum, İstanbul Barosu - HFSA, (7-11 Eylül 2004, İstanbul), Bildiriler/1: 17-18.

[354] Ritter J. *Hegel und die französische Revolution*, 21.

[355] Hegel GWF. *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 48, 291; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 114; Drilo K. (2017). Die Weltgeschichte und der Krieg, In: *Zwischen Konfrontation und Integration Die Logik internationaler Beziehung bei Hegel und Kant*, Hrsg. von Andreas Arndt und Jure Zovko, Berlin, Akademie Verlag, 43. Krş. Riedel M. (1973) Fortschritt und Dialektik in Hegels Geschichtsphilosophie, In: *System und Geschichte Studien zum historischen Standort von Hegels Philosophie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 51-53. Zaman mevzusu bağlamında Hegel üzerinde Platon (*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 99-100) ve Heraklitos'un (*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, 329) etkilerinden söz edilebilir.

[356] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 291.

[357] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 51.

[358] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 II*, § 259 Zusatz; Bienenstock M. (2001) „Die wahrhafte Gegenwart ist … die Ewigkeit". Zum Gegenwärtigen in der Hegelschen Geschichtsphilosophie, In: *Die Weltgeschichte-das Weltgericht?*, Stuttgarter Hegel-Kongress 1999, Hrsg. Rüdiger Bubner und Walter Mesch, Stuttgart, Klett-Cotta, 119, 119 Fussnote 1. Bununla birlikte Hegel, bazen geçmiş ile geleceği; sonsuzluk çerçevesine yerleştirmez. Bkz. Löwenstein J. (1927). *Hegels Staatsidee Ihr Doppelgesicht und Ihr Einfluss im 19. Jahrhundert*, Philosophische Forschungen, Hrsg. Karl Jaspers, viertes Heft, Berlin, Verlag von Julius Springer, 23-24; Kojève A. (2013). Öncesiz-Sonrasızlık, Zaman ve Kavram Üzerine Bir Not, çev. Hakkı Hünler, *Alman İdealizmi II* içinde, Editör: Güçlü Ateşoğlu, Ankara, Doğu-Batı Yayınları, 342-344.

[359] Hegel GWF. *Die Philosophie des Rechts Vorlesung von 1821/22*, Hrsg. Hansgeorg Hoppe, Vorrede, 37. Aynı sayfada bu cümleden önce "Aklî olan gerçektir ve gerçek olan aklîdir." cümlesi kullanılmaktadır.

[360] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 291.

Ezelî-ebedîliğe nazaran geçmiş-şimdi-gelecek; kendinde ve sonludur. Ezelî-ebedîliğe şimdilik üzerinden geçildiğinden şimdinin sonluluğu; geçmiş ve geleceğin sonluluğundan daha az olsa gerek. En sonda bu zaman dilimleri ezelî-ebedîlik yoluyla kendisi için ve gerçek olmaktadır.[361]

iii. Hegel, önceden temas edildiği gibi Kant'ı ontolojik delili idrak formuna göre şekillendirdiğinden dolayı sert bir biçimde eleştiriye tabi tutar. Zihindeki yüz lira varlık, mümkün bir kavram olup ayandaki mevcudiyetinin ise bir garantisi yoktur. Buna karşın Hegel için Tanrı, tarih, din, devlet gibi ruh formları, hakikatleri ruhta olan varlıklı mahiyetler ve aynı şekilde mahiyetli varlıklardır. Kant'a göre en yüksek mevkide olması gereken dünya yurttaşlığı hukuku, en yüksek hakem mercii olmalıdır. Hegel'e göre ise dünya yurttaşlığı aklî kavram olmadığı için böyle bir zorunluluk bulunmamaktadır. Ruhsal kavramın formu zorunlulukken idrak formununki ise ilinekselliktir. Diğer bir deyişle Hegel, Kant'ın dünya yurttaşlığını yüz lira öğretisi gibi zihinde olup ayanda ise olup-olmayışı zorunlu olmayan yalın kavram gibi görür. Şayet dünya yurttaşlığı aklî olsaydı, aynı şekilde zorunlu olarak mevcut olurdu. Ayrıca kavram bilkuvve-bilfiil birliğidir. Hegel, zaten ebedî barış ve dünya yurttaşlığının bilkuvveliğini tanımadığı için onların bilfiilliğini kabul etmez. Bu, ebedî barış ve dünya yurttaşlığının gerçek imkânlar olmadıkları anlamına gelir. Netice itibariyle barış paktı içi boş yalın kavram olmaktadır. Bu tarz bir pakt var olsa bile Hegel için ilineksel olacağı gibi yeni bir düşman meydana getirecektir.

iv. Barış paktı oluşsa dahi Hegel, bu müessesesinin karşıtı olarak başka bir pakt veya devleti doğuracağını ileri sürer. Bu, hem devlette hem de uluslararası ilişkilerde olumsuzlamanın mündemiç olduğu manasına gelir: Devletler paktı oluşturulabilse dahi pakt olumsuzlamayı içermesi nedeniyle öteki devletler paktını doğuracaktır. Hatta Hegel, böyle bir öteki paktı karşıt ve düşman olarak görür. O halde barış paktı kaçınılmaz olarak düşmanlık barındırır.[362] Hayatiyet

[361] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 141. Anlatılan ruhtaki zamandır. Bunun yanı sıra Hegel, doğada zaman konusuna da değinir. Mesela doğadaki zamanın sonlu, dışsal ve duyumsal olduğunu söyler (*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 II*, § 258). Buna karşın ise Hegel'in genelde yaptığı gibi sonluları sonsuzlukla ilintileyip kaldırdıp-içerdiği öne sürülebilir. Doğa biliminden çok iyi anlayan Hegel uzmanlarının bu konularda yargılarda bulunmasının daha doğru olacağına önceden değinilmişti.

[362] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 324; Mertens T. (Autumn, 1995). Hegel's homepage to Kant's perpetual peace: An analysis of Hegel's philosophy of rights § 321-340, *The Review of Politics*, 57

kazanmış paktları ise gerçeklikten yoksun kesik el gibi algılar: Vardırlar lakin gerçek işlevleri yoktur. Hegel; Türkiye veya Amerika'yı yaklaşık olarak Kantian ebedî barış projesine denk geldiğini düşündüğü Kutsal İttifak'ın gelecekte ortaya çıkabilecek muhtemel düşmanları olarak anar.[363] Türklerin İslam dininin mensubu olmaları Hegel için önde gelen sebepler arasında yer alır. Türkiye uzun bir dönem boyunca Avrupa'da bir tehdit olarak algılanmıştı ve Hegel de muhtemelen benzer algılara sahipti. Bunun sonucunda tarihte birçok politik-dinî İttifakın Türkiye'ye karşı kurulduğu bilinmektedir. Hegel ayrıca İnebahtı Savaşı (1571) ile belki de tüm Avrupa'nın kendini Türkler'den kurtardığını belirtir.[364] Buna karşın 19. yy. da artık Türkiye'nin Avrupa'ya karşı bir tehdit olmadığı itirazı öne sürülebilir. Türkiye, muhtemelen Hegel'in zihninde klasik tarihî düşman ya da en azından öteki olarak yer bulmaya devam etmişti. O, 1788 yılında daha henüz on sekiz yaşında bir gençken Stuttgart Gymnasium'unda yaptığı veda konuşmasında Würtenberg Dükkalığı'nın aksine Türk devleti ve halkının eğitime önem vermediğinden söz etmişti. Gerçi Türk devletinin geri kalışı, genç Hegel'e göre Türk halkının doğal yetenekleri ve kabalığından değil, eğitime hak ettiği değeri vermemesinden kaynaklanmaktaydı. Neticede Türkiye'de değil, Stuttgart Gymnasium'unda lise öğrenimi almış olmanın sevincini paylaşır.[365] Gerçi genç Hegel'in kendi ulusuna nazaran Türkiye'nin eğitime önem vermediği hakkındaki tespiti doğrudur. Hegel'in genç yaşta Türk-Alman kıyaslamalarıyla meşgul olduğunu göstermesi açısından lise veda konuşması ilgi çekicidir. Türkiye'yi tam anlamıyla Avrupalı olarak görmemesi, Hegel'in Kutsal İttifak'ın muhtemel düşmanları arasında Türkiye'yi görmesinin nedenleri arasında olmalıdır. Türkiye'yi bazen Doğulu-Asyalı, bazen de Avrupalı sayar. Belki de bundan dolayı Önasyalı tabiri daha uygun olabilir zira

(4), Cambridge University, 676; Gökberk M. (1946). Hegel'in devlet felsefesi, *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2-3: 127.

[363] Hegel GWF. Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 324.

[364] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 514. Hegel'in İkinci Viyana'yı değil de İnebahtını dönüm noktası olarak algılamasını temellendirmek çok kolay görünmemektedir. Denize verdiği önem muhtemelen bunun sebepleri arasındadır. Mesela August Comte, İnebahtı'na özellikle deniz savaşı olması nazarıyla bakar ((2008). *İslamiyet ve Pozitivizm*, çev. Özkan Gözel, İstanbul, Dergâh Yayınları, 35). Comte gibi İnebahtı'nı deniz savaşı olması yönüyle yorumluyan Voltaire ise, bu savaşa Hegel kadar değer biçmemektedir ((2015). *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, çev. Egenur Ay, İstanbul, Zepros, 101-102).

[365] Rosenkranz K. (1971). *G.W.F. Hegels Leben*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 19; Avineri S. *Hegel's Theory of The Modern State*, 1. Diğer taraftan bu konuşmanın gençlik yıllarında kaleme alınmış bilimsel olmayan bir metin olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır.

kendisi de Önasyalıları müslümanca şekillenmiş olarak niteler.[366] Ludwig Siep, Rusya'nın da Hegel tarafından tam anlamıyla Avrupalı sayılmadığını belirtir.[367] Buna karşın Rusya, Kutsal İttifak'ın kurucularındandı. Dolayısıyla Kutsal İttifakın muhtemel düşmanları arasında Rusya'nın sayılması makul olmayacaktı. İlber Ortaylı, Rusya ve Türkiye'yi iki Asyalı unsur olarak Avrupalılaşmalarına rağmen Avrupayla mesafeli oluşlarına ve aynı şekilde Avrupalıların da onlarla olan mesafeli duruşuna dikkat çeker.[368] Amerika'ya gelince, Hegel'in bu seçeneğini temellendirmek Türkiye'ninkinden daha zordur. Bilkuvve Avrupalı Amerika'nın yeni dünyaya ait oluşu, muhtemel karşıtlık nedenleri arasında yer alıyor olmalıdır. Ülkelerarası karşılaştırmalarda Hegel, coğrafyaya epey önem atfeder. Belki de ilerde artacak bir çeşit eski-yeni dünya çatışmasını sezinlemişti. Gerçekten de Hegel, birçok vesileyle eski ve yeni dünyaların farklılıklarına temas eder.

v. Kant, dünya devleti kavramına karşı çıkmış olsa da dinlerin evrenselliği öğretisinin kozmopolitizmine katkıda bulunduğu ileri sürülmelidir.[369] Kendisi *Ebedî Barış*'ta, dinin birliğine vurgu yapar ve dinlerin çokluğunu zaman ve mekân farklılığından neşet eden tarihsellik olarak görür.[370] Hegel, bir tür din tanımı evrenselliğinden söz etmesine ve dinler tarihini topluca İslam dışında ele almasına rağmen Kant kadar öteki dinlere karşı sempatik olduğu ve Kantian biçimde dinlerin birliğinden bahsettiği söylenemez.

vi. Kant, devletler paktıyla devletten daha üstün bir mevcudiyet tesis etmeye çalışır. Fakat devleti yeryüzündeki en güçlü varlık sayan Hegel için bu hiç bir şekilde gündeme dahi getirilemez. Böyle bir durumda devletler paktının devlette olduğu gibi egemenliğe ihtiyacı olacaktır. O halde devletler paktı, çoklu devletler üzerine egemenlik geliştirebilir ki, bu Hegel'e göre ne devletin kendisinden daha güçlü ne de mürekkep devletlerin toplamından daha gerçek olacaktır. Netice itibariyle Hegel, devletler paktına dair birlik karşıtı ikili bağımsızlık kabul etmemektedir.

---

[366] Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 394 Zusatz.
[367] Siep L. *Hegel und Europa*, 8, 18.
[368] Ortaylı İ. (2017). 18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi* içinde, Seçme Eserler III, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 147.
[369] Ottmann H. Die Weltgeschichte, 272-273. Benzer öğretiler, Kant'ı etkilemiş olan Stoacılıkta da bulunur.
[370] Kant I. *Zum ewigen Frieden Ein philosophische Entwurf*, 32 Fussnote.

vii. Hegel'in çoklu egemenlik ve devletler paktını gerçeklik arasında addetmemesi, ayrıca onun hakemlik anlayışından kaynaklanır: Politik egemenlik herhangi bir hakem kabul etmez.[371] Öte yandan pakttan ayrılmak isteyen devletler olabilir ki, bu "olmalı", sınırlama, ilineksellik olacaktır.[372] Zaten devletler paktını kuran ülkeler böyle bir paktı zorunlu olarak kurmadıkları gibi istedikleri zaman bu paktın üyeliğinden feragat edebilirler. Dahası, yukarda belirtildiği gibi böyle bir pakt karşıt bir pakt oluşturacaktır. Buna göre devletlerarası çatışma nihaî olarak sonlandırılamaz.[373]

viii. Kant, ebedî barış öğretisini kapsayacak şekilde hukukun ahlaka uygunluğunu vurgular. Oysaki Hegel'in sübjektif ve soyut saydığı ahlakın devlet biliminde böyle bir görevi yoktur. Bu, devletin iyiliğini bireyin iyiliğiyle karıştırmak anlamına gelir. Bunun yanı sıra devlet, refahı için ahval ve şerâiti göz önünde bulundurur, yoksa evrensel ahlakî normları değil.[374]

ix. Devletler paktı Hegel açısından gerçek birlik olamaz. Devletler paktı, bizatihi tekil devletlerin ilineksel rızalarının bir terkibi, artırılması olacaktır. Buna karşın Hegel için gerçek-somut tümelliğin zorunluluğu vardır ve bu hiç bir surette artma veya azalma kabul etmez. Tüm zorunlu üye kavramlar buna uygun biçimde bizatihi zorunlu-ruhsal bir kurumda mündemiçtir ve ondan bir kavramı alıp çıkarmak mümkün değildir. Örneğin kadın aile kurumunda veya yasama devlet kurumunda ayrılmaz bir biçimde üyedir.

x. Ludwig Siep'in işaret ettiği gibi Kant devletler paktı için Amerika'yı model olarak gösterir.[375] Oysaki Amerika'yı daha oluşum safhasında gören Hegel için Amerika henüz gerçek değil ki, örnek alınsın.

Denebilir ki, Hegel'in bizatihi kozmopolit olmayışı ister istemez onu devletler hukuku alanında daha az insancıl olmaya itti. Onun dünya ve devlet yurttaşlığını birleştirememesi bunun göstergelerindendir. Bu husus belki de Hegelyen birlik felsefesinin noksanlıkları arasında gösterilebilir. Gerçi Hegel, devlet yurttaşlığıyla ideolojik

[371] Hegel GWF. Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 332 [[-38]] «und § 333.
[372] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 259 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 259.
[373] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 324.
[374] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 337.
[375] Kant I. (2011). *Die Metaphysik der Sitten*, Stuttgart, Reclam, 216; Siep L. Kant und Hegel über Krieg und Völkerrecht, 216.

milliyetçiliği kastetmemektedir.[376] Aslında ulusal yurttaşlık, Hegel felsefesinin zorunlu sonucudur zira Protestan devletin İmparatorluk[377] Katolikliğin aksine bizatihi ulus devlet olduğunu ısrarla vurgular. Bu nedenden birçok halkı barındırması nedeniyle Avusturya'yı İmparatorluk ve Kayzerlik olarak lanse eder.[378] Bununla ilgili Hegel'de farklı devletlerin bir devlet çatısı altında birleşip-birleşemeyecekleri sorusu cevaplanmalıdır. O, buna karşı değildir, hatta bunu yeni devletin iyi organize edilmesi şartıyla daha iyi görür. Yeni bir devlet, bununla birlikte küçük devletlerin yok olmasını gerektirir.[379] Yani Hegel, devam eden özgür bağımsızlık ve yeni birleşik devletin üyesi olunması arasında uyum olmadığını söylemek istemektedir. Neticede hiçbir surette ikili bağımsızlık kabul etmez. Yine de onun bu tarz yeni devleti birbirlerine kültürel olarak yakın gören devletler için imkân dâhilinde gördüğü belirtilmelidir.

Henning Ottmann, Hegel'in Kant kozmopolitizmini inkâr etmesine rağmen evrensellik ve kozmopolitizme karşıt olmadığı fikrini öne sürer. O, bu sadette az tonda politik olduğunu düşündüğü Hegel evrenselliğini, sivil toplum yoluyla temellendirmeye çalışır. Buna göre Hegel açısından sivil toplum, ekonomik olarak dünya toplumunu oluşturmakta ve bu dünya topluluğu, modern hukukun evrenselliği olmaktadır. Ottmann ayrıca Hegel'in, sivil toplumun bireyciliğini kültür, korporasyon vs. ile aşması gerektiği, düşüncesinde olduğunu ekler. Buna karşın Hegelyen sömürgeciliğin sivil toplumun olumlu sonucu olduğu hatırlanmalıdır. Gerçi Ottmann, bildiğimiz kadarıyla Hegelyen sömürgeciliğe sivil toplumun olumlu-evrensel sonucu olarak temas etmemektedir.[380]

Hegel, devletler paktına sempati duymamasına rağmen Avrupalılar gibi belirli devletlerin bir nevi devletler ailesi oluşturabilecekleri fikrine meyyaldir. Bu tarz bir devletler ailesi, aynı ya da benzer yasama, kültür ve örflere dayanacaktır.[381] Bununla birlikte bu tarz bir aile, Hegel nazarında mutlak-hukukî bir kurum olmayacaktır. Bu bapta kendisini Avrupa ile sınırlandırmamasına rağmen verdiği tek örnek Avrupa'dır. Hegel için bu tarz bir ailenin dünya çapında olması imkân dâhilinde değildir. Zaten kendisi sosyo-kültürel benzerliklere binaen devletler ailesinden söz eder. Sosyo-kültürel benzerlikler

---

[376] Krş. Ottmann H. Die Weltgeschichte, 270.
[377] "Reich" İmparatorluk olarak çevrildi. Aynı Almanca kelimeyi Hegel, tarihin evreleri için de kullanır. O bağlamda ise "Reich", "dünya" olarak çevrilmiştir.
[378] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 536; Löwenstein J. (1927). *Hegels Staatsidee Ihr Doppelgesicht und Ihr Einfluss im 19. Jahrhundert*, Philosophische Forschungen, 29.
[379] Hegel GWF. Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 322.
[380] Ottmann H. Die Weltgeschichte, 274.
[381] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 339 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 339^{z}.

ayrıca sosyo-kültürel farklılıklar anlamına geleceğinden farklı devletler ailesi gündeme gelebilir. Ancak devletler paktında olduğu gibi devletler ailesinin zorunlu olarak ötekini doğuracağına dair Hegel'in ifadeleri bulunmamaktadır. O halde devletler paktı ve devletler ailesinin zeminlerini farklı algıladığı ifade olunmalıdır. Devletler paktı direkt savaş ve savunmayla irtibatlıyken devletler ailesi ise daha çok bunların iyileştirilmesine yöneliktir. Sonuç itibariyle sınırlı evrenselliği nedeniyle Hegel'in belki de "mukayyet üniversalist" olarak nitelendirilmesi daha doğru olabilir. Devletler paktı yerine neden sınırlı bir devletler ailesini olumlu olarak gördüğü ise şu nedenlerle ilgili görünmektedir:

i. Hegel, öncelikle devletler hukukunu başıboş bırakmamaktadır. Ayrıca uluslararası ilişkilerin meydana çıkardığı olayları inkâr yoluna gitmez. Yani Hegelyen İdealizm, realiteleri görmezden gelen bir felsefe değildir.

ii. Hegel, alışılmış törelere ilkeler olarak başvurulmadığı takdirde ülkeler arasında daha kötü sonuçların çıkabileceğinin bilincindedir. Örneğin tutsaklık hakkında her şeyden önce yeni törelere istinaden belirli bir ilerlemeden söz eder. Şayet bundan feragat edilirse eski Yunanlılarda olduğu gibi mahkûmların yine idam ya da köle edilmeleri gibi daha kötü sonuçların doğabileceğini düşünür.

iii. Hegel, geçmişe nazaran kendi dönemindeki savaşların daha insanî olduğu fikrini taşır ve bu durumu kültürel inkişaftan bağımsız görmez. He ne kadar Kant gibi ebedî barış talep etmiyorsa dahi insanî-kültürel gelişmelere tamamıyla kayıtsız olduğu söylenemez.

Netice olarak Hegel, devlet ve dünya yurttaşlıklarının birliğini imkân dâhilinde görmemektedir. Yukarda izah edildiği gibi bilhassa kavram ve zaman bu birliği mümkün kılmaz. Dolayısıyla devlet ve dünya yurttaşlığının birliğini kabul etmesi, Hegel'in kendi felsefesini inkâr ettiği anlamına gelecekti. Kendi felsefesinden taviz vermemek için filozofumuzun insanlıktan taviz verdiğini söylemek abartı olmayacaktır.

3.4. Doğal Durum

Hegel, *1818/1819 Wannenman Doğal Hukuk ve Devlet Bilim Üzerine Dersler*'de hârici devletler hukukunun tümel hukuk -ki bununla doğal hukuku kasteder- ve pozitif hukuk karışımı ile ilineksellik ve zorunluluk karışımı olduğunu söylerken aslında devletler

hukuku düzleminde bunların geçişken olduğuna da işaret etmekteydi.[382] Şimdiye kadar daha çok devletler hukukunun zorunluluklarına değinilmişti. Bunlar şunlardı:

1. Dünya ruhunun rolü
2. Tanıma
3. Devlet'in kesreti

Hegel'in devletin özel kişilik olmadığını söylerken maksadı, özel kişinin sivil toplumdaki sözleşmesinin çatışmayı halledip antlaşma ve barışı kesin olarak sağlayabiliyorken buna karşın devletler hukukunda bunun böyle olmadığını vurgulamaktır. Onun devletler hukukunda savaş ve sözleşmeyi egemen keyfî iradelere dayalı ilineksellikle direkt irtibatlandırdığı doğrudur. Neticede devletler hukuku açısından sözleşme ve savaş "olmalı"ya istinat ederler. Hegel; sözleşmeyi doğal durum,[383] Thomas Hobbes'a atıfta bulunarak ise savaşı hakikî doğal durum diye tanımlar.[384] Neticede doğal durumda muhtelif-egemen iradelere dayanan devletler, sözleşmeleri tutabilecekleri gibi bozabilirler de. Aynı şekilde savaş açabilecekleri gibi barışı sürdürebilirler de.[385] Ayrıca savaşı hakikî doğal durum olarak nitelemesinden dolayı Hegel'in tedrici bakış açısına sadık kalarak savaşı sözleşmeye nazaran doğal durum ile daha fazla ilintilediği belirtilmelidir. Bunun yanı sıra ilineksel sözleşme ve savaşı yine de zorunluluğa entegre eder. Dolayısıyla beynelmilel ilişkilerde genel temel prensip tanıma gerçekleşince doğal durum (sözleşme ve savaş) gündeme gelir.[386] Bu sebepten zorunluluk açısından önce sözleşme, akabinde ise savaşa değinmek yerinde olacaktır:

i. *Sözleşme*: Sözleşme ilk etapta tanıma ile beraber ele alınırsa sözleşmenin mahiyetinin anlaşılması kolaylaşacaktır. Tanıma-sözleşme ilişkisi bağlamında Hegel'in Napoleon Bonapart'ın Campo Formio Antlaşmasından önce Fransız Cumhuriyetinin mevcudiyetinin apaçık oluşu sayesinde tanınmasının gerçekleştiği anlamına gelen ifadelerine gönderme yaptığına işaret etmek

[382] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 159; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 338.
[383] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 330, § 333; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 197.
[384] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 108.
[385] *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 198.
[386] Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 132.

yerinde olacaktır.[387] Buna göre Fransa Cumhuriyeti'nin tanınmışlığı, varlığının gücünden gelir. Neticede Hegel'in tanımayı gayet kendinden gelişen ruhsal-zorunlu bir süreç olarak telakki ettiği görülecektir. Aynı durum sözleşme için de geçerlidir ancak üç önemli farkla:

a. Sözleşme; tanıma sonrası, hatta tanıma yoluyla gerçekleşir. Napolyon'un Campo Formio'dan önce tanımayı teyit eden ifadeleri de bunu doğrular. Ayrıca Hegel; tanımayı devletler hukukunun değil, devletin ilk mutlak meşruiyeti, devletler hukukunun ise genel ilkesi olarak lanse ederken sözleşmeyi ise devletler hukukunun ilk ilkesi olarak takdim eder.[388] Aslında Hegel'in bununla tanımayı daha çok hem içsel hem de dışsal devletin işlevi gibi saydığı, buna karşın sözleşmeyi ise yalnızca dışsal devletin fonksiyonu olarak gördüğü belirtilmelidir.

b. Tanıma, esas itibarıyla fiilidir ve bu sebepten tanıma inkâr edilmemektedir. Hegel, buna karşın sözleşmeyi esas itibariyle resmî olarak görür. Her devlet bir şekilde sözleşme yapar, ama onu tutup-tutmamak artık onun uhdesindedir.

c. Tanıma, devletler hukukunun baskın formu olan "olmalı"ya sahip değildir. Buna göre bir devlet öteki devleti resmen tanımayabilir lakin o devletin fiili durumunu inkâr edemeyecektir. Nihayetinde tanıma her daim devam eder: Sözleşmede, barışta ve hatta savaşta. Hegel, her ne kadar sözleşmeyi ilineksellik yönüyle ön plana çıkarsa dahi -aşağıda gösterileceği gibi- sözleşmeyi zorunlu bir moment olarak algılamaktadır. Ancak sözleşmenin zorunluluğu tanımanın zorunluluğu kadar güçlü değildir.

Hegel, üç türlü sözleşmeden bahseder:

1. Soyut Hukukta
2. Sivil Toplumda
3. Devletler Hukukunda

[387] *Grundlinien der Philosophie des Recht*, § 331 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 331. Napolyon'un Fransızca sözleri için bkz. dipnot 1: Milisavljević V. (2007). Die Stärke der Existenz: Völkerrecht und internationale Politik bei Kant und Hegel, In: *Zwischen Konfrontation und Integration Die Logik internationaler Beziehung bei Hegel und Kant*, Hrsg. von Andreas Arndt und Jure Zovko, Berlin, Akademie Verlag, 85.

[388] Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 132.

Ayrıca sözleşmeye dayanmayan üç kurumdan söz eder:

1. Devlet
2. Din
3. Evlilik

Soyut hukuk sözleşmesi, gerçekliğini sivil toplumda kazanır. Bu sebepten *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*nde yer alan *Soyut Hukuk* başlığı altındaki *Sözleşme* alt başlığının sivil toplumdaki sözleşme olduğu öne sürülmelidir. Aslında Hegel'in soyut hukuktaki sözleşmeyi ele almasından da bu belli olmaktadır. Sözleşme burada özellikle kişi hukuku ve mülkiyetle bağlantılıdır. Bu ise Hegel için tam anlamıyla öteki olmadan gerçekleşemez. İmdi ise anahtar öğesi "olmalı" olan devletler hukuku sözleşmesi açıklanmadan önce *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi*'ndeki "olmalı"nın bazı rollerine kısaca değinmek yerinde olacaktır:

a. *Soyut Hukuk*: Güç ile olan baskı hukuku olup sübjektiflik ihtiva etmez.

b. *Ahlak*: Sübjektifliğe sahip olduğu için insan, "olmalı"ya göre davranır.[389] Burada kurallar soyut, sübjektif ve bireyseldir çünkü birey için bir şey, iyi *olmalı*. Ayrıca insan, ahlakî olarak bizatihi içsel olanı gerçekleştirdiğinden ahlaklılık, güç ile gerçekleşen baskı hukuku değildir.[390]

c. *Törellik*: Özgürlük bizatihi zorunluluktur ve zorunluluk "olmalı"yı kaldırıp-içerir. Subjektif özgürlüğün objektifleşmesi gerekir. Törellik, bir yandan özgürlüğün hakikati diğer yandan objektif soyut hukuk ve sübjektif ahlakın sonudur, birliğidir.[391] Tümellik ve sonsuzluk, hakikatin formlarıdır.[392] Özgürlüğün tümelliği, bireysel-ahlakî sübjektiflikten tüm bireysellikleri kapsayan tümel-sonsuz törel objektifliğe geçişi mümkün kılar.[393] Sonuçta sonsuz törellik potasında her sonlu "olmalı" eriyecektir. Bundan dolayı törellik; soyut hukuk ve ahlakın taşıyıcısı ve temelidir. Özgürlüğün somut-

[389] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 512; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §108, § 113.
[390] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 94, § 94 Zusatz.
[391] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 141, 141 Zusatz.
[392] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 512.
[393] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 511, § 512.

sonsuz momenti törellik sayesinde soyut hukuk ve ahlak gerçeklik elde eder. Dolayısıyla hukuk ve ahlak tek başlarına var olamazlar[394]

"Olmalı"nın rolünü daha iyi açıklayabilmek için devletlerarası sözleşme sivil toplumsal sözleşme ile karşılaştırmalıdır. Hegel, tutulmaları gerekli olduğu için sivil toplumsal pozitif sözleşmenin zorunluluğa sahip olduğunu savunur: Sivil toplumun öznesi özgür kişidir ve sözleşmeler çokça yapılır. Özel kişilikler, fiziksel ihtiyaçlarını karşılamadan yaşamlarını idame ettiremezler ve hayattan yeterince tat alamazlar. Hegel, sıkça yapılan sözleşmelerin her birinin öteki ile yapıldığını vurgular. Bu yönüyle sivil toplumsal sözleşmeler, farklı tarafların bağımlılığı olmaktadır. Buna göre fiziksel ihtiyaçlar, sivil toplumsal sözleşme yoluyla özgür kişileri karşılıklı olarak birbirine bağlıdır. Sözleşme tarafları karşı karşıya geldikleri zaman ise mahkeme aralarındaki hakemdir.[395] Netice itibariyle sivil toplumsal sözleşme, keyfî iradeye dayanmayan pozitif-gerçek zorunluluktur. Devletlerarası sözleşmeye gelince, Hegel bunların sivil toplumdakilere nazaran oldukça az oluşuna atıfta bulunur. Bunun başlıca gerekçesi, sivil toplumdaki özne olan özel kişilerin devletlerden daha fazla olmasıdır. Hegel ayrıca milletlerarası sözleşmede, devletin refahı merkeze alması gerektiğinin altını çizer. Aslında tüm milletlerarası ilişkilerde refahın ölçüt olarak alınmasına taraftardır.[396] Sivil toplumsal sözleşmenin aksine, milletlerarası sözleşmenin illa da tutulması gerekmediğine işaret eden Hegel için neticede devletlerarası sözleşmenin formu "olmalı"dır. Bu şu gerekçelerden kaynaklanır:

a. *Sözleşmelerin Farklı - Egemen İradelere Dayanması*: Hegel'e göre keyfîlik olan bu durum nedeniyle karar değişikliği her daim imkân dâhilindedir. Sonuçta sözleşme herhangi bir garanti ihtiva etmemektedir.[397] Dolayısıyla böyle bir sözleşmenin realitesi varsa dahi gerçekliği yoktur. Hegel ayrıca keyfî iradelerin gerçek birlik oluşturamayacağını düşünür.

[394] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 141 Zusatz.
[395] Borges MLA. (June 2006). War and perpetual peace: Hegel, Kant and the contemporary wars, *Florianpolis*, v.5, n.1: 86.
[396] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 337.
[397] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 332, § 333; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18* mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann, § 159.

b. *Hakemsizlik*: Devletlerarası sözleşme bağlamında Hegel, yeryüzünde kararı bağlayıcı olan herhangi bir hakem tayin etmez.

c. *"Olmalı"*: Hegel tarafından devletler hukukunun yalın formu olarak lanse edilir: [398] "Bu olmalı bir ilinekselliktir." [399], sübjektifliktir, imkândır, dışsallıktır, sonluluktur, kendinde olmadır. [400] Sözleşmenin sübjektif "olmalı"lığı netice itibariyle sözleşmenin objektif gerçekliğiyle birleşememektedir.[401]

Özetlersek: Sivil toplumsal sözleşme, tutulması gerektiğinden zorunlulukken devletler hukuku sözleşme ise bizatihi keyfîlik olduğundan askıya alınması her daim imkân dâhilindedir. [402] Hegel, önceden açıklandığı gibi devletlerarası ilişkilerde herhangi bir mahkeme tayin etmese de dünya ruhunun hakem olarak ortaya çıkacağını savunur. Dünya ruhu zorunlu olarak devletler hukukuyla irtibata geçtiği için dünya ruhu devletler hukuku sözleşmesinin ilinekselliğini kaldırıp-içerecektir. Devletlerarası sözleşme, dünya ruhunun ilineksel sözleşmeyi dolayımlayıp zorunluluk haline getirmesi nedeniyle belki de "dolayımsız hakem" olarak nitelenebilir. Buna göre sözleşme dolayımsız olurken dünya ruhu dolayımlayandır. Başka bir deyişle sanki devletler hukuku kendinde-bilkuvve tarih, tarih ise kendisi için-bilfiildir. Ayrıca devletlerarası sözleşmenin devletlerarası ilişkilerde moment olması nedeniyle zorunlu olduğu ileri sürülmelidir. Buna karşın sözleşmesinin sürdürülmesi ve iptal edilmesi ise ilinekseldir. Hegel'e göre iki ilinekselin karşılaşması zorunlu bir momenttir. Buna göre devletin sözleşme hakkında alacağı iki ilineksel karar; sürdürme veyahut iptalden biri zorunludur. Dahası, Hegel sözleşmenin iptalini anlatırken bunun devletin keyfî iradesine değil, aksine iradesine bağlı olduğunu söyler. Yine de bu

[398] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 323, § 333; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 197; (1986). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 545; (1973). Der objektive Geist aus der Heidelberger Enzyklopädie 1817, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Erster Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog, § 443.

[399] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18* mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann, § 162.

[400] *Wissenschaft der Logik I*, 148; Orman E. (2015). Hegel und Materialismus, In: *Hegel gegen Hegel II*, Hrsg. Andreas Arndt, Myriam Gerhard, Jure Zovko in Verbindung mit Önay Sözer und Alper Turken, Berlin/Boston, De Gruyter, 525

[401] Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 132.

[402] (1987). *Jenaer Systementwürfe III Naturphilosophie und Philosophie des Geistes*, neue hrsg. von Rolf-Peter Horstmann, Hamburg, Meiner Verlag, 250.

zorunluluk -tedricilik anlayışı göz önünde bulundurulduğunda- Hegel için mesela tanıma kadar güçlü değildir. Sivil toplumsal ve devletlerarası sözleşme bu açıklamalara göre karşılaştırmalı olarak şu şekilde sunulabilir:

	Sivil Toplumsal Sözleşme	Devletler Hukuku Sözleşmesi
Sıklık	Çok	Az
Durum	Karşılıklı bağımlılık	İrade
Hakem	Mahkeme	Dünya ruhu
Form	Zorunluluk	Olmalı/zorunluluk
İçerik	Yaşam ve mülkiyet için çıkarlar, fizikî ihtiyaçlar	Refah

İmdi ise Hegel'de sözleşmeye dayanmayan kurumlara değinilecektir:

a. *Devlet*: Hegel'e göre devlet sözleşmeye dayanmaz.[403] Bu, devleti devlet başkanı ve halk ya da sınıflar arası antlaşma olarak görmediği anlamına gelir. İster yazılı olsun isterse olmasın öyle gözüküyor ki, Hegel açısından devleti sözleşme ile irtibatlandırmak, devleti bir şekilde çıkar merkezli sivil topluma indirgemek manasına geliyor. Oysaki devleti bizatihi amaç, buna karşın sivil toplumu çıkar merkezli olması nedeniyle bizatihi araçsal gören Hegel'in böyle bir şeyi kabullenmesi beklenemez.

b. *Din*: Hegel; din ve bizatihi dinî olan iman, ibadet vs.'yi sözleşmeye müstenit saymaz zira dini, sözleşmeüstü görür. Her bir sözleşmenin iradelerde temellendirildiğini; dinin, imanın, ibadetin vs.'nin ise bizatihi gönüllü tanımaya dayandığına işaret eder. Dolayısıyla din toplumsal sözleşmenin nesnesi olamaz. Bununla beraber kilise-devlet arası sözleşmeden bahseder. Bu nedenden kamuya taalluk eden dinî durum ve

[403] Peperzak A. (11 Juli 1981). Hegel over oorlog en vrede, *Tijschrif voor Diplomatie* 11, Hoofredaktie: Raoul Bauer en Jacques de Jacques De Visscher, 681, 685; Siep L. *Der Staat als irdischer Gott*, 61; Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 138-139; Orman E. *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, 206-207.

kurumlara ilişkin sözleşmeler yasaldır.[404] Buradan Hegel'in bizatihi amaç olan dini araçsallaştırmadığı gibi Tanrı'nın mutlak iradesini sözleşmenin bir tarafı olan sonlu iradeyle aynı kategoride değerlendirmediğine işaret edilmelidir.

c. *Evlilik*: Hegel, evliliği kişisel sübjektif duyguya, aşka dayandırır ve onu sözleşme ile başlatır. O, Kant'ı evliliği iki keyfî karara dayanan sivil sözleşme seviyesine düşürdüğü içinse eleştirir.[405] Bizatihi törel olan evliliği sivil sözleşmeye indirgemenin karşılıklı kullanım anlamına geleceğini düşünür. Aşk evliliğin cevherselliği ve birliğidir. Aşk ayrıca ruhsal evlilik özbilincini meydana getiren kuvvet olması yönüyle evliliği doğallıktan ruhsallığa yükseltir.[406] Elbette ki Hegel, evliliğin doğal yönlerini inkâr etmez: Evlilik doğal açıdan yalnızca kendindedir. Dürtüsel evlilik gerçek değildir zira evlilik bizatihi nikâhsız cinsel ilişkiden farklıdır. Evlilikte amaç törellikken nikâhsız ilişkide ise dürtülerdir.[407] Dürtülerin tatmini bundan dolayı evliliğin önceliği olarak ortaya çıkmamalı, dürtüler törel aşk içerisinde eritilmelidir. Bu nedenden Hegel açısından ruhsal-törel aşkın daha çok evliliğin kendisi için aşaması gibi göründüğü iddia olunmalıdır. Dikkat edilecek olunursa şimdiye kadar sadece evlilik bahsine değinildi, aileye değil. Hegel nazarında evlilik bilkuvve ailedir. Bu sebepten evlilik, gerçekliğe yalnızca çocuk sayesinde ulaşabilir. Böylece evlilik bilfiil halini alır, yani aile olur. Bununla birlikte Hegel boşanmayı onayladığı için evlilik sözleşmesi bilkuvve bozulabilir. Neticede anne ve baba çocuktan boşanamazken anne-baba birbirlerinden boşanabilirler. Yine de Hegel, evliliğin korunmasına taraftır ve yasal olarak boşanmanın zorlaştırılmasını savunur.[408] Devletler hukukunda devlet kendi refahı, çıkarı, keyfîlik vs. gibi nedenlerden sözleşmeyi feshedebilirken Hegel, aile sözleşmesinin Hz. İsa'nın dediği gibi aslında yalnızca kalp katılığından dolayı iptal edilebilir

[404] Die Positivität der christlichen Religion, In: *Frühe Schriften*, Werke 1, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 166, 178.
[405] *Grundlinien der Philosophie des Rechst*, § 75, § 163.
[406] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 33 Zusatz, § 158, § 158 Zusatz, § 159 Zusatz, § 161; *Die Philosophie des Rechts Vorlesung von 1821/22*, Hrsg. Hansgeorg Hoppe, § 156.
[407] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 163 Zusatz.
[408] Benzer görüş İbn Sînâ tarafından da savunulmuştur. Bkz. *Metafizik II*, 197-198.

olduğunu belirtir.[409] Bununla beraber mesela zina gibi tam bir yabancılaşma durumunda da boşanmaya izin verilmesi gerektiğini ekler. Netice itibariyle arzu edilmeyen sonuç boşanmanın hem sivil hem de tanrısal boyutu vardır ve mahkeme ile kilise buna izin vermelidir. Diğer taraftan Hegel için evlilik sözleşmesi devletler hukuku sözleşmesi gibi mutlak olmadığından "olmalı"ya dayanmaktadır. Buna karşın devleti ilineksellik üzere kurulu görmeyen Hegel'e göre yurttaş devletten boşanamaz, yani yurtsuz kalamaz.[410]

ii. *Savaş*: Hegel için savaşta her zaman barışın imkânı, dolayısıyla sözleşmenin de imkânı kalır. Aynı şekilde devletlerarası tanıma, hem barış hem de savaş durumunda söz konusudur. Sonuç itibariyle savaşın her zaman mütareke veya barış sözleşmesine kapı aralaması gerekir. Hegel'e göre devletlerarasında ebedî düşmanlık yoktur. Aslında tek ebedî öteki, kozmopolit tek devlettir.[411] Hegel buna karşın medenî görmediği unsurlarda yine farklı formülasyonları gündeme getirir. Gayri medenî telakki ettiği siyahilerde barışı kapsamayan ebedî savaştan bahseder. İstikrarlı-gerçek bir anayasaya sahip olmayan topluluğunsa barış durumunda yaşamasının zorluğuna işaret eder. Şayet bu tarz bir topluluğun medenî komşusu varsa bu komşunun istikrarlı anayasa için bu topluluğa baskı yapmasını önerir, yoksa medenî komşunun bu topluluğa karşı olan güvensizliğinin devam edeceğine atıfta bulunur. Neticede anayasa, ebedî savaşı engelleyen ve doğal durumu garantileyen gerçeklik olmaktadır.[412] Bu bağlamda Hegel, ilginç bir anayasadan söz eder: Barış ümitlerini yok eden, yani diğer ülkelerin bağımsızlığını tehdit eden anayasadan. Hegel, bu sebepten Fransız Cumhuriyeti'nin tanınmak istenmediğine değinir.[413] Türklerin sözleşmesini ise barış değil, mütareke olarak görür. Aslında bu, Hegel'in Türk devleti için gazayı zâtî bir özellik olarak telakki ettiği anlamına gelir. Neticede Türklerin gazayı

[409] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 163 Zusatz.
[410] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 176, § 176 Zusatz; (1974). Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 176 [[177]]; Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 81.
[411] Dellavalle S. (2017). The Plurality of The States and the World Order of Reason, On Hegel's Understanding of International Law and Relations, In: *System, Order, International Law: The Early History of International Legal Thought from Machiavelli to Hegel*, Oxford University Press, 360-361.
[412] Benzer tahlillerde İbn Sînâ da bulunmuştur. Bkz. *Metafizik II*, 202-203.
[413] Hegel GWF. *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 161.

bırakıp barış sözleşmesi yapması, gerçekte birer mütareke olmaktadır. Başka bir deyişle gazi Türkiye, barış sözleşmesi ateşkes olan devlettir. Hegel'in savaş düşüncesi bizatihi onun çatışma, doğal durum, çokluk-teklik fikirleri çerçevesinde şekillenir. O, devletlerarası ihtilafların aksine, insanlar arası uyumsuzlukların hukuka bağımlı olduklarını ileri sürer. Buna göre insanlar arası çatışma hukuka tabiiyet iken devletlerarası savaş ise hukuka tabiiyetsizliktir. Özgür insanın aksine kendinde doğal insan, Hegel için doğal durumdadır. Bunu açıklarken keyfîlik, arzu gibi kelimelere sıkça atıfta bulunur.[414] Vahşi insanların doğal niteliklerinden dolayı birbirlerine karşı duruşları, kavgalarının da hukuksuzluk, yani doğal durum olduğu anlamına gelir. Hegel ayrıca bu tarz hukuksuzluğu kahramanlar hukukunda -ziraat seviyesindeki vahşi topluluğun özgür topluma karşı olan savaşında- geçerli sayar.[415] Sonuç itibariyle yalnızca iki özgür toplumun savaşı doğal durum olmaktadır.[416] Hegel; insanî doğallığı, mesela evlilikteki fiziksel ihtiyaçları,[417] hukuka entegre eder. Böylece doğallık hukuk ile mecz olunacaktır. Milletlerarası ilişkilerde ise hukuka entegre etme hak ve vazifesini dünya ruhuna verir. Dolayısıyla dünya ruhunun hukuku hakikî hukuk olacağı gibi bu hukuk, zorunluluğuyla doğal durumun da gerçek hukukîliği haline gelecektir. Hegel ayrıca savaşın kaçınılmaz oluşuna değinir.[418] Hegel'in kendisinin yaptığı gibi savaşı felsefî ve olgusal olarak ele almak konuyu anlamamızı kolaylaştıracaktır:[419]

a. *Felsefi Savaş*: Savaşı mutlak kötü ve ilineksel görmeyen[420] Hegel, aklî ve gerçek olanın iyi olduğu savını öne sürer. Eğer ideal-aklî olan iyi değilse o gerçekten de o zaman gerçek ideal-aklî olan değildir çünkü ideal-aklî olan

[414] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, zu § 57, § 87, § 194, § 200.
[415] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 93, § 93 Zusatz.
[416] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 108.
[417] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 168.
[418] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, *§ 334*; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 160; Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 132. Niccolò Machiavelli'de savaşın kaçınılmaz olduğu fikrindedir ((1985). *Hükümdar*, çeviren: Selahattin Bağdatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları, 23, 25).
[419] Hegel. GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324; Yalvaç F. *Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dünya Tini, Devlet, Savaş*, 93; Jaeger H. (2002). Hegel's reluctant realism and the transnationalisation of civil society. *Review of International Studies*, 28(3): 507; Avineri S. (Oct.-Dec., 1961). The problem of war in Hegel's thought, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 22, No. 4, University of Pennsylvania Press, 467, 472.
[420] Hegel. GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324; Mertens T. Hegel's homepage to Kant's perpetual peace: An analysis of Hegel's philosophy of rights § 321-340, 674.

gerçekten de iyi ve gerçektir. Bu nedenden Hegel, Platon'un devletini hakikî ideal olarak iyi ve gerçek olarak görmez. Hegel, Platon devletinin mükemmelliğinin insanlar için kötü olacağını düşünür. Ancak bunun insanlardaki kemal eksikliğinden kaynaklanmayacağını ekler. Neticede Platon'un ideal devleti, kavramsal ideal değil, içi boş yalın kavram olmaktadır. Hegel şunun altını çizer: Bireyler iyi *olmamalı*, gerçeklik olarak bireyin kendisi bizatihi iyidir.[421] Nasıl ki Hegel, mesela pozitif-negatifi, varlık-yokluğu birbirinden kopmaz addediyorsa, aynı şekilde iyi-kötüyü de ayrışmaz olarak görür.[422] Bu bağlamda şeytanın bizzat Tanrı'da kavranması gerektiğine değinir.[423] Theodise görüşüne sarılarak kötülüğü, aşılan tanrısal haklılık olarak lanse ettiğini eklemek gerekir.[424] Savaşı aklî olduğundan gerçek, gerçek olduğundan aklî gören Hegel, realiteyi kapsayan idealiteyi tüm zamanlar için geçerli saydığından gelecekte savaşa engel olunamayacağı konusunda ısrarcıdır.[425] Tanrı kavramında olduğu gibi zorunlu kavramların imkânı da ihtiva ettiği hatırlanacak olursa ilineksel savaşın vücûbu da içereceği kaçınılmaz bir sonuç olarak karşımıza çıkacaktır. Aklî kavram savaş sadece kendinde imkân olmayıp ayrıca kendisi için bilfiil gerçekliktir. Kendisi için gerçeklik, o halde savaşın zorunluluğuna tekabül etmektedir. Bununla beraber bu zorunlu gerçeklik sadece dışsal realite veya varlık olarak anlaşılmamalıdır. Hegel için yalın varlık; "olmalı"dır, orada olabileceği gibi olmayabilir de. Lakin aklî kavram savaş, aklî kavram devletin zorunlu momentlerden biri olması nedeniyle hem aklî hem de gerçektir. Hegel, savaşın örneğin coşkunluk ya da nefret gibi haricî-ilineksel nedenlerden dolayı yapılmasına itiraz eder. Felsefenin farklı bakış açısına değinerek savaşın zorunluluğunu savunmayı sürdürür: Felsefî bakış açısına göre ilineksel yalın ilineksellik değildir. İlineksel zorunlu olarak başka bir ilineksel ile karşılaşacağı için zorunludur. Her ne

[421] Hegel. GWF. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 110-111.
[422] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 139, § 139 Zusatz. Hegel'in ikilem eleştirisi için bkz. (1989). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften 1827*, Gesammelte Werke 19, Hrsg. Wolfgang Bonsiepen und Hans Christian Lucas, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Hamburg, Felix Meiner Verlag, § 65; *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 32, § 32 Zusatz.
[423] Der objektive Geist aus der Heidelberger Enzyklopädie 1817, «Zu § 428».
[424] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 28.
[425] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 51.

kadar ilinekselin bıraktığı izlenim ilineksel olsa da aslında o bizatihi zorunluluktur.[426] Hegel, sonlu ilineksel hayat ve mülkiyetin savaş vasıtasıyla özgür devletin hizmetine sunulmasını ister. Savaşta tüm sonlular tehlikeye atıldığı için "Savaş tüm sonluların olumsuzluğudur."[427] Netice itibariyle olumsuz savaş, sonlu ilineksel değerleri devlete entegre ederken olumludur da. Devletin nihaî gayesi işte Hegel'de burada devletin nihaî gayesinden ayrışır.[428] Sivil toplumun nihaî gayesi hayat ve mülkiyetin korunmasıyken devlet bunların feda edilmesini ister. Bu Hegelyen politik gayeyi Ludwig Siep, bireyin sonluluğundan kurtuluşu diye tarif eder.[429] Hegel ayrıca ne savaş ne de barışın mutlak olmayacağını vurgularken aslında savaşın bir nevi ilineksel zorunluluk olduğunu anlatmak istemektedir. Sergio Dellavalle'nin aksine, Hegel'de savaşın yalnızca öteki değil, ayrıca dost-düşman üzerine de inşa edildiği ileri sürülmelidir.[430] Gerçi bu dostluk-düşmanlıklar ebedî olmayacaktır zira medenî toplum ebedî düşmanlık ve dostluk kabul etmez. Ayrıca savaşın dünya ruhu sayesindeki zorunluluğuna işaret etmek gerekir: Dünya ruhu yoluyla ilineksellikler kaldırılıp-içerlenirken zorunlu hale gelmektedir. Bundan dolayı idrak formuna göre ilineksel olan savaş, ruh kavramı olan tarih sayesinde zorunlu ve kavramsal olmaktadır.

b. *Olgusal Savaş*: *Anahatlarıyla Hukuk Felsefesi* § 324. bölümde felsefî savaşın karşısında gerçek savaş zikrolunur. Gerçekliğin burada daha çok realizasyonla ilgili olduğu söylenmelidir. Yine de Hegel, felsefî gerçekliğin olgusallıkla ilintili olduğu düşüncesindedir. Bu sebepten olgusal savaşın felsefî akılsallığı inkâr olunmaz zira gerçeklik aklîliktir. Neticede olgusal savaş, ne kadar felsefî algılanırsa o kadar aklî-gerçektir. Hegel, bu bağlamda ihtilafın başka şekilde çözülememesi durumunda savaşın zorunlu olarak ortaya çıkacağını savunur.

[426] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324.
[427] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 324.
[428] "Endzweck"in tercümesi olarak kullanılmıştır.
[429] Siep L. *Der Staat als irdischer Gott*, 136.
[430] Dellavalle S. (2017). The Plurality of The States and the World Order of Reason, On Hegel's Understanding of International Law and Relations, 360-361.

3.4.1. Savaşın Meşruiyeti

Hegelyen savaşı legalleştiren öğeler olarak şunlar tespit edilmiştir:

i. *Zorunlu Savaş*: Yukarda anlatılan felsefî ve olgusal tutum, Hegel tarafından zorunlu telakki edildiği için zorunlu olarak savaşı doğuracaktır.

ii. *Meşru Protestan Savaşı*: Shlomo Avineri ve Ludwig Siep, Hegel tarafından meşrulaştırılmış belirli bir savaşın olmadığını belirtiyorlar. Avineri, Hegel'in sadece felsefî savaşı legalleştirdiğini savunur. Avineri'nin bu ifadesine atıfta bulunan Siep'in bu savı takip etmesi, biraz acelecilik olarak değerlendirilmelidir.[431] Siep, Avineri'nin yaptığı gibi Hegelyen savaşı felsefî ve olgusal olarak inceler. Avineri, Hegel'in hiçbir olgusal savaşı legalleştirmediğinin yanı sıra savaşın Hegel açısından sadece felsefî olarak açıklanabilir olduğunu öne sürer. Siep ise Hegelyen savaşı sübjektif ve objektif diye ayırır ve Hegel için savaşın sübjektif açıdan legal olduğunu belirtir, objektif olarak değil. Netice itibariyle farklı ifadeler kullanan iki uzmana göre Hegel, savaşı tarihî olgusal açıdan meşrulaştırmamıştır. Konuyu etraflıca ele almasalar dahi Karl Rosenkranz ve Andrew Fiala'nin atıfta bulunduğu gibi Hegel Protestanlığın mevcudiyetini savaş yoluyla teminat altına aldığını düşünüyordu.[432] Burada dikkat edilmesi gereken husus, aslında Hegel'in iki temayı birlikte işliyor olmasıdır: Savaş vesilesiyle Protestanlığın mevcudiyetini garantilemesi ve güçlendirmesi. Kısacası Hegel, savaş olmasaydı ne Protestanlık olurdu ne de Protestanlık bu kadar etkin olabilirdi, demek istemektedir. Bu bağlamda mesela Saksonya Dükü Moritz ve İsveç Kralı Gustav Adolfs gibi önemli politik figürlerin katkılarına atıfta bulunur.[433] Onların Protestanlığın tanrısal boyutundan ziyade dünyevî, Martin Luther'in ise daha çok tanrısal yönünü temsil ettikleri söylenebilir.[434] Rahibin evlenmesini klerikalizm-laiklik[435] ayrımını ortadan kaldıran reformlardan sayan Hegel'in bununla birlikte

[431] Siep L. Kant und Hegel über Krieg und Völkerrecht, 111; Kant and Hegel on Peace and War, Kant and Hegel on Peace and International Law, 267.
[432] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 513, 516; Rosenkranz K. *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 114; Fiala A. (February 2006). The Vanity of temporal things: Hegel and the ethics of war, *Studies in The History of Ethics*, 16.
[433] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 515-516.
[434] Rosenkranz K. *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 113-114.
[435] Aynı şekilde Immanuel Kant "laicus"u "clericus" olmayan anlamında kullanır (*Die Metaphysik der Sitten*, 236-238).

Protestan rahibin hükümdar olmasını savunan tarzda bir ifadesine rastlanmamıştır. O halde Cermen prensibe uygun bir şekilde Protestan memlekette ilahîlik ve beşerîlik uyum halinde olmaktadır. Zaten teokrasiyi tarihin ilk evresi Doğu dünyasının siyasî şekli olarak addeden filozofumuzun, ona dönüşü çağdışılık olarak göreceği kesindir. Tüm bu anlatılanlardan Hegel'in rahip veyahut rahipler konseyi tarafından yönetilen bir memlekete sıcak bakmayacağı gibi bu tarz bir devletler hukukuna da sıcak bakmayacağıdır. Buna göre Hegel, örneğin Papa'nın politik rolünü onaylamayacaktır, ne devlette ne de beynelmilel ilişkilerde. Dolayısıyla teosentrik devlet ve teosentrik uluslararası ilişkiler, teokratik değildirler.

iii. *İç Devletin Güçlendirilmesi*: Dışsal savaşlar yoluyla içsel problemler daha kolay çözülebilir.[436]

iv. *Devlet'in Yüreklendirilmesi*: Uzun süre savaş olmaması; çürüme, bıkkınlık, donukluk gibi hallere yol açacağı için savaş milletin yeniden canlanmasıdır.[437]

v. *Cesaret*: Hegel, yeni zamanda işbirliğine dayalı müşterek cesaretin savaşta uygulandığı kanaatindedir. Böylece kişisel ruhun genel ruhla bütünleşmesi sağlanacaktır. Cesareti devlet adına her daim hazır ve nazır olma olarak sayan Hegel için bu olgu, hem savaş hem de barışta tümelin bir üyesi olarak elde edilebilir, yoksa tek başına bir birey olarak değil.[438] Bu durum zıtlıkları barındırır:

   a. *Kendinden Vazgeçme - Özgür Mevcudiyet*: Özgür bireyin kendinden vazgeçip kendisini kurban etmesi, Hegel açısından özgür mevcudiyete tekabül eder. Bu şahsî fedakârlık, özgür mevcudiyet olarak neticelenecektir

[436] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, §160; Dellavalle S. (2009). Hegels äußeres Staatsrecht: Souveränität und Kriegsrecht, Über eine schwierige Verortung zwischen universaler Vernunft und einzelstaatlichem Ethos, In: *Der Staat-eine Hieroglype der Vernunft, Staat und Gesellschaft bei Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, Hrsg. Rüdiger Voigt, Nomos, 1. Auflage, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 191. Günümüzde bunun bilhassa emperyal güçler tarafından uygulandığı iddia olunabilir.

[437] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324; Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Jenaer Schriften 1801-1807*, Werke 2, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 482; Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 324; Gökberk M. Hegel'in devlet felsefesi, 126-127; Fiala A. The vanity of temporal things: Hegel and the ethics of war, 7; Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 144

[438] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 327 Zusatz.

b. *Şahsî Bağımsızlık - Politik Bağımlılık*: Bağımsız özgür şahsiyet devlette bağımlı haldedir. Hegel için bunun manası, şahsî bağımsızlığın politik bağımlılık olarak sonuçlanmasıdır.

c. *Şahsî Ruhun Yokluğu - Kapsayıcı-Faal-Çağdaş Ruh*: Özel kişilik kendi ruhunu feda etse dahi Hegel kapsayıcı-çağdaş ruhu olaylarda halen etkin görür. Zaten bu bireysel ruhun kapsayıcı-faal-çağdaş ruha evrilme anlamına gelecektir.

d. *Düşmanca Tutum - İnsanî Tutum*: Bireyler bazen düşmanca bazen ise insanca muameleye maruz kalırlar. Hegel, her ne kadar düşmanca tutumların daha çok ileri karakollarda görülmesine rağmen yine de kendi zamanında savaşların artık daha insanî yapıldığını söyler.[439] Bununla beraber kendi döneminde Avrupa'da bireye değil, tamamına karşı savaş yürütüldüğünü belirtir. Bunun tüm özgür toplumlar için geçerli olduğunu söylemesiyle,[440] bunu yalnızca Avrupalılara değil, tüm medenî toplumlara hasrettiği belirtilmelidir. Sonuç itibariyle şahsî-düşmanca tutum, insanî tutuma dönüşecektir.[441]

Hegel, cesaretin yüreksizlik, korku, endişe vesaire olarak nitelendirilmemesi görüşündedir çünkü cesaret yürek ya da yüreksizlikten ziyade daha çok tümel olanla bütünleşme anlamına gelir. Hindistan'da beş yüz adamın kazanmasının sebebinin Hintlilerin cesaretsizliğinden değil, iş birliği eksikliğinden olduğunun altını çizer.[442] Cesareti devletin dışa yönelik egemenlik yönüne tekabül etmesi nedeniyle kendisi için devlet seviyesi askeri güçle ilintili addeder. Bununla beraber Hegel'e göre empirik-dışsal olgu olarak cesaret, kendisini sadece savaşta realize edebilir. Buna göre savaş gerçek fedakârlıkdır.[443] Hegel açısından insanın öfkeden, savaşta mal ve hayat kaygısından dolayı ölmesi, gerçek cesaretten değil, sadece bireysel cesaretten ölmesi anlamına gelir ki, bu bir idrak bakışıdır.[444] Bunun yanı sıra savaşı, tümel topluluklar arasında meydana gelen vakıa olarak kabul etmesi sebebiyle savaşı, aile veya sivil toplumda meydana

[439] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 338 Zusatz.
[440] Der Geist des Christentums, 376
[441] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 328
[442] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 327 Zusatz.
[443] *Jenaer Systementwürfe III Naturphilosophie und Philosophie des Geistes*, 251.
[444] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 160; *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 276.

gelebilen çatışma gibi görmemektedir. Buna göre örneğin sivil toplumda insanın; mülkiyet, hayat, gazap, şan, nefret gibi sonlu amaçlar için ölmesi, cesaret kaynaklı fedakârlık değildir. Hegel açısından tamamı, halk, yani devlet için ölmek sonsuz tümellik anlamı taşıdığı gibi böyle bir durumda bireysel gazap, şan, şöhret gibi sonlu amaçlar ortadan kaybolmaktadır.[445] Yüreklilik, yani bireysel cesaretin törel cesaretten farkına değinirken anlamlı bir örnek verir: İntihar yüreklilikken cesaret değildir. [446] Hayvanlar, haydutlar, katiller, maceracılar yürekli olabilirler, ama cesur değil. Gerçek cesarette Hegel'e göre şahıs tamamının üyesi olarak karşıdaki tamamına karşı savaşır, yoksa belirli kişi ya da aileye karşı değil. Bundan dolayı kişisel cesaret kaynaklı cesaretliliğin artık pek fazla bir anlamı kalmadığını düşünür. Eskiye nazaran kendi döneminde bireysel cesaretin artık çok fazla geçerli olmamasından itibaren savaşların tümelliğinin daha da pekiştiğine atıfta bulunur.[447] Ayrıca devletin egemenliği için bireysel yürekliliğin törel olana dönüşüp artık bireysel kalamayacağını düşünür. Şöyle ki: Devlet hizmetindeki cesaret ve devletin nihaî gayesi yalnızca devletin bağımsız egemenliği içindir, yani mutlak-sonsuz amaçlar için, yoksa sonlulukla çevrelenmiş sivil toplumsal amaçlar için değil. Bireysel gerçekliğin gözden çıkarılması, nihaî gaye için sadece bir araçtır. Sonuçta cesaret, bağımsız devlet egemenliği yoluyla hakikat elde edecektir. Cesaret, devletin oluşumu veya idâmesi için gereken zorunlu bir momenttir. Devlet, kendinde bilkuvve olarak sivil devlet güçlerini barındırır fakat bu henüz devletin gerçekliğini garanti etmemektedir. Devleti gerçekliğine kavuşturmak için Hegel daha fazlasını gerekli görür. Bunlardan birisi gerçekliği kendisi için seviyesindeki askerî güçte olan cesarettir ve bu nedenden cesaret devletin zorunlu momentidir.[448] Cesareti tümellik bağlamında işleyen Hegel, cesareti mesela daimî ordular tarafından temsiliyeti gibi kurumlar açısından tikel olarak da ele

[445] System der Sittlichkeit [Critik des Fichteschen Naturrechts], Meiner, 54; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 196-197.
[446] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 70.
[447] Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 133.
[448] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 545; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 327 Zusatz, § 328; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 327.

alır. Böyle bir durumda tümel cesaretin tikel kuruma emanet edilmiş olacağını belirtir.[449]

vi. *Devletin Evrenselliğinin Güçlendirilmesi*: Savaş devletin birliğini sağlamlaştırır.[450] Savaş ayrıca sınıf ayrımı gibi yurttaşlar arasındaki farklılıkları azaltır. Böylece devletin sivil toplumdan farklılığı ortaya çıkar.[451] Sivil toplum; hayat ve mülkiyetin korunmasından sorumluyken devlet ise her an hayat ve mülkiyetin feda edilmesine hazır olunmasını talep eder.[452] Sonuçta savaşı mülkiyet, lüks gibi şahsî refahın mutlakıyetini engelleyen bir öğe olarak gören Hegel, savaşın devletin evrenselliği ve sivil toplumun parçacılığı arasındaki farkları ortaya koyduğu kanaatindedir.[453] Çıkarla ilintili olduğundan hayat ve mülkiyetin korunmasını sivil toplumun müdafaası olarak sayar. Yukarda izah edildiği gibi savaşta olsa bile hayat, mülkiyet veyahut kişisel ihtiraslar için kendini feda etme, nihayetinde sonlu bir amaçtır. Şayet insan, savaşa hayat ve mülkiyetin korunması amacıyla çağrılırsa, bu sadece idrak bakışınca bir görev olacaktır. Aslında Hegel için bu devleti sivil topluma düşürmek anlamına gelir.[454] Buna karşın devlet için olan gerçek savaştaysa hayat ve mülkiyet tehlikeye atılacaktır.[455] Hegel; Quaker, Anapabtist gibi askerlik hizmetlerini dinî sebeplerden kabul etmeyen gruplara değinirken her ne kadar onları sivil toplumun üyeleri olarak görse dahi asker olmadıklarından devlet üyesi olarak addetmez. O halde bu dinî grup üyeleri borgoues iken citoyen değildir ve bu yüzden onlar devletin kurucu unsuru olamazlar. Hegel, küçük bir devlette böyle

---

[449] *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 195, 196.
[450] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 278.
[451] Mertens T. Hegel's homepage to Kant's perpetual peace: An analysis of Hegel's philosophy of rights § 321-340, 673.
[452] Gökberk M. Hegel'in devlet felsefesi, 126.
[453] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 183, § 325; *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, §160; Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, § 132; Jovanov R. (2014). Philosophy and war: Hegel's therapeutic movement of the spirit, In: *Filozofija i Društvo* XXV (4), 96; (2001) Wood A. Hegel's Political Philosophy, A Companion to Hegel, In: *A Companion to Hegel*, edited by S. Houlgate and M. Baur, Wiley Blackwell, 304; Harowitz IL. (1966). The Hegelian concept of political freedom, *The Jounal of Politics*, Vol. 28: 21; Mertens T. Hegel's homepage to Kant's perpetual peace: An analysis of Hegel's philosophy of rights, § 321-340, 675; Fiala A. The vanity of temporal things: Hegel and the ethics of war, 1, 5, 7, 19-20; Dellavalle S. The Plurality of The States and the World Order of Reason, On Hegel's Understanding of International Law and Relations, 356.
[454] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 324; *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 195.
[455] *Grundlinien der Philosophie des Recht*, § 324.

topluluklara göz yumulabileceği görüşündedir, ama büyük bir devlette değil.[456] O, aslında bu tarz düşüncelerin yaygınlık kazanmasından çekiniyordu.[457] Hakikî kutsal yasaların törel kanunları engellemeyeceği görüşündeki Hegel için bu anlamda askerliğe hazır olan bourgeois citoyendir.[458]

vii. *Hukuk ve Görevin Uygulanışının Güçlendirilmesi*: Savaşta insan öldürme, savaşın hem hukuku hem de görevi kapsamındadır.[459] Böylece hak ve vazifesini devlet için yerine getiren vatandaşın devlete olan merbutiyeti güçlenecektir. Hegel, devletlerin hem savaş hem de barışta törelerine göre muamele ettiklerine işaret eder. Bu bağlamda savaşın, yani hukuksuzluğun bir nevi hukukuna değinir gibidir.[460] Ancak bunların tam manasıyla hukukîleştirilemeyeceği kanaatinde olduğu için savaş hukuksuzluğunun törelleştirilmesine taraftardır. Savaşı tümel görmesi nedeniyle özel kişiliğin düşmanlaştırılmaması gerektiğini düşünür ve bu sav, savaş hukuksuzluğunun törelleştirilmesi hususunda önemli rol oynar. Buna göre askerler negatif sahsî tutum sergilemekten kaçınmalıdır. Hegelyen savaş hukuksuzluğuna verilecek en belirgin misaller ise elçi teatisi ve tutsaklıktır. Hegel nazarında elçi öldürmek devletler hukukunda büyük cürüm olduğu gibi[461] savaş sebebidir zira bu davranış devletin onur ve bağımsızlığını zedelemektedir. Hatta sıkı Yunan kültürü tarafgiri Hegel'in bu bağlamda Sparta ve Pers devletleri arasında çıkan sorunda Pers tarafına hak verir: Pers diplomatları Sparta tarafından küstahça muamele görmüşlerdi, hatta kuyulara atılmışlardı. Her ne kadar Sparta bu tutumundan pişman olup iki elçiyi Pers ülkesine gönderdilerse de artık çok geç kalınmıştı çünkü Pers hükümdarı Yunan diyarına ordu göndermişti bile.[462] Bununla birlikte Hegel, ahval ve şerâit yüzünden elçi öldürülmesine istenen tepkinin verilemeyeceğinin farkındadır. 1799 yılında Rastatt'ta öldürülen dört Fransız diplomatına karşın Fransa'nın yeterli tepki verememesini buna örnek olarak gösterir. Tutsaklığın ise milletlerarası törelere

[456] *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 70; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 270; Siep L. *Der Staat als irdischer Gott*, 174.
[457] Hegel GWF. *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 225.
[458] Siep L. *Der Staat als irdischer Gott*, 167.
[459] Hegel GWF. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 140.
[460] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 338.
[461] *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 197.
[462] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 313-314.

göre muamele gördüğünden söz eder.[463] Onun yeni dönemde artık tutsakların köleleştirilmediği düşüncesi,[464] silahlıların eskiye nazaran daha fazla insan olarak görülmeleri ve bu sebepten öldürülmemeli, görüşüne dayanır.[465] Ayrıca savaşın hukukusuzluğunda Hegel; kilise, aile, özel yaşam gibi müesseslere saldırılmaması gerektiğini söyleyerek saldırmazlık yoluyla savaş hukuksuzluğunun törelleştirilmesini savunur.

viii. *İnsanın Devletleştirilmesi ve Sosyalleştirilmesinin Güçlendirilmesi*: Nasıl ki gerçek insan olma yalnızca devlet vasıtasıyla gerçekleşebiliyorsa gerçek toplum olma da sadece devlet yoluyla gerçekleşebilir. Ludwig Siep de Hegel açısından anayasal devletin mevcudiyetinin bireysel yaşamdan daha önemli olduğunun altını çizer. Kuşkusuz Hegelyen savaş bununla ilintilidir.

ix. *Devletin Tanrısallığının Güçlendirilmesi*: Savaşta kendini feda etme dinden bağımsız bir durum değildir.[466] Dine tabiiyet; mülkiyet, irade, özel hislerin kurban edilmelerini ister.[467] Din devletin esası olduğu için de Hegel'in dinî ve politik fedakârlığı benzer şekilde ele aldığı söylenmelidir.

x. *Sonucun Önemi*: Şan şöhrete değerini veren tarihsel anlamıdır, yoksa formel cesaret ve kazanç değil.[468] Hegel, Yunanlıların despot Persler'i yenmesini, kazanılmış bir zafer olmanın yanı sıra Yunan kültürün kurtarılması nedeniyle tarihin kazancı olarak sayar. Andrew Fiala, bu zaferin Hegel tarafından Yunan özgürlüğünün Fars despotizmine karşı zaferi olarak yorumlandığını belirtir.[469] Hatta Karl Rosenkranz'ın işaret ettiği gibi Hegel Helenler'in bu galibiyetle yeni politik ilke demokrasiyi Farslardan kurtardığını düşünüyordu.[470] Bu durum Hegel için aslında Protestanlık için de geçerlidir çünkü mezhep savaşlarında anayurttan ziyade Protestanlığın güçlenmesi daha önemliydi. Aynı durum Napolyon için söz konusudur: Esas önemli olan Napolyon Bonapart'ın askerî başarıları veyahut Waterloo mağlubiyetiyle akabindeki sürgün olmayıp tarihin

[463] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 339.
[464] Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 339; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 320.
[465] *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Hrsg. Henrich D., 279.
[466] Siep S. *Der Staat als irdischer Gott*, 137-138
[467] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 68-69; Fiala A. The vanity of temporal things: Hegel and the ethics of war, 17.
[468] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 314-315
[469] Fiala A. The vanity of temporal things: Hegel and the ethics of war, 15.
[470] Rosenkranz K. *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, 109; Hegel GWF. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 391 Zusatz.

kendisine yüklediği misyonu yerine getirmesiydi: Dünyayı anayasal, kültürel, askerî, hukukî ve birçok alanda dönüştürmesi. Dolayısıyla Hegel için Napolyon'un Saint Helena sürgünü, onu tarih önünde mağlup yapmamaktadır. Neticede önemli olan Napolyon'un yaptıklarının tarihte bıraktıkları anlamdır.

xi. *Hükümdarın Yetkisini Kullanması*: Savaş açabilecek yegâne müessese, son karar verme yetkisini elinde bulunduran hükümdarlıktır ve Herbert Schnädelbach'ın değindiği gibi Hegel açısından parlamento bu yetkiden mahrumdur.[471] Hegel, Sparta'da Eforlar'ın Helotlar'a karşı savaş ilanını zikreder.[472] Ayrıca Yunan ve diğer toplumlarda kehanet müessesesinin savaş ilanı hakkında nihaî kararı verme yetkisine sahip olmasını şiddetle eleştirir.[473] Savaşa karar verme yetkisinin hükümdardan başkasına verilmesini, iktidarın paylaşılması olarak algılar. Sosyal tabakaların önem arz ettiği ülkelerde ise Hegel, savaş kararı verme yetkisinin kim tarafından verilmesi gerektiği probleminin çıkabileceğine değinir. Örneğin İngiltere'de halkın popülaritesi olmadan savaş kararının verilemediğine değinir. Barışa meyyal Britanya Başbakanı Genç William Pitt'ın halkın talebine karşı koyamayıp Fransız Cumhuriyetin'e karşı savaşı onaylamasına bu sadette örnek olarak verir. [474] Öyle görünüyor ki Hegel, bununla savaş kararı alma yetkisini hükümdardan alınması gerektiği düşüncesini öne süren Immanuel Kant'ı eleştirmektedir. Kant, halkların savaş istemeyeceğini savunarak da savaşı engellemeye çalışıyordu. Hegel ise İngiltere örneğiyle muhtemelen Kant'a cevap vermekteydi.

3.4.2. Savaş Çeşitleri

Hegel'de savaş hakkında ihmal edilen önemli konulardan biri savaş çeşitleridir. Oysaki savaş çeşitleri bilinmeden Hegelyen savaş yeterince anlaşılamaz. Savaşı meşrulaştırması, tüm savaş türlerini ve savaşta yapılabilecek her şeyi legalleştirdiği anlamına gelmediği ayrıca bu sayede anlaşılacaktır. Hegel nezdinde tespit edilen savaş türleri şunlardır:

---

[471] Schnädelbach H. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, 144.
[472] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 320.
[473] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 I*, § 391 Zusatz.
[474] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 329 Zusatz; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 329.

i. *Savunma Savaşı*: Hegel, tüm halkların onur ve bağımsızlıklarını dışarıya karşı korumalarının hakları olduğu görüşünde ısrarcıdır. Kaybetmesine rağmen onurunu Rusya'ya karşı savunan Polonya'yı örnek olarak verir.[475] Fransız halk ordusu etkin olana kadar Fransa'da 1790'li yıllardaki savaşların[476] da savunma savaşı olduğu kanaatinde olan Hegel, akabinde savunma savaşının Fransızlar açısından fetih savaşına dönüştürüldüğünü belirtir.[477]

ii. *Fetih Savaşı*:[478] Hegel'in fetih savaşı anlayışı, bugün saldırı savaşı dediğimiz olguyu da içerir. Ona göre fethin nesnesi olmuş ülkeler olagelmiştir. Örneğin İtalya; Fransa, İspanya ve Avusturya tarafından fethedilmiştir. Hegel ayrıca bunu İtalya'da diplomasi sanatının ortaya çıkmasının sebeplerinden birisi olarak yorumlar. Fetih gücüne ise daimî gazi Türkleri örnek olarak verir. Savaşın bazen Roma'da olduğu gibi zafer, servet, ganimet gibi tikel sebepler için yapılmasını, ordunun politik şahsiyetler tarafından araçsallaştırılması olarak görür.[479] Bu tarz savaşı tümel-devlet refahı için değil, tikel-parçacı refah için yapılması nedeniyle meşrulaştırmaz. Öte yandan Lakedemonyalıların aksine, Atinalıların fütuhat sayesinde denizde refaha kavuştuğunu söyler.[480] Şayet bağımsızlık tehlikeye girerse tüm yurttaşların savaşa çağrılması gerektiğini düşünen Hegel'e göre böyle bir durumda egemenliği savunmak, tüm yurttaşların genel yükümlülüğüdür.[481] Fakat bu tarz bir savunma savaşının zorunlu olarak iki sebepten fetih savaşına dönüşeceğine işaret eder:

   a. Böyle bir halk ordusu genel güç olacaktır.
   b. Bu halk ordusu iç meseleler yerine dış meselelere yönelecektir. Bu, sivil-devlet yurttaşının artık daha çok ordu-devlet yurttaşı olacağı anlamına gelir.

   Hegel, 1790'lerde Fransızların durumunun böyle olduğuna değinir. Dolayısıyla yukarda belirtildiği gibi savunma savaşlarının fetih savaşı formuna girmiş

[475] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 163.
[476] Bu savaşlar 1802 yılına kadar devam etti.
[477] *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, 195, 196.
[478] Machiavelli, bir ülkenin gücü varsa fetih yapmasını överken gücü olmamasına rağmen fethe yeltenmesini ise yererek devletler hukuku bilimi açısından realist bir tutum sergiler (*Hükümdar*, çeviren: Selahattin Bağdatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları, 25).
[479] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 373-374.
[480] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 315.
[481] Dellavalle S. (2009). Hegels äußeres Staatsrecht: Souveränität und Kriegsrecht, Über eine schwierige Verortung zwischen universaler Vernunft und einzelstaatlichem Ethos, 192.

olduğundan söz eder. Neticede savaşın ordu tarafından yürütülmesini daha uygun bulur. Bunun dışında Yunanlıların ikinci dönemlerinde olduğu gibi devletin içselliğinin dışa yönelme nedeniyle çözülebileceğini düşünür: Yunanlıların ilk dönemi oluşum, ikinci dönemi zafer, sonuncusu ise batışlarıydı. Oluşumları özellikle kültür sayesinde meydana geldi. Doğu kültürünü alıp entegre etmesini becerdiler ve tekil bir halk oldular. İkinci dönemde ise Yunan halkı savaşlar kazandı. Bununla birlikte Yunanlılar daha çok dışarıya yönelmişti ve bu içsel sivil gücü zayıflatmıştı. Bu bapta Hegel ayrıca Yunan sivil toplumunda ortaya çıkan ikilikle birlikte, sanat ve bilimde idealizm-realizm ikileminin çıktığına dikkat çeker.[482]

iii. *Din Savaşı*: Hegel, bu bağlamda özellikle Protestan-Katolik savaşlarına değinir. Örneğin Hollanda'nın Protestanlık sayesinde Katolik İspanya'dan özgürlüğünü aldığını belirtir. Haçlı savaşlarının ise dinsel savaşlar olmasına rağmen epeyce idealize edildiklerini düşünen Hegel, bu durumu Yunan şairlerinin topluma ebedî kahramanlık olarak idealize ettiği yıkma-amaçlı Truva savaşına benzetir. İslam'ın savaşlarıyla Şiva ve Vişnu arasındaki savaşlar da Hegel bağlamında dinsel savaşlara eklenebilir.[483] Bunun dışında filozofumuz, bizatihi din savaşı olmayıp dinin ciddi bir aşama kaydettiği savaş tarzına değinir. Örneğin Yedi Yıl Savaşını bizzat Protestanlığı tesis etme amaçlı görmemesine rağmen bu savaş sayesinde Prusya'nın Protestan-Avrupa gücü olarak ortaya çıkıp Protestan kilisesinin politik garantisini tamamladığını öne sürer.[484]

iv. *Anayasal Devrim Savaşı*: Joachim Ritter'in belirttiği gibi Napolyon savaşları Hegel için bu tarz savaşlardandı.[485] Politik devrim için Hegel, din reformunu şart görür. Bu sebepten Latin-Katolik devletlerin Fransız devriminden sonra yine eski durumlarına geri dönmelerine dikkat çeker. İtalya'da ise Cenova ve Venedik'teki eski meşru aristokrasinin çürük despotluğa evrilmesi nedeniyle

[482] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 276.
[483] *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, 16.
[484] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 517.
[485] Ritter J. *Hegel und die französische Revolution*, 18.

gerileme yaşandığına değinir.[486] Buna göre savaş yoluyla hedeflenen politik reformlar, din reformu olmaksızın tam hedefine ulaşamayacaktır.[487]

v. *Katliam Savaşı*: Hegel, bu tarz savaş için çeşitli örnekler verir: Antik dönemde Spartalıların Helotlara katliam yaptığını söyleyen Hegel,[488] Polonya-Rusya savaşında ise Alexandr Vasilyeviç Suvorov tarafından Polonyalıların katledildiğini belirtir.[489] Afrika'daki Dahomey ülkesi kralının ölümü sonrası kadın savaşçıların öldürülmesini de katliam olarak sayar.[490] Din-devlet ilişkisi hakkında olumsuz tavır takındığı Yahudileri Kenan ülkesi sakinlerinin imhasını önerdikleri için sert bir biçimde eleştirir.[491] Önceden değinildiği gibi Yahudiler nezdinde halkların yok edilmesini, Ahdi Atik'in uluslararası ilişkilerdeki miyarı olarak görür. Ludwig Siep ve Shlomo Avineri, Hegel'in savaşı medenîleştirmeye çalıştığını ileri sürerler ki, bu doğrudur.[492] Hegel açısından savaşan taraflar törelerine göre birbirleriyle muamelede bulunur. Savaşı tarihsel olarak da gördüğünden törelerin çeşitli dönem ve toplumlara göre değişkenlikler gösterdiğine değinir. Saf dönemsel olana katliam, yani imha savaşını örnek olarak verir. Eskilerin imha savaşının yok etme ve fanatizm barındırdığından dolayı bir daha yapılamayacağı düşüncesindeydi. Yeni dönemde imha savaşının fetih ve bir devletin anayasasını devirme bağlamında yapıldığını ekler.[493] Lakin bunun eski zamanlarda olduğu gibi savaşılan toplumu yok etme, soykırım tarzında olmaması gerektiğinin altına çizer. Dönemsel ulusal örneğe ise eski Yunanlıların tutsaklara muamelesini örnek olarak verir: Yunanlıların gerçek

[486] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 535.
[487] *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, § 552; Rohrmoser G. (1964). Die theologischen Voraussetzungen der hegelschen Lehre vom Staat, 242-243; Giese G. *Hegels Staatsidee und der Begriff der Staatserziehung*, 115-116.
[488] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 320; Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, Hrsg. Karl Bremer, 373.
[489] *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, § 163.
[490] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 128.
[491] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, 122; *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 244
[492] Siep L. (2003). *Kant und Hegel über Krieg und Völkerrecht*, In: D. Jansen/M. Quante (Hrsg.), Gerechter Krieg. Paderborn (mentis) 2003, ²2017, 102-117. (Übersetzung und Neufassung von 52), 103; (1995). Kant and Hegel on Peace and War, Kant and Hegel on Peace and International Law, 260; Avineri S. The problem of war in Hegel's thought, 470.
[493] Hegel GWF. Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 338; *Philosophie des Rechts Nachschrift der Vorlesung von 1822/23 von Karl Wilhelm Ludwig Heyse*, § 338.

tutsaklığı yoktu. Bu yüzden Atinalılar Spartalıları ölüme mahkûm ederken[494] Spartalılar tutsakları ya köleleştirir ya da öldürürlerdi.

vi. *Köle Savaşı*: Hegel, Roma'da gladyatörlerle Spartakus etrafında toplanıp hak arayan köle savaşına atıfta bulunur.[495] Amerika'da Afrikalıların sistematik köleleştirilmesini Avrupalıların yeni dönemde yaptıkları en olumsuz hadise olarak addetmesine rağmen köleliğin bir Avrupa icadı olmadığı konusunda ısrarcıdır. Eskiden yemek olarak yenilen kölelerin Avrupalılar tarafından en azından insanlara satıldıklarını söyleyerek farklı bir perspektif sunmaya çalışır. Beklenmeyen sonuçların ortaya çıkmaması için Hegel, kölelik müessesinin direkt değil, tedrici olarak kaldırılmasını savunur.[496] Aslında köleliğin Hristiyanlık tarafından kaldırıldığını savunması nedeniyle köleliğin kaldırılmasını Hristiyan-Cermen dünyasının öğretileri arasında görmekteydi. Buna göre Cermen dünyada tüm insanlar özgürken şark dünyasında sırf hükümdar; Yunan ve Roma dünyalarında ise sadece bazıları özgürdü.

vii. *Kurtuluş Savaşı*: Hegel açısından İngiltere ile eski kolonisi olan Amerika arasındaki savaşlar ve İspanya ile eski kolonileri arasındaki savaşlar bu tarz savaşlardandı. Yeni ve eski ülkelerin ayrılmalarını eski kolonilerin yük haline gelmesinden dolayı olumlu olarak gördüğü ilave edilmelidir.[497]

viii. *Ticaret Savaşı:* Hegel bununla sömürgecilik için yapılan savaşları kasteder. Önceden değinildiği gibi sömürgeciliğin Antik dönemde ticaret ve kültür için yapılmasına karşılık yeni dönemde ise sadece ticaret için yapıldığı düşüncesindeydi.

ix. *İç Savaş*: *Anahtarlarıyla Hukuk Felsefesi*'nde iç savaşın despotizm ve eski feodal monarşilerde olduğuna değinilir. Hegel'e göre bu devletlerin tarihi darbeler, iç savaşlar, içsel ve dışsal zayıflama gibi öğelerden müteşekkildir. Sebep olarak devletin mekanik olarak vasallara, paşalara bölünmesini gösterir.[498] Hegel, eski Yahudi devletin savaşlarını da iç savaş olarak görür.[499] Seçim

[494] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 339.
[495] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 376.
[496] *Die Philosophie der Geschichte Vorlesungsmitschrift Heimann (Winter 1830/1831),* 69-70; Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, 129.
[497] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 248.
[498] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 286.
[499] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 244.

olmamasından dolayı kalıtsal Monarşi'de iç savaş ve fazla çatışmanın meydana gelmediğini iddia eder. Aksi takdirde hükümdarlığa aday kişilerin ümitlerini çatışmalarda arayabileceğine işaret eder. Ayrıca seçime dayalı monarşide -ki Hegel için bu en kötü kurumdur- iktidarın özelleşeceği, yani kişisel mülkiyete dönüşüp devletin iç ve dışta zayıflayacağını belirtir. Almanya ve Polonya'nın tarihlerinin bu şekilde olduklarına dikkat çeker.[500] Polonya'da halk değil, sadece soylular seçmen olmuş olsalar bile onların iç çekişmelerden hâli olamadıklarına değinir. Sonuçta illa da en iyisinin iktidarda olmasına gerek olmadığını savunur.[501] Hegel'in öğrencisi ve ilk dönem Hegelciler'den Arnold Ruge'nin de ifade ettiği gibi Hegel'in pek de insanlara güvendiği söylenemez.[502] Dolayısıyla çoklu parti sistemine sempatiyle bakmamasına şaşmamalıdır. Böyle bir sistemin dıştan karışmalara sebebiyet verebileceğini düşünür. Farklı partiler dış yardım arayabilecekleri gibi iç-dış savaşlara da yol açabilirler. Ülkeye ait olmasına rağmen siyasî partiyi bizatihi dış yardıma açık durmasından ötürü anayasayla uyumlu görmez.[503] Sözün kısası, partiye kapı aralamak, devletten taviz vermek anlamına gelecektir. Aslında bu Hegel'in devletlerin birbirlerinin iç işlerine karışma görüşüne uyar. Her ne kadar içsel bağlamda başka bir ülkenin iç işlerine karışılmaması ilkesine atıfta bulunsa bile devletin bizatihi dışsal yönü olması nedeniyle aslında bunun mümkün olmadığını düşünür.[504]

x. *Başkaldırı Hakkı*: Hegel'e göre fetholunan bir ülkenin o devletin bir parçası olup-olmaması, fetholunan ülkenin halkının devletin anayasasına mutabık olup-olmamasına bağlıdır: Devletin anayasası halkın içsel ruhudur ve bu yönüyle o zorunludur. Fetholunun ülkenin halkı ise böyle bir anayasaya tam anlamıyla sadık olmayabilir. Şayet bir halk anayasayla mutabık değilse bu halk karşıda durandır, gerçek olmayandır. Konu hakkında Hegel'in kendisi somut örnekler verir: Napolyon, Erfurt'un yöneticisi olmadığı gibi Türk Sultanı da Yunanlıların kralı değil, yalnızca kayseridir. Aynı şekilde Avusturya krallık olmayıp bizatihi

[500] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 281; (1986). Rechts-, Pflichten- und Religionslehre für die Unterklasse (1810 ff.), In: *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, Werke 4, Suhrkamp, § 28; Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 281.
[501] Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, § 281.
[502] Ruge A. (1985). Zur Kritik des gegenwärtigen Staats- und Völkerrechts (1840), In: *Die Hegelsche Linke Dokumente zu Philosophie und Politik im deutschen Vormärz*, Leipzig, Reclam, 168.
[503] Hegel GWF. *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 248.
[504] *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 331.

kayserliktir zira bu devlete birçok halk tabidir.[505] Hegel bununla tebaadaki her milletin politik anayasanın aslî unsuru olmadığına işaret eder.[506] Dolayısıyla bu tarz halklar ve devlet arasındaki bağ ilineksel sözleşmeyle olacaktır. Böyle bir bağın, örneğin savaşla koparılmasını meşru görür. Bu tarz bir başkaldırıyı mesela yöneticiye nefretten dolayı yapılacak bir ayaklanma gibi görmez. Neticede başkaldırı, yalnızca ilineksel sözleşmenin yırtılması anlamana gelecektir.[507]

xi. *Sonsuz Savaş*: Hegel, siyahîlerin kendi aralarındaki savaşları ebedî savaş olarak telakki eder. Gerçek savaşların ise yalnızca gerçek halklar arasında cereyan ettiğini düşünür. Yığınları mevcudiyetlerine rağmen gerçek saymayan Hegel'in yığınlar arası savaşı gerçek addetmemesi, kendi mantığı içerisinde tutarlıdır.

xii. *Yahudi Savaşı*: Hegel, Yahudilik'in devlet olmadığını söylemesine rağmen yer yer Yahudi halkının savaşlarından bahsetmekten geri kalmaz. Bununla birlikte Yahudi savaşlarına değinirken Yahudilere ayak takımı muamelesinde bulunur. Genellikle kaybetseler de savunma savaşlarında kahramanların Yahudi yığını ordularının başında olduğunu belirtir.[508]

Sonuç itibariyle Hegel'in soykırım, iç savaş, sonsuz ve Yahudi savaşları dışındakiler hariç, diğer tüm savaş tarzlarını meşrulaştırdığı belirtilmelidir.[509] O, her şeyden önce sonsuz ve Yahudi savaşını fikirsel olarak kabul edemezdi. İç savaşın ise yanlış sistemden kaynaklındığını düşünmekteydi. Soykırıma karşı ise duyarsız değildir. En azından bu konuda bir tür katliam hukuku geliştirip soykırımı meşrulaştıran Baruch de Spinoza'nın önünde olduğu ifade edilmelidir.[510]

Hegel'e göre savaşlar coğrafi açıdan ikiye ayrılır:

i. *Kara Savaşı*

---

[505] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 536; Löwenstein J. *Hegels Staatsidee Ihr Doppelgesicht und Ihr Einfluss im 19. Jahrhundert*, 29.

[506] Buna göre Hegel nazarında devletin aslî unsuru mesela rahipler, proletarya veyahut sosyo-ekonomik zümreler olmamaktadır.

[507] Hegel GWF. Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, § 281; *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 281 Zusatz.

[508] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 243-244

[509] Krş. Drilo K. (2007). Die Weltgeschichte und der Krieg, In: *Zwischen Konfrontation und Integration Die Logik internationaler Beziehung bei Hegel und Kant*, Hrsg. von Andreas Arndt und Jure Zovko, Berlin, Akademie Verlag, 39.

[510] Spinoza B. (2009*). Politik İnceleme*, çev. Murat Erşen, 2. Baskı, Ankara, Dost, 100.

ii. *Deniz Savaşı*: Deniz gücü hakkında çok fazla bilgi olmadığından eski zamanlarda yeni döneme kıyasen deniz gücü kurmanın daha kolay olduğunu belirten Hegel, deniz eğitimini bu nedenden eski zamanlar için daha kolay görür. Yeni zamanda ise buna karşın deniz, gemi ve deniz gücü konusunda daha fazla bilgiye ihtiyaç olunduğu gibi bunların eğitimleri de daha fazla zaman alır. Ayrıca eski zamanlarda deniz savaş çeşitlerinin kara savaşları kadar çok olmadığına işaret eder[511] ve neticede bu, askerî eğitimi etkilemekteydi. Hegel, denizi örneğin Helen ve Kartacalıların ilkesi olarak görür: Helen sömürgecilikleri deniz ilkesinden doğmuştu. Kartacalıların ise bir nevi yurtları yoktu çünkü anayurtları denizdi: Gerçek toprakları olmadıklarından gerçek millî orduları da yoktu, orduları farklı milletlerden müteşekkildi.[512] Hegel'e göre Romalılar, daha da batıya gittiklerinde Kartacalılar gibi deniz gücü kurmaları gerekirdi. Deniz gücünün eski Çin ve Hint'in ilkesi haline gelmediğini belirtirken Persler'in ise üçlü doğal-coğrafî ilkeler olan deniz, yükseklik ve vadiyi birleştirmeyi becerebildiğine atıfta bulunur.[513]

Bugün ise insan daha farklı kategorileştirmelere gidebilmektedir. Bunun ana etkeni Hegel'den sonra savaş alan ve aletlerindeki artıştır. Kendi zamanında mesela hava kuvvetleri ve kitle imha silahları olmadığından bu tarz kategorileştirmelerden söz edemedi. Bu açıdan Hegel'in savaş felsefesi doğal olarak bugünün insanı için eksiktir. Zaten kendisi, tüm felsefelerin kendi dönemlerinin evladı olduğuna değinirken bunu kabullenir.[514] Bu durum, Hegel'in çağdaşlık üzerinden ezelîlik-ebedîliğe ulaşma öğretisiyle de uyum içindedir.

[511] Hegel GWF. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 370.
[512] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 371
[513] *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 232-233.
[514] *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, 74; Konzepte der Rede beim Antritt des philosophischen Lehramtes an der Universität Berlin, Einleitung zu Enzyklopädie -Vorlesung 22. Okt. 1818, In: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*, 405-406; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, 456; *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, 48.

SONUÇ

Hegel, devletler hukuku bağlamında; din ve devlet; devlet ve mutlak ruhun formları sanat, din, felsefe; kültür ve çağdaşlık; savaş ve barış; devletler hukuku ve tarih; iç ve dış devlet; idealizm ve -devletler hukuku terminolojisi açısından- realizm gibi birçok birliktelikten bahsetmiştir.

Hegel, iç siyasette hukuku güç, dış siyasette ise gücü hukuk olarak görür. Bu bakış açısı günümüzde etkindir. Bunun dışında felsefî realizme karşı çıkan Hegel'in devletler hukuku biliminin tanımı gereği realizmi dışlamadığı, hatta onu İdealizm'in sonucu olarak gördüğü çalışma boyunca işlenmiş ve gösterilmiş bir tezdir. O, aslında dünyada mevcut olan olguları genel olarak kabullenen bir filozoftur. Din, devlet, iktisat vs. gibi tüm real olguların felsefesinde karşılığı vardır ve Hegel bu müesseseleri varlık-yokluk açısından tartışmaz, hatta İdealizminin baş tacı eder. Netice olarak mesela din olgusunu felsefesinin merkezine koyduğu açıktır ve din; devlet, anayasa, sivil toplum, aile, kültür, tarihin evreleri, inkılap, uluslararası hukuk gibi birçok müessesenin temeli olmaktadır. Dini, Tanrı hakkında bilgi olarak tanımlaması nedeniyle dini bir nevi ulûhiyet telakkisi olarak addettiğinin de altının çizilmesi gerekir. Kuşkusuz bunda teslis akidesinin derin etkisi vardır: Sonsuz Tanrı yoluyla sonlunun sonsuzlaştırılması. Bu ilkeden mülhem, hem homosentrik hem de teosentrik yorumlama metodunu aktif olarak kullanır. Hegel nezdinde bireysel kalan Tanrı bilgisi sosyalleşmeden devlet haline gelememektedir. Tanrı bilgisinin sosyalleşmesi ve tarih yapması için genel Tanrı bilgisiyle peygamberlik müessesini elzem görür. Gerçi Hegel'in mesela İbn Sînâ veyahut Spinoza kadar nübüvveti felsefî olarak merkeze aldığı söylenemez. Peygamberliği; kurumsal din, halk dini ve devlet için zorunlu addetmesi önemli etkileri beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda mesela devletin mevcudiyeti ve devletlerarası ilişkilerin meydana gelmesi için sosyal Tanrı bilgisi, sosyal din ve peygamberlik gibi sosyal dinin icapları gerekli olmaktadır. Diğer taraftan Hegel'in dini devletin temeli olarak sayması ve dünya tarihini dinler tarihi olarak görmesi, bizi ister istemez devletler hukukunun da din temelli olduğu kanaatine götürecektir. Gerçi bildiğimiz kadarıyla Hegel, hiçbir yerde devletler hukukunun temeli olarak dini lanse etmez, ancak kaçınılmaz olarak böyle bir sonuç doğacaktır çünkü devletler hukuku öncelikle mantıksal olarak devlet ile dünya tarihi arasındaki formdur ve şekillenmesi de tamamen bu iki kavram etrafında olmaktadır. Ne yazık ki Hegel ve Hegelcilikle ilgili yapılan birçok araştırmaya rağmen bu konu yeterince aydınlatılmamıştır. Bu konunun araştırılmamasının nedenleri olarak; devletler hukukunun Hegel'deki inşasının genel olarak iyi

kavranamaması, özelde ise din ile yakın temasının anlaşılmaması olduğu ileri sürülebilir. Lakin dinin devletler hukukunun endirekt temeli olması konusunda, şu hususun da göz önünde bulundurulması gerekir: Her ne kadar Hegel, dini evrensel bir şekilde tanımlamasına ve bir çeşit dinlerin birlikteliklerinden bahsetmesine rağmen kozmopolit dünya siyasetinden söz etmemektedir. O halde ona göre devletler hukuku açısından dinin; insanları, kültürleri, dinleri ve devletleri yakınlaştırmak ya da birleştirmek gibi bir işlevi yoktur ve olmayacaktır da. Din ve devletler hukuku konusunda altı çizilmesi gereken önemli konulardan birisi de Hegel'in yeni bir anayasa için yeni bir dinî reformu ön görmesidir. Bu şu anlama gelir: Devletin reformu dinin reformasyonundan geçer. Protestanlık Hegel için sadece bir din reformu olmayıp aynı zamanda bir devlet reformudur. Bunun sonucu olarak Protestan devlet Katolik devletin aksine evrensel-papalık devleti olmayıp ulus devlettir. Bu olgunun devletler hukukunu derinden etkileyip değiştirdiği bilinmektedir. Nitekim Katolik ve Protestanlar arasındaki savaşların Vestfalya Anlaşması'yla (1648) neticelenip bu sözleşmenin modern devletler hukukunun başlangıcı olarak addedildiği de tarihi bir gerçekliktir. Netice itibariyle devletler hukukunun reformasyonu için Hegel yeni din veyahut din reformasyonunu esas alır.

Hegel için neredeyse tüm tarih ve her şey Batı-Hristiyan dünyası için mevcut olduğundan ona hizmet etmektedir. Bu tarz bir anlayış aslında onun birlik anlayışı ile bir yönden uyum içindedir. Ancak bu tarz bir birlik anlayışı ister istemez onu bir nevi statükocu olmaya itmiştir. Hep Hegel'in ilerlemeci ve değişimci olduğuna vurgu yapılmıştır. Fakat onun devletler hukuku düşüncesinde de göstermiş olduğu gibi aslında birçok noktada değişmeyeni esas aldığı belirtilmelidir ve savaş bunlardan sadece bir tanesidir. Dolayısıyla yalın anlamda milletlerarası hukukta esaslı değişikliklerden söz etmemiş olmasına şaşırmamalıdır. Bu bağlamda Hegel için din temelli tarih evreleri milletlerarası ilişkilerdeki esas değişimleri barındıran unsur olmaktadır.

Hegel'in çoğulcu diplomasi 1815 tarihli Viyana Kongresi'nin çağdaşı olmasına rağmen çoğulcu diplomasiye ayrı bir önem atfetmez. Aslında onun diplomasinin kendisine de pek ehemmiyet verdiği söylenemez. Gerçi o, savaş anında dahi barış görüşmelerine, yani diplomasiye yer verir. Lakin ne diplomasinin kendisine ne de çoğulcu diplomasiye uluslararası hukukta merkezi bir rol biçmez. Bu sebepten de olsa gerek, Hegelyen devletler hukuku hakkında yazan araştırmacılar, diplomasiye; savaş, tanıma ve doğal durum kadar yer vermemiştir. Ek olarak Hegel'in beynelmilel ilişkiler hakkında söylediklerinin genel olarak aktüelliğinden söz etmek gerekir. Örneğin savaşın ortadan kalkmaması olgusu, aktüelliğinin önemli belirtilerindendir. Bununla beraber Avrupa Birliği sınırları içerisinde

aleni bir savaşın çıkmamış olması, bir nevi Kant'ın başarısı arasında gösterilmelidir. Neticede Avrupa Birliği içerisinde çatışmayı önleyen önemli etkilerden biri Avrupa Birliği ve Kuzey Atlantik Paktıdır, yani paktlardır. Bunun yanı sıra refah temelli devlet ilişkileri, egemenlik, tanıma, hakemsizlik gibi mevzularda Hegel'in hala epey aktüel olduğu belirtilmelidir. Aslında bu Hegel'in idealizm-realizm arasında kurduğu köprünün başarısıdır da zira birçok anarşist, komünist, dinci messianist gibilerinin aksine; o, dünyayı tahayyülüyle cennete çevirme gibi bir amaç gütmüyordu. Sonuçta onun idealizmi ayakları yere basan, realiteyi inkâr etmeyen bir anlayıştı.

Hegel'in sorumluluk taşıdığı ve bir nevi kendi birlik felsefesi içerisinde müspet anlamda eritemediği; sömürgecilik, emperyalizm, Yahudi Sorunu, İslamofobi, medeniyetler çatışması gibi konuların günümüzde bile ne kadar etkin olduğunu söylemeye gerek yoktur. Aslında bu gibi konularda Batı'da epey çok çalışma yapılmıştır ve günümüzde de hala yapılmaktadır. Ancak yüzleşmek farklı bir durumdur. Karl Popper, Michel Foucault ve Noam Chomsky gibi yüzleşme cesaretine sahip aydınlar ise Batı'da hep var olmuştur. Aslında Batı'yı Batı yapan esaslı özelliklerden birisidir özeleştiri yapmak.

Hegel nazarında uluslararası ilişkiler, medenî toplumların birliği olunca gayri medenî topluluklar bu sistemde devre dışı kalmaktadır. Buna karşın Hegel yine de barbarların medenîleştirilmesini gerekli görüyordu, ama bunu sadece Avrupalıların ekonomik çıkarları çerçevesinde önermekteydi. Klasik Batı sömürgeci-emperyalizm dönemi bitmiş olsa dahi onun mirası olan sorunlar, hala devletlerarası siyasetin en önemli sorunları arasında yer almaya devam etmektedir. Batı'nın bugün Yahudilik ile büyük sorunu olmadığı söylenebilse dahi Yahudilik bağlamında 19. ve 20. yüzyıllar Avrupası'nda yaşananlar ise bilinmektedir. Yahudilik'in bir versiyonu gibi gördüğü İslam'ı da problematik telakki ederek; sanki Hegel, bir nevi Semitizm'e mesafeli durmaya çalıştığı izlenimini uyandırır. Klasik üç monoteist din arasında semitik tona en az sahip olan dinin Hıristiyanlık olduğu doğrudur. Dolayısıyla Hegel, İslam'ı -Hıristiyanlığa yakın görmesine rağmen- her ne kadar ebedî düşman olarak gördüğü söylenemese bile ona "ebedî öteki" olma payesini vermiştir. Devletler hukuku, göçmenlik ve kültürel çatışmalarda bu paye güncelliğini hala korur vaziyettedir. Herhalde kendi zamanındaki Alman sömürgeciliğini ise problematik sayıyordu. Alman sömürgecilik politikasının Birinci Dünya Savaşı'na yol açan en mühim sebepler arasında yer aldığı bilinmektedir. Bununla beraber Almanya'nın İngiltere kadar büyük bir Bahriye gücü olmaması yenilgisinin başlıca sebeplerindendi. Hegel'in bu öngörüsünü ise tarih teyit etmiştir denebilir.

GELECEK İÇİN PERSPEKTİF

İkilemler kıskacında sıkışmış İslam felsefesinin dualiteyi aşma konusunda pek de istenilen sonucu her zaman gösterdiği ileri sürülemez. Gerçekten de var-yok, iyi-kötü gibi Aristocu ikilemler çok baskındır. Hegel'in ikilemleri aşma nokta-i nazarında Hıristiyan teolojisini kullanması, onun büyük avantajlarındandı. Bu noktada şu itiraz yapılabilir: Ancak İslam, kesinkes buna itiraz etmesi nedeniyle bu yöntemin yaygınlık kazanması epey zorlaşacaktır. Oysaki İslam, kendisini tevhid dini olarak tanıtır. Ayrıca İşrâkîlik, Eş'arîlik ve Vahdet-i Vücûd gibi okullarda dualiteleri aşma hususunda, ciddî bir bilgi birikimi vardır. Lakin dış siyaset bağlamında bunlardan ne kadar istifade edilmiş olduğu sorunu, halen cevaplanması gereken sorular arasındadır. Bunun haricinde Hegel'in çıkar merkezli beynelmilel ilişkiler anlayışına karşı insanlık merkezli beynelmilel ilişkilerin geliştirilmesi gerekmektedir. Fazlurrahman bizlere İslam'ın tevhid ilkesinden hareketle hem birlik hem de insanîlik açısından mühim bir perspektif sunar: "Tek Allah-tek İnsanlık."[515]

Uygulamalı dış siyasette birçok ülke zıtlıklarla karşılaşır. Mesela Türkiye'nin hem iç hem de dış siyasetinde ikilemleri aşma mevzuunda ciddi sıkıntılar ile karşılaştığı iddia olunmalıdır. İç siyasette; Sünnî-Alevî, sağ-sol, Osmanlı-Cumhuriyet; dış siyasette ise Batı-Doğu, NATO-Avrasya, içe kapanma-yayılmacılık, tarafsızlık-tarafgirlik, idealizm-realizm gibi ikilemler önemli sorunlara yol açmıştır. Bu ve benzeri problemlerin çözümü için tevhid merkezli devletler hukuku ve tarih öğretesinin geliştirilmesi, dolayısıyla elzem olmaktadır. Buna karşın Türkiye'de uluslararası ilişkiler biliminin nerdeyse tamamen olgusal realiteler ve Batı'dan transfer edilen teoriler üzerinden araştırılması ciddi bir kayıptır. Bunun yanı sıra Batı'da devletler hukukunun idealizm ve felsefe açısından çok zengin olmadığı ileri sürülebilir. Dış siyaset bilimi açısından Hegel'in tam olarak konumlandırılamadığının gösterilmesi, bu çalışmanın amaçlarındandı. Bunun önemli bir nedenin, uluslararası ilişkiler biliminin felsefe ve idealizm temelli olmasından ziyade siyaset ve realizm esaslı olduğunu, söylemek pekâlâ mümkündür. Sonuçta bu bilim dalı ufkunu genişletmek istiyorsa, onun felsefe ile daha fazla meşgul olması gerekir. Hem kamu yönetimi hem de uluslararası ilişkiler bilimler, epey sonradan bağımsız birer bilim dalı haline gelmeleri ve Anglosakson etkisini üzerlerinde çok taşımaları sebebiyle biraz köksüzdürler. Hobbes, Kant ve Fichte gibi birtakım filozofun politik görüşlerini işleme yoluyla da köksüzlük giderilmemektedir. İster istemez felsefe dünyasının tümel

[515] Fazlurrahman (Ekim, 1990). An autobiographical note, *İslamî Araştırmalar*, Cilt: 4, Sayı: 4: 229.

fikriyatlarının ele alınması gerekir. Ancak felsefe dünyası politik bilimlere ciddi anlamda katkı sunamamaktadır. Üstelik hem siyaset bilimciler hem de felsefeciler, yeri geldiğinde politik ideolojiler uğruna bilimden taviz vermektedirler.

Devlet paktı anlayışına karşı olması nedeniyle Hegel, Avrupa Birliği ve benzeri pakta kendi zaman penceresinden olumlu bakmamıştı. Eğer bugün yaşasaydı Avrupa Birliğine karşı olup-olmayacağı sorusu ise ayrıca cevaplanması gereken bir sualdir. Ancak onun felsefî perspektifinden Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği mümkün değildir. Buna ilk engel şüphesiz ki, din ve kültürdür. Gerçi bunu Avrupa'da dillendirme konusunda, Hegel ne ilkti ne de son. Bununla beraber günümüz Hegelciler'in, AB-Türkiye ilişkileri hakkında pek de Hegelyen bir tavır takınmadıklarına işaret edilmelidir. Kantçı felsefî perspektifinden ise Türkiye AB'nin üyesi olması gerekir. Kant, federatif dünya birliğini esas alırken pozitif bir dini değil; ahlak, hukuk, insan ve tarihi merkeze almaktaydı. Dolayısıyla Kantçı perspektiften din ve kültür farkı, bırakınız Avrupa Birliği'ne girmeye engel, aslında bir yönüyle diğer Müslüman milletlerle kozmopolitizmi genişletecek bir unsurdur da. Gerçi bu birliğe girip-girmemenin esas kararı Türk milleti ve onu temsil eden Türk devletine aittir. Karar konusunda ise Türk aydınının bilgi birikim ve aktarımının da rol oynayacağı muhakkaktır. Fakat bugün Türk aydının İngilizce dışında Avrupa kültürüyle ciddi bir alaka kuramaması, Batı filolojisine inememesi ve hatta İslam ilimlerini güncelleyememesi gibi sorunlardan dolayı görevini yeterince ifa ettiğini söylemek, pek imkân dâhilinde görünmemektedir. Üç sınıf; yani halk, siyasî erkân ve aydınlar arasında vazifesini en çok ihmal eden aydın sınıfı olmaktadır. Netice itibariyle bilim dünyasına bu anlamda ciddi görevler düştüğü açıktır.

En son olarak ise bu çalışmanın neleri eksik bıraktığı ve sunduğu perspektifler neticesinde ne tür çalışmalara yön verebileceği ile alakalı kısa bilgiler vermek yararlı olacaktır:

i. Hegel felsefesi, her ne kadar genel olarak ele alınmaya çalışıldıysa dahi bu çalışmada onun doğa felsefesine tam anlamıyla yer verilmemiştir. Gerçi Hegel çalışmalarında bu tarz durumlar yaygındır. Bununla birlikte özellikle doğa felsefesi hakkında iddialı olan araştırmacıların gözüyle de ruh, zaman, tarih, ruh-doğa ilişkisi gibi konuların analiz edilmeleri gerekir. Hegel araştırmaları hakkında çekilen en büyük sıkıntılardan birisi, doğa felsefesinin; mantık ve ruh felsefesi ile ciddi bir biçimde irtibatlandırılamamasıdır.
ii. Dünya ruhu ile Hegel'in tam olarak neyi kastettiği hakkında, bağımsız çalışmaların yapılması elzemdir. Benzer bir durum İbn Sînâ bağlamında faal akıl

için de geçerlidir. Faal aklın; Cebrail olup-olmaması, bir veyahut çok olması gibi problemler halen tam anlamıyla çözülebilmiş değildir. Özellikle bu konular hakkında mesela müstakil doktora tezlerinin yazılması, ciddi açıkları kapatacaktır. Bunun dışında Ortaçağ ve doğunun en büyük filozofları arasında sayılan İbn Sînâ ile yeni dönem ve Batı'nın en büyük filozofları arasında kabul edilen Hegel arasında mukayeseli bazı çalışmaların yapılmasının ilgi uyandırabileceği söylenmelidir. Karşılaştırılabilecek konular arasında; devletin başlangıcı, dünya ruhu-faal akıl, nübüvvet, felsefî sistem, dinler tarihi, yasa koyuculuk, savaş, Platon-Aristoteles, varlık-mahiyet, zorunluluk-imkân, toplumsal sözleşme, aile, kahramanlar hukuku gibi felsefî ve politik sorunlar sıralanabilir. Bu tarz karşılaştırmaların İbn Sînâ'da pek işlenmemiş konuların gündeme getirmesi ve onu aktüelleştirmesi de umulabilir.

iii. Hegelyen din felsefesinin daha detaylı ve aktif kullanımı yoluyla Hegelyen pratik felsefesinin konularına bakılabilir. Bu da ister istemez kült, ümmet, kilise gibi kavramların daha çok ele alınmalarını gerektirir.

iv. Hegel'in siyaset felsefesi ile beraber kullanılagelinen en etkin kavram muhtemelen özgürlük olagelmiştir. Bu çalışma ise felsefî birlik kavramını işlevsel kılmaya çalışmıştır. Hegelyen pratik felsefe, merkeze alınabilecek başka kavramlar çerçevesinde de incelenmelidir. Yokluk, özbilinç, insan bu konuda önerilebilecek kavramlardan bazılarıdır.

v. Uluslararası siyaset bilimcileri ve diplomatların Hegel'de milletlerarası çıkar, iç işlere karışma-karışmama ve elçilik konuları hakkında çalışmalar yapması önerilebilir. Felsefe dünyası bu olgulara günümüzde epeyce yabancıdır. Ayrıca bilhassa diplomatların bu konularda farklı perspektif ve uygulamalı yorumlamaları felsefecilerin ufkunu açacaktır.

vi. Hegel'de milletlerarası ilişkilerin aslında bir nevi tarih olduğu bu çalışmada gösterilen bir olgu olmuştur. Hegel'in felsefî bakış açısıyla tarihi ne kadar kaliteli ele aldığı belirtilmelidir. Hegel, tarihçiliği, real-tikel bilgi yığınları ile yapmadı, sahip olduğu küllî idealist potada bu tikel bilgileri eriterek yaptı. Oysaki günümüzde birçok tarihçi çok şey bilmesine rağmen bu beceriden yoksundur. Tarihçinin sunduğu tarih, neticede aydın nezdinde bir dünya görüşü haline gelemiyor. Bu alanı sonraları politik ve dinî ideolojiler kapatmaya çalışınca, birleştirici küllî tarzın yerini çatışmacı tikelcilik almaktadır.

KAYNAKÇA

Hegel'in Eserleri

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, Werke in zwanzig Bänden. Theorie-Werkausgabe (I–XX), Hrsg. von E. Moldenhauer/K. Michel. Frankfurt a.M. 1986.

(1986). Verfassung Deutschlands (1800-1802), In: *Frühe Schriften*, Werke 1, Frankfurt am main, Suhrkamp.

(1986). Die Positivität der christlichen Religion (1795/1796), Zusätze, In: *Frühe Schriften*, Werke 1, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). Wer denkt abstrakt? In: *Jenaer Schriften 1801-1807*, Werke 2, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). Wie der gemeine Menschenverstand die Philosophie nehme, dargestellt an den Werken des Herrn Krug, In*: Jenaer Schriften 1801-1807*, Werke 2, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1989). *Phänomenologie des Geistes*, Werke 3, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). Religionslehre für die Mittel- und Oberklasse (1811–1813), In: *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, Werke 4, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). Rechts-, Pflichten- und Religionslehre für die Unterklasse (1810 ff.), In: *Nürnberger und Heidelberger Schriften 1808-1817*, Werke 4, Suhrkamp.

(1986). *Wissenschaft der Logik I*, Werke 5, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(2003). *Wissenschaft der Logik II*, Werke 6, 6. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1989). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830*, Erster Teil, Die Wissenschaft der Logik Mit den mündlichen Zusätzen, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Werke 10, Suhrkamp.

(1986). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830*, Zweiter Teil, Die Naturphilosophie Mit den mündlichen Zusätzen, Frankfurt am Main, Werke 10, Suhrkamp

(1986). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830*, Dritter Teil, Die Philosophie des Geistes Mit den mündlichen Zusätzen, Frankfurt am Main, Werke 10, Suhrkamp.

(1989). *Grundlinien der Philosophie des Recht oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Mit Hegels eigenhändigen Notizen und den mündlichen Zusätzen, Werke 7, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). Vorrede zu Hinrichs' Religionsphilosophie [1822], In: *Berliner Schriften 1818-1831*, Werke 11, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1989). Über die Hegelsche Lehre oder absolutes Wissen und moderner Pantheismus. - Uber Philosophie überhaupt und Hegels Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften insbesondere [1829], In: *Berliner Schriften 1818-1831*, Werke 11, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1989). *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Werke 12, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1990). *Vorlesungen über die Ästhetik II*, Werke 14, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1990). *Vorlesungen über die Philosophie der Religion I*, Werke 16, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II Vorlesungen über die Beweise vom Dasein Gottes*, Werke 17, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, Werke 18, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, Werke 19, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, Werke 20, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1983). *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, Herausgegeben von C. Becker, W. Bonsiepen, A. Gethmann-Siefert, F. Hogemann, W. Jaeschke, Ch. Jamme, H.-Ch. Lucas, K. R. Meist, H. Schneider mit einer Einleitung von O. Pöggeler, Band 1, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

(1973). Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsnachschrift von C. G. Homeyer 1818/1819, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Erster Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog.

(2000*). Vorlesungen über die Philosophie des Rechts Berlin 1819/1820 Nachgeschrieben von Johann Rudolf Ringier*, Herausgegeben von Emil Angehrn, Martin Bondeli und Hoo Nam Seelmann, Band 14, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

(1983). *Philosophie des Rechts Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift*, Herausgegeben von Dieter Henrich, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(2005). *Die Philosophie des Rechts Vorlesung von 1821/22*, Hrsg. Hansgeorg Hoppe, Suhrkamp.

(1994). *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte Band I*, Hrsg. Hoffmeister J., Hamburg, Felix Meiner Verlag.

(1996). Philosophie der Weltgeschichte nach der Vorlesung im Wintersemester 1822/23 in Berlin, Griesheim, KGJ von Griesheim [Bearb.]; K. Brehmer [Hrsg.]. In: *Vorlesungen Ausgewählte Nachschriften und Manuskripte*, Band 12, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

(1974). Philosophie des Rechts Nach der Vorlesungsnachschrift H.G. Hotho 1822/1823, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Dritter Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog.

(1999). *Philosophie des Rechts Nachschrift der Vorlesung von 1822/23 von Karl Wilhelm Ludwig Heyse*, Herausgegeben und eingeleitet von Erich Schilbach, Hegeliana / Studien und Quellen zu Hegel und zum Hegelianismus, Band 11, Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften.

(1974). Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift K.G.v. Griesheims 1824/1825, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Vierter Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog.

(1974). Philosophie des Rechts nach der Vorlesungsnachschrift D. F. Strauß 1831, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Vierter Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog.

(1987). *Jenaer Systementwürfe III Naturphilosophie und Philosophie des Geistes*, neue hrsg. von Rolf-Peter Horstmann, Hamburg, Meiner Verlag, 250.

(1974). Anhang zur Jenaer Realphilosophie. Ausarbeitungen zur Geistesphilosophie von 1803/04, In: *Frühe politische Systeme*, Herausgegeben und kommentiert von Gerhard Göhler, Frankfurt/M - Berlin - Wien, Ullstein Buch 3031.

(1986). Ausführung des ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1831, In: *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II Vorlesungen über die Beweise vom Dasein Gottes*, Werke 17, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1986). Ausführung des teleologischen und ontologischen Beweises in den Vorlesungen über Religionsphilosophie vom Jahre 1827, In: *Vorlesungen über die Philosophie der Religion II Vorlesungen über die Beweise vom Dasein Gottes*, Werke 17, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1983). Einleitung nach der Vorlesung im Wintersemester 1818/19 in Berlin, In: *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19 Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, Herausgegeben von C. Becker, W. Bonsiepen, A. Gethmann-Siefert, F. Hogemann, W. Jaeschke, Ch. Jamme, H.-Ch. Lucas, K. R. Meist, H. Schneider mit einer Einleitung von O. Pöggeler, Band 1, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

(1986). Konzepte der Rede beim Antritt des philosophischen Lehramtes an der Universität Berlin, Einleitung zu Enzyklopädie -Vorlesung 22. Okt. 1818, In: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse 1830 III*.

(1952). Hegel an Niethammer, 13. X. 1806, In: *Briefe von und an Hegel*, Band I 1785-1812, Hrsg. Johannes Hoffmeister, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

(1993). *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, Teil 1, Einleitung Der Begriff der Religion, Neue herausgegen von Walter Jäschke, Hamburg, Felix Meiner.

(2002). *System der Sittlichkeit [Critik des Fichteschen Naturrechts]*, hrsg. Horst D. Brandt, Felix Meiner Verlag.

(2005). *Die Philosophie der Geschichte Vorlesungsmitschrift Heimann (Winter 1830/1831)*, Hrsg. Klaus Vieweg, jena-sophia, Studien und Editionen zum deutschen Idealismus und zur Frühromantik, Herausgegeben von Christoph Jamme und Klaus Vieweg, Abteilung I - Editionen Band 3, Münschen, Wilhelm Fink Verlag.

(1968). *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Band II-IV, Hrsg. Georg Lasson, Hamburg, Verlag von Felix Meiner.

(1973). Der objektive Geist aus der Heidelberger Enzyklopädie 1817, In: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, Edition und Kommentar in sechs Bänden von Karl-Heinz Ilting, Erster Band, Stuttgart-Bad Cannstatt, frommann-holzboog.

(1989). *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften 1827*, Gesammelte Werke 19, Hrsg. Wolfgang Bonsiepen und Hans Christian Lucas, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

(tarihsiz) *Die Sendung des Deutschen in der Geschichte*, Münchner Lesebogen, Nr. 97, Hrsg. Walter Schmidkunz.

İkincil Kaynak Eserler

Akkanat H. (2010/1). İslam felsefesinde tikelleri tümel tarzda bilmek, *Felsefe Dünyası*, Ankara.

Arndt S. (2017). Rassismus. Eine viel zu lange Geschichte, Rassismuskritik und Widerstandsformen, K. Fereidooni und M. El, Wiesbaden, Springer Fachmedien.

Arslan A. (2018). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, 10. Baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ateşoğlu G. (2005). Hegel'de hukuk felsefesinden tarih felsefesine geçiş, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi* içinde, haz. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, Hukuka Felsefî ve Sosyolojik Bakışlar - II, Sempozyum, İstanbul Barosu - HFSA, (7-11 Eylül 2004, İstanbul), Bildiriler/1.

Avineri S. (1974), *Hegel's Theory of Modern State*, Cambridge University Press.

(Oct.-Dec., 1961). The problem of war in Hegel's thought, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 22, No. 4, University of Pennsylvania Press.

(Oct., 1962). Hegel and nationalism, *The Review of Politics*, Vol. 24, No. 4

Avineri S. (Apr., 1968). Hegel revisted, *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 2, Reappraisals.

Bauer B. (1985). Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel, den Atheisten und Antichristen. (1841), In: *Die Hegelsche Linke Dokumente zu Philosophie und Politik im deutschen Vormärz*, Leipzig, Reclam.

Bedevî A. (1996). *Felsefetü'l-ḳānûn ve's-siyâse ʿinde Hegel*, Kahire, Dâruş-Şurûk.

Bienenstock M. (2001). „Die wahrhafte Gegenwart ist … die Ewigkeit". Zum Gegenwärtigen in der Hegelschen Geschichtsphilosophie, In: *Die Weltgeschichte-das Weltgericht?*, Stuttgarter Hegel-Kongress 1999, Hrsg. Rüdiger Bubner und Walter Mesch, Stuttgart, Klett-Cotta.

Böckenförde E.W. (1979). Bemerkungen zum Verhältnis von Staat und Religion bei Hegel, In: *Der Staat*, 18.

Brand W. (2014). *Erinenrungen*, 2. Auflage, Ullstein Buchverlage GmbH.

Borges MLA (June 2006). War and perpetual peace: Hegel, Kant and the contemporary wars, Florianpolis, v.5, n.1.

Braudel F. (1996). *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi.

Bumin T. (2019). *Hegel-Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

De Pozas LJ. (1954). İspanyol Danıştayı ve Tekâmülü Boyunca Maruz Kaldığı Fransız Tesirler, çev. Taplamacıoğlu M., *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:11 Sayı: 01.

De Vos L. (1981). Die Logik der hegelschen Rechtsphilosophie: Eine Vermutung, *Hegel-Studien*, Hrsg. Nicolin F. Pöggeler O., Band 16, Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann.

Därmann I. (2009). Landnahme, Menschennahme. John Locke und transatlantische Sklavenhandel, In: *Zwischen Aneignung und Verfremdung Ethnologische Gradwanderungen*, Festschrift für Karl Heinz Kohl, Hrsg. Von Volker Gottowik, Holger Jebens und Editha Platte, 2009 Campus Verlag Frankfurt/New York.

Dellavalle S. (2019). Hegels äußeres Staatsrecht: Souveränität und Kriegsrecht, Über eine schwierige Verortung zwischen universaler Vernunft und einzelstaatlichem Ethos, In: *Der Staat-eine Hieroglype der Vernunft, Staat und Gesellschaft bei Georg Wilhelm Freidrich Hegel*, Hrsg. Rüdiger Voigt, Nomos, 1. Auflage, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft.

(2017). The Plurality of The States and the World Order of Reason, On Hegel's Understanding of International Law and Relations, In: *System, Order, International Law: The Early History of International Legal Thought from Machiavelli to Hegel*, Oxford University Press.

Drilo K. (2007). Die Weltgeschichte und der Krieg, In: *Zwischen Konfrontation und Integration Die Logik internationaler Beziehung bei Hegel und Kant*, Hrsg. von Andreas Arndt und Jure Zovko, Berlin, Akademie Verlag.

Emundts D., Horstmann RP. (2002) *G.W.F. Hegel Eine Einführung*, Stuttgart, Reclam.

Engels F. (1967). Engels an Joseph Bloch in Königsberg, In: *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Band 37, Hrsg. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, Dietz Verlag.

Engels F. (1968). Brief an W. Borgius in Breslau, 25. Januar 1894, In: *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Band 39, Hrsg. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, Dietz Verlag.

Engels F., Kautsky K. (1975). Juristen-Sozialismus, In: *Karl Marx/Friedrich Engels - Werke. Band 21*, 5. Auflage, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage 1962, Berlin/DDR, (Karl) Dietz Verlag.

Fazlurruhman (2011). *Anakonularıyla Kur'an*, Çeviren: Açıkgenç A., Ankara Okulu.

(Ekim, 1990). An autobiographical note, *İslamî Araştırmalar*, Cilt: 4, Sayı: 4.

(2009). *İslam*, çev. Mehmet Aydın, Mehmet Dağ, Ankara, Ankara Okulu.

Fiala A. (February 2006). The vanity of temporal things: Hegel and the ethics of war, *Studies in The History of Ethics*.

Gadamer HG. (1971). Die Idee der Hegelschen Logik, In: *Hegels Dialektik Fünf hermeneutische Studien*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

(1971). Hegel und die antike Dialektik, In: *Hegels Dialektik Fünf hermeneutische Studien*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

Gazâlî (2016). *Mişkâtü'l-Envâr*, Neşir ve Tercüme Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları.

(tarihsiz). *Kimyây-ı Saadet*, çev. Ali Arslan, İstanbul, Merve Yayınları.

(tarihsiz). *el-Maḳṣadü'l-Esnâ fî Şerḥi Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*, Tahkik: Şeyh Kasım Muhammed Nuri, Şam.

(2013). *Mi'yâru'l-İlm*, Metin-Çeviri, Çeviren: Ali Durusoy - Hasan Hacak, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu.

Giese G. (1926). *Hegels Staatsidee und der Begriff der Staatserziehung*, Max Niemeyer Verlag, Halle/Saale.

Gökalp Z. (2013). Hars ve Siyaset, *Hars ve Medeniyet* içinde, İstanbul, Bilgeoğuz.

(2019). Türk Töresi, İstanbul, Bilge Kültür Sanat.

Gökberk M. (1946). Hegel'in devlet felsefesi, *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi* içerisinde, Cilt 1, Sayı 2-3.

Haller-Nevermann M. (9-10/2005 28. Februar 2005). Ein Weltbürger, der keinem Fürsten dient, In: *Aus Politik und Zeitgeschichte Schiller*, Herausgegeben von der Bundeszentrale für politische Bildung Adenauerallee 86 53113 Bonn.

Harowitz IL. (1966). The hegelian concept of political freedom, *The Jounal of Politics*, Vol. 28.

Heidegger M. (1967). *Sein und Zeit*, Elfte, Unveränderte Auflage, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.

(1990). Colloquium über Dialektik, (Eugen Fink, Max Müller, Karl-Heinz Volksmann-Schluck, Marly Biemel, Walter Biemel, Henri Birault), Hegel-Studien, Hrsg. Nicolin F., Pöggeler O., Bonn, Bouvier Verlag.

Horstmann RP. (1974). Über die Rolle der bürgerlichen Gesellschaft in Hegels politischer Philosophie, *Hegel-Studien*, Hrsg. Nicolin F., Pöggeler O., Band 9, Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann.

(1982). Der geheime Kantianismus in Hegels Geschichtsphilosophie, In: *Hegels Philosophie des Rechts*, Hrsg. Dieter Henrich und Rolf-Peter Horstmann, Veröffentlichungen der Internationale Hegel-Vereinigung, Band 11, Stuttgart Klett Cotta.

Hösle V. (1998). *Hegels System Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intrersubjektivität*, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

Lenin V. (2015) *Devlet Üzerine*, çev. Mazlum Beyhan, İstanbul, Yordam Kitap.

İbnü'l-Arabî (1919). ʾİnšā al-dawā'ir, In: *Kleinere Shriften des Ibn al-Arabī*, Nyberg HS., Leiden, Brill.

İbn Sînâ (2005). *Metafizik II*, Metin ve Çeviri, Çeviren: Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayınları.

İkbal M. (2011). Hindistan Müslümanları Birliği'nin Yıllık Toplantısında Başkanlık Konuşması (I), *İkbâl'in Konuşma ve Yazıları* içinde, Hazırlayan Latif Ahmed Şirvanî, Türkçesi Can Ceylan, İstanbul, İnkilap Yayınları.

(2011). Mctaggart'ın Felsefesi, *İkbâl'in Konuşma ve Yazıları* içinde.

(2011). Lisânü'l-Asâr Ekber'de Hegelizm'e Temas, *İkbâl'in Konuşma ve Yazıları* içinde.

Inwood, M. (1999). *A Hegel Dictionary*, The Blackwell Philosophers Dictionaries, Oxford UK.

Jaeger H. (2002). Hegel's reluctant realism and the transnationalisation of civil society. *Review of International Studies*, 28(3).

Jaeschke W. (2008). Vom Völkerrecht zum Völkerrecht, Ein Beitrag zum Verhältnis von Philosophie und Rechtsgeschichte, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 56 (2).

Jovanov R. (2011). *Freiheit und internationales Recht. Die Geschichtlichkeit der Rechtsphilosophie Hegels*, Universität Wien Dissertation.

(2014). Philosophy and war: Hegel's therapeutic movement of the spirit, In: Filozofija i Društvo, XXV (4).

Kaltenborn v. C. (1843). *Zur Geschichte des Natur- und Völkerrechts sowie der Politik*, Erster Band, Das Reformationszeitalter vor Hugo Grotius, Leipzig, Verlag von Gustav Mayer.

Kant I. (2012). *Zum ewigen Frieden Ein philosophische Entwurf*, Hrsg. Rudolf Malter, Stuttgart, Philipp Reclam jun..

(2011). *Die Metaphysik der Sitten*, Stuttgart, Reclam.

Karasék J. (2009). Staat, Religion und Kirche bei Hegel. Zur vermeintlichen Doppeldeutigkeit der Hegelschen Bestimmung des Verhältnisses von Religion und Kirche, In: *Staat und Religion in Hegels Rechtsphilosophie*, Hrsg. A. Arndt, Chr. Iber und G. Kruck, Berlin: Akademie Verlag.

Kaufmann E. (1932). *Hegel-Feier, Der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, am 14. November 1931 in der Neuen Aula zur Erinnerung an den 100 jährigen Todestag. Reden: Eduard Spranger, Erich Kaufmann, Reinhold Seeberg*, Berlin, Preußische Druckerei- und Verlags-Aktiengesellschaft.

Kojève A. (2012). *Hegel Felsefesine Giriş*, Çeviren: Selahattin Hilav, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

(2013). Öncesiz-Sonrasızlık, Zaman ve Kavram Üzerine Bir Not, Çeviren. Hakkı Hünler, *Alman İdealizmi II* içinde, Editör: Güçlü Ateşoğlu, Ankara, Doğu-Batı Yayınları.

Larenz K. (1927). *Hegels Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung, Ein Beitrag zur Rechtsphilosophie des kritischen Idealismus und zur Lehre von der "juristischen Kausalität"*, Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung Dr. Werner Scholl.

Lasson, G. (1916). *Was heißt Hegelianismus*, Philosophische Vorträge, veröffentlicht von der Kantgesellschaft unter Mitwirkung von Ernst Cassirer und Max Frischeisen = Köhker, Hrsg. von Arthur Liebert Nr. 11, Berlin, Verlag von Reuther & Reichard.

Lenin Vİ. (2015). *Devlet Üzerine*, çev. Mazlum Beyhan, İstanbul, Yordam Kitap.

Locke J. (2003). *Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration*, Editor Ian Shapiro, New Heaven and London, Yale University Press.

Löwenstein J. (1927). *Hegels Staatsidee Ihr Doppelgesicht und Ihr Einfluss im 19. Jahrhundert*, Philosophische Forschungen, Hrsg. Karl Jaspers, viertes Heft, Berlin, Verlag von Julius Springer.

Luther M. (1982). *Dr. Martin Luthers kleiner Katechismus mit Erklärung*.

Machiavelli N. *Hükümdar*, Çeviren: Selahattin Bağdatlı, İstanbul, Sosyal Yayınları.

Marx K. (1976). Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung, In: *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Band 1, Hrsg. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, Dietz Verlag.

(1957). *Das Elend der Philosophie, Antwort auf Proudhon «Philosophie des Elends»*, Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky, Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels, Berlin, Dietz Verlag.

McTaggart JEM. (1896). Studies in the Hegelian Dialectics, Cambridge University Press.

Mertens T. (Autumn, 1995). Hegel's homepage to Kant's perpetual peace: An analysis of Hegel's philosophy of rights § 321-340, *The Review of Politics*, 57(4), Cambridge University.

(2003). Hegel and the end of Europe, *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, Vol. 89, No 1, Franz Steiner Verlag.

Milisavljević V. (2007). Die Stärke der Existenz: Völkerrecht und internationlae Politik bei Kant und Hegel, In: *Zwischen Konfrontation und Integration Die Logik internationaler Beziehung bei Hegel und Kant,* Hrsg. von Andreas Arndt und Jure Zovko, Berlin, Akademie Verlag.

Mueller GE. (1963). Hegel on the relation of church and state, *Journal of Church and State*, 5.

Nuzzo A. (1995). Zum ontologischen Gottesbeweis, *Hegel Studien*, Hrsg. Friedhelm Nicoln und Otto Pöggeler, Band 30, Bonn, Bouvier Verlag.

Orman E. (2015). *Hegel'in Mutlak İdealizmi*, İstanbul. Belge Yayınları.

(2015). Hegel und Materialismus, In: *Hegel gegen Hegel II*, Hrsg. Andreas Arndt, Myriam Gerhard, Jure Zovko in Verbindung mit Önay Sözer und Alper Turken, Berlin/Boston, De Gruyter.

Ortaylı İ. (2017). 18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi içerisinde, Seçme Eserler III* içinde, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ottmann H. (2014). Die Weltgeschichte, In: *G.W.F. Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Hrsg. Ludwig Siep, 3. Aufl., Berlin, De Gruyter.

(1993). Hegel und Carl Schmitt, Vortrag auf dem XIX. Kongreß der Internationalen Hegel-Gesellschaft, Nürnberg, 30. April 1992, *Zeitschrift für Politik*, Jahrgang 40 (Neue Folge), Heft 3.

Peperzak A. (11 Juli 1981). Hegel over oorlog en vrede, In: *Tijschrif voor Diplomatie*, Hoofredaktie: Raoul Bauer en Jacques de Jacques De Visscher.

(1982). Religion et politique dans la philosophie de Hegel, En: *Hegel et La Religion*, Publié Sous La Direction Planty-Bonjour G., Paris, Presse Universitaires de France.

Popper KR. (1947). *Open Society and its Enemies*, London, George Routledge & Sons, Ltd..

Riedel M. (1973). Fortschritt und Dialektik in Hegels Geschichtsphilosophie, In: *System und Geschichte Studien zum historischen Standort von Hegels Philosophie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1973). Freiheitsgesetz und Herrschaft der Natur: Dichotomien der Rechtsphilosophie, In: *System und Geschichte Studien zum historischen Standort von Hegels Philosophie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

(1973). Anthropologie bei Hegel und Marx, In: *System und Geschichte Studien zum historischen Standort von Hegels Philosophie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Ritter J. (1972). *Hegel und die französische Revolution*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Rohrmoser G. (1964). Die theologischen Voraussetzungen der hegelschen Lehre vom Staat, Heidelberger Hegel-Tage 1962, Vorträge und Dokumente, Hrsg. Gadamer HG., *Hegel-Studien*, Hrsg. Nicolin F., Pöggeler O., Beiheft 1, Bonn, H. Bouvier u. CO. Verlag.

Rosenkranz K. (1843). Über Schelling und Hegel Ein Sendschreiben an Pierre Leroux, Königsberg, Im Verlage der Gebrüder Bornträger.

Rosenzweig F. (2010). Hegel und der Staat, Suhrkamp.

Roth K. (1984). Zur Logik der Hegelschen Rechtsphilosophie. – Hegels Philosophie des Rechts. die Theorie der Rechtsformen und ihre Logik, *Hegel-Studien*, hrsg. v. Henrich u. Horstmann (Rezension), Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann.

Russel B. (1947). *History of Western Philosophy*, Second Impression, United Kingdom, Georg Allen and Unwin Ltd..

Rosenkranz K. (1870). *Erläuterungen zu Hegel's Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Philosophische Bibliothek oder Sammlung der Hauptwerke der Philosophie alter und neuer Zeit, Unter Mitwirkung namhafter Gelehrten herausgegeben, beziehungsweise übersetzt, erläutert und mit Lebensbeschreibungen versehen von J. H. V. Kirchmann., Vierunddreissigster Band, Berlin, Verlag von L. Heimann.

Ruge A. (1985). Zur Kritik des gegenwärtigen Staats- und Völkerrechts (1840), In: *Die Hegelsche Linke Dokumente zu Philosophie und Politik im deutschen Vormärz*, Leipzig, Reclam.

Said E. (1979). *Orientalism*, New York, Vintage Books.

Sarasola IF (2006), La primera constitución espaňola: El Estatuto de Bayona, *Revista De Derecho*, Universidad del Notre, 26.

Schelling FWJ. (1984). *Zur Geschichte der neueren Philosophie*, Münchener Vorlesungen, Leipzig, Philipp Reclam jun.,

Schelling FWJ. (2000). *System des transzendentalen Idealismus*, Hrsg. Horst D. Brand und Peter Müller, Hamburg, Meiner.

Schelling FWJ. (2005). *Bruno oder über das göttliche und natürliche Prinzip der Dinge Ein Gespräch*, Mit einer Einleitung und Anmerkung herausgegeben von Manfred Durner, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

Schmitt C. (1974). *Der Nomos der Erde im Völlkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Zweite Auflage, Berlin, Duncker&Humboldt.

Schnädelbach H. (2013). *Georg Wilhelm Friedrich Hegel zur Einführung*, Hamburg, Junius Verlag.

Schopenhauer A. (2012) İrade ve Tasarım Olarak Dünya, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler* içinde, Haz. Doğan Özlem - Güçlü Ateşoğlu, Ankara, Doğu Batı.

(2018). *Üniversiteler ve Felsefe*, Çeviren: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say.

(2018). Hukuk ve Siyaset Üzerine, *Hukuk, Ahlak ve Siyaset Üzerine* içinde, İstanbul, Say.

Siep L. (2015). *Der Staat als irdischer Gott*, Tübingen, Mohr Siebeck.

(2003). Kant und Hegel über Krieg und Völkerrecht, In: *Gerechter Krieg*, D. Jansen/M. Quante (Hrsg.), Paderborn (mentis).

(1995). Kant and Hegel on Peace and War, Kant and Hegel on Peace and International Law. In: *Proceedings of the Eight International Kant Congress*, Memphis, ed. H. Robinson, Milwaukee (Marquette University Press) 1995, Vol. I.

Soykan ÖN. (1999). Hegel sisteminde tarih felsefesi betimleyici-eleştirel bir giriş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (1).

Spinoza B. (2010). *Teolojik-Politik İnceleme*, Çeviren: Akal CB., Ergün R., 2. Baskı, Ankara, Dost Yayınevi.

(2009). *Politik İnceleme*, Çeviren: Murat Erşen, 2. Baskı, Ankara, Dost.

Stone A. (2017). Hegel and colonialism, *Hegel Bulletin*, The Hegel Society of Great Britain.

Van Vredenburch WCAB. (1896). *De Staatsleer van Hegel en hare Toepassing*, Doctor in de Staatsweteschap aan de Rijks Universiteit te Utrecht, Utrecht, P. Den. Boer.

Vincent A. (Jul., 1983), The hegelian state and international politics, *Review of International Studies*, Cambridge University Press, Vol. 9, No. 3

Volkmann-Schluck, Karl-Heinz (Köln). Die Entäusserung der Idee zur Natur, *Hegel-Studien*, herausgegeben von Friedhelm Nicolin und Otto Pöggeler, Beiheft 1, 1964, Heidelberger Hegel-Tage 1962, Vorträge und Dokumente, Herausgegeben von Hans-Georg Gadamer, Bonn, H. Bouvier u. Co. Verlag.

von Trott zu Solz A. (1967). *Hegels Staatsphilosophie und das Internationale Recht*, mit einem Geleitwort von Hans Rothfels, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen.

Weiße CH. (1982). Über die eigentliche Grenze des Pantheismus und des philosophischen Theismus Mit besonderer Beziehung auf Hegels Vorlesungen über die Philosophie der Religion, In: *Deutscher Idealismus Philosophie und Wirkungsgeschichte in Quellen und Studien*, Hrsg. Hans Michael Baumgartner, Rüdiger Bubner, Konrad Cramer, Klaus Hartmann, Hermann Krings, Otto Pöggeler, Gerold Prauss, Manfred Riedel, Josef Simon, Michael Theunissen, Reiner Wiehl, Wolfgang Wieland, Band 6, Die Flucht in den Begriff Materialien zu Hegels Religionsphilosophie, hrsg. Friedrich Wilhelm Graf und Falk Wagner, 1. Aufl., Stuttgart, Klett-Cotta.

Wolff M. (2016). Naturzustand und Völkerrecht. Hegel über Kants Idee eines Föderalismus freier Staaten, auf den das Völkerrecht zu gründen sei, In: *Join, or Die - Philosophical Foundations of Federalism*, Katja Stoppenbrink & Dietmar Heidemann (eds.), De Gruyter

(1984). Hegels staatstheoretischer Organizismus, *Hegel Studien*, Nicholin F., Pöggeler, Band 19, Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann

Wood A. (2011). Hegel's Political Philosophy. In: *A Companion to Hegel*, edited by S. Houlgate and M. Baur, Wiley Blackwell.

Yalvaç F. (2008*) Hegel'in Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dünya Tini, Devlet, Savaş*, Ankara, Phoenix Yayınları.

Zeller E. (1982). Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Religion (Zweite Auflage 1840), Die Flucht in den Begriff, Materielien zu Hegels Religionsphilosophie, Hrsg. Graf FW., Wagner F., *Deutscher Idealismus*, Philosophie und Wirkungsgeschichte in Quellen und Studien, Hrsg. Baumgartner HM., Bubner R., Cramer K., Hartmann K., Krings H., Pöggeler O., Prauss G., Riedel M., Simon J., Theunissen M., Wiehl R., Wieland W., Band 6, Die Flucht in den Begriff, Stuttgart, Klett-Cotta.

Verfassung Joseph Napoleons vom 6. Juli 1808, Europäische Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit (1833). zweiter Band, In: *Die europäischen Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit*, mit geschichtlichen Erläuterungen und Einleitungen von dem geheimen Rathe Karl Ludwig Pölitz zu Leipzig, Zweite, neugeordnete, berichtigte und ergänzte Auflage, Zweiter Band, die Verfassungen Frankreichs, der Niederlande, Belgiens, Spaniens, Portugals, der italienischen Staaten und der ionischen Inseln enthaltend, Leipzig F. A: Brockhaus.